2020/2 XXIX. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és a Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020
© A kötetben publikáló szerzők, 2020

Kiadja a TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel a Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.

ISSN 1216-1438 (Nyomtatott)
ISSN 2064-6550 (Online)

Megjelenik a Compositio Libri Kft. gondozásában
Tördelő- és olvasószerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@tk.mta.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit
Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

TARTALOM

IGAZSÁG ÉS HAZUGSÁG

- *Balogh László Levente:* Politika a posztfaktikus korban. Hannah Arendt az igazságról és a hazugságról a politikában 7

A MIGRÁCIÓ ÉRTELMEZÉSE

- *Ujlaki Anna:* Republikanizmus: a migráció egy lehetséges értelmezése? 25

KÖZPOLITIKA

- *Gazsó Dániel:* A diaszpóra politikai dimenziói 47

VITA

- *Huszár Ákos–Berger Viktor:* Az új középosztály? 71

KITEKINTŐ

- *Pócza Kálmán:* Nemzetállamok és globális alkotmányosság. Miért korlátozzák önmagukat a demokráciák? 103

RECENZIÓ

- *Bozóki András:* Osztály, állam és függőség az európai félperiférián (Scheiring Gábor: Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon) 125
- *Oross Dániel:* Mozgalmi innovációk (Mikecz Dániel: A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Zöldek, Pacifisták, Házfoglalók) 142

KÖNYVFIGYELŐ 146

ABSTRACTS 152

Szerkesztők:

Szabó Andrea, (2014–, főszerkesztő 2019 –)
Arató Krisztina (2019-)
Szűcs Zoltán Gábor (2014–)

Szerkesztőbizottság:

Szabó Márton (elnök)
Ágh Attila
Balogh István
Balogh László Levente
Bayer József
Boda Zsolt
Bozóki András
Csizmadia Ervin
Enyedi Zsolt
Ilonszki Gabriella
Körösényi András
Kurtán Sándor
Lánczi András
Pálné Kovács Ilona
Szabó Máté
Tóka Gábor

A folyóirat szerkesztői voltak:
Alapító szerkesztők:
Bozóki András (1992–1999)
Szabó Márton (1992–1994)
Szabó Máté (1992–1999)

Balázs Zoltán (2011–2012)
Boda Zsolt (2008–2018)
Csizmadia Ervin (2000–2013)
Fricz Tamás (1994–2013)
Kurtán Sándor (2000–2010)
Lánczi András (2000–2002)

IGAZSÁG ÉS HAZUGSÁG

Balogh László Levente

Politika a posztfaktikus korban.
Hannah Arendt az igazságról és a hazugságról a politikában

POLITIKA A POSZTFAKTIKUS KORBAN

Hannah Arendt az igazságról és a hazugságról a politikában

Balogh László Levente
(Debreceni Egyetem, BTK Politikatudományi Tanszék)

A tanulmány beérkezett: 2019. szeptember 13. – opponálás: 2019. szeptember 23. – november 4. – átdolgozva: 2020. január 12. – opponálás: 2020. január 14. – február 12. – véglegesítve: 2020. március 15.

ÖSSZEFOGLALÓ

A posztfaktikus korszakról szóló kijelentés meglepőnek tűnik annak fényében, hogy a politika mindig is hadilábon állt az igazsággal, és az igazmondás valójában soha sem tartozott a politikai erények közé. Nem létezett olyan történelmi korszak, amikor az igazságot politikai tekintetben különösen nagyra értékelték volna, vagy a politikusok kiválasztásának alapelvévé tették volna. Mindazonáltal a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyára irányuló megélénkülő figyelem arra utal, mintha újabban valamilyen változás állt volna be a kettő viszonyában. Az újdonság nem az, hogy az igazság elvesztette jelentőségét és hatását a politikában, hanem az, ahogyan erre a politikusok és a politikai nyilvánosság reagál.

Vajon lehet-e a politikát igazságra alapozni? Vajon lehet-e egyáltalán nem hazudni? Naivitás lenne azt gondolni, hogy a hazugság száműzhető a politikából, ugyanakkor nem nyugodhatunk bele abba, hogy a politikát hazugságokra alapozzák, mert az meg cinizmus lenne. Úgy tűnik, hogy nincs más lehetőség, mint hogy elismerjük, hogy vannak olyan területek, ahol el kell fogadnunk, vagy legalábbis el kell tűrnünk a hazugság lehetőségét, de ezzel együtt ki kell jelölni közös dolgaink védelmében azokat a területeket, ahol nem csak elutasítjuk a hazugságot, hanem az igazság kimondását tartjuk az egyetlen lehetőségnek.

Kulcsszavak: Hannah Arendt ■ igazság ■ hazugság ■ posztfaktikus ■ propaganda ■ imázs

2016-ban a Brexitről szóló népszavazás és az amerikai elnökválasztás egymás után rázta meg a világpolitikát. Nemcsak ezek kimenetele keltett azonban feltűnést, hanem a kampányokban feltűnő hamis állítások és nyílt hazugságok mértéke, illetve az, hogy ezek leleplezése és cáfolata szinte semmilyen hatással nem volt az eredményekre. Ezekből a megfigyelésekből a politikusok, az újságírók és a társadalomtudományok képviselői rövid úton azt a következtetést vonták le, hogy a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyai tekintetében egy új korszakba léptünk. Ennek a megállapításnak kétségbevon-

hatatlan nyelvi jele a posztfaktikus – angolul *post-truth*, németül *postfaktisch* – fogalmának meghonosodása az egyes nemzeti nyelvekben, illetve gyors elterjedése az újságírói és a tudományos nyelvben. A fogalom villámgyors karrierjére jellemző, hogy az *Oxford Dictionaries* és a *Gesellschaft für deustche Sprache* már 2016-ban az év szavává választotta a kifejezést. A fogalom megjelenése és elterjedése legalább két dologra utal. Egyrészt arra, hogy a jelenséget már nem lehet egyszerűen a politikai hazugság fogalmával megragadni, és a megtévesztés korábban soha sem tapasztalt formáival szembesülünk a politikai vitákban és küzdelmekben, másrészt a poszt előtag félreérthetetlenül annak jele, hogy olyan új korba léptünk, amelyben a tények elvesztették erejüket és tekintélyüket. Ami a jelenség kapcsán leginkább feltűnt, az nem maga az igazság hiánya vagy a hazugság, hanem azok mértéke és terjedésének gyorsasága.

A fenti diagnózis nyilvánvalóan nem téves, de egy olyan elképzelést sugall, amely szerint a múltban a politikai viták szinte kizárólag a tényekről szóltak, és általában a jobb érv érvényesült, ami azonban nyilvánvalóan naivitás. Aligha gondolhatja bárki, hogy valaha is létezett puszta tényeken és igazságokon alapuló politika, amelyhez való visszatérés egyszerű elhatározás kérdése. Egy ilyen politika valószínűleg nem csak a véleményeket és a vitákat szüntetné meg, hanem magát a politikát is felszámolná, és azt kizárólag technikai problémává alakítaná. Függetlenül azonban attól, hogy mennyire tűnik jogosnak posztfaktikus korszakról beszélni, a mai kor kihívásaihoz tartozik, hogy elsősorban a populizmus és a hozzá kapcsolódó jelenségek alapvetően megváltoztatták az igazság és a hazugság státuszát a politikában.

A posztfaktikus korszakról szóló kijelentés annak fényében mindenképpen meglepő, hogy a politika mindig is hadilábon állt az igazsággal, és az igazmondás valójában soha sem tartozott a politikai erények közé. Valószínűleg nem létezett olyan történelmi korszak, amikor az igazságot politikai tekintetben különösen nagyra értékelték volna, vagy a politikusok kiválasztásának alapelvévé tették volna. Mindazonáltal a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyára irányuló megélénkülő figyelem arra utal, mintha újabban valamilyen változás állt volna be a kettő viszonyában. Az újdonság nem egyszerűen abban ragadható meg, hogy az igazság elvesztette jelentőségét és hatását a politikában, hiszen ezen a területen mindig is kétséges volt a státusza, hanem abban, ahogyan erre a politikai nyilvánosság reagál. A mai politikusok nem konvencionálisan hazudnak, hiszen kijelentéseik hamissága nyilvánvaló és azonnal felismerhető. Nem arra törekszenek, hogy ezeket elhiggyék nekik, hazugságaik sokkal inkább azt demonstrálják, hogy ők bármikor képesek és hajlandóak az általánosan elfogadott tényeket és igazságokat, mint kijelentéseik kontextusát ignorálni és megvetni. Ebben a helyzetben aztán nem a hazugság leleplezése a lényeg, hanem a leleplező politikai pozíciója, amely hagyományos tényeken alapuló és állítólagos elitista álláspontja miatt a populista politikusok számára megvetendő. Az ilyen politikusok egyik sajátossága,

hogy magukat az igazság kimondóinak tekintik, és azokat, akik tőlük eltérő véleményen vannak, álhírterjesztőnek vagy egyszerűen hazugnak bélyegzik, ami végképp kifordítja a hazugság és az igazság viszonyát a politikában. Időnként maguk találnak ki tényeket, amelyek egyáltalán nem léteznek, máskor nyilvánvaló tényeket nyilvánítanak kitaláltnak. Azoknak a sajtóorgánumoknak hisznek, amelyek az álláspontjukat erősítik, míg a nekik ellentmondókat egyszerűen hazugnak nyilvánítják (Schindler, 2019: 61.). Nem az a meglepő ebben a helyzetben, hogy a politikusok hazudnak, hanem az a pimaszság, ahogyan hazudnak, az a könnyedség, amellyel az esetleges lelepleződést tudomásul veszik, illetve a polgárok egyre nyilvánvalóbb beletörődése és cinizmusa a hazugságok láttán és hallatán.

Azok, akik a politikában az igazság védelmére szerződtek – elsősorban a tudományok képviselői, az igazságszolgáltatás szereplői és az újságírók – azzal szembesülnek, hogy a nyilvánvaló igazságok és puszta tények ma egyre védtelenebbek és egyre hatástalanabbak a hazugságokkal szemben (Hendricks–Vestergaard, 2017: 4–10.). Manapság sokkal nehezebb megalapozni és elfogadtatni az igazságot, mert mindenféle „alternatív tények" veszik körül őket, amelyek maguk is az igazság igényével lépnek fel. Ezek hazugságként való leleplezései még nem jelentik az igazság győzelmét, mert a hazudozó politikusok általában egyetlen vállrándítással elintézik a kérdést, vagy egyenesen ellenük szövődő összeesküvésről beszélnek, és magukat az igazmondásukért támadott áldozatokként állítják be. Ma a legnyilvánvalóbb hazugságon kapott politikusnak sem kell azzal számolnia, hogy diszkreditálódik, és megtörik vagy véget ér a politikai pályafutása. Sőt az ügyes, vagy legalábbis eredményes hazudozónak saját támogatói nem csak elnézik a tényekkel való nagyvonalú vagy egyenesen ellenséges bánásmódot, hanem azt a politikai ellenfelekkel szemben megengedhetőnek, sőt szükségesnek is tartják. Az igazság ebben az esetben hitkérdéssé válik, amelyet sem a tények, sem a vélemények nem képesek megkérdőjelezni. Manapság ezért már nem is a politikusok hazugságai és a nyomukban elért sikereik a legmeglepőbbek és a legaggasztóbbak, hanem az igazság erőtlensége és hatástalansága akár a legnyilvánvalóbb hazugságokkal szemben is.

A hamis állítások, féligazságok, nyilvánvaló hazugságok mellett az utóbbi időben gerjesztett és terjesztett bel- és külföldi álhírek ma már nem egyszerűen a propaganda eszközei, hiszen céljuk nem a meggyőzés, hanem az igazság és hazugság összezavarása révén való elbizonytalanítás. A mai álhírek nem tipikus politikai hazugságok, jóllehet nem újak, de az internet korlátozatlansága és korlátozhatatlansága miatt egyre komolyabb fenyegetést jelentenek a demokratikus rendszerekre, mivel azok értékeit és alapjait kérdőjelezik meg. A véleménynyilvánítás és a gyülekezés szabadságát, a társadalmi és politikai pluralizmust, a gazdaság és a kultúra nyitottságát most ellenük fordítják, amelyek így sokkal inkább a rendszer gyengeségének, mintsem erősségének tűn-

nek. Az ilyen nézetekkel szemben meglehetősen nehéz védekezni, mert minden egyes ellenintézkedés a szabadság csorbításának tűnhet, így azokkal éppen azt érik el, ami ellenfeleik szándéka. Saját alapjaikat ássák alá, és már saját ideáljaiknak sem felelnek meg, így az intézményekbe vetett bizalom elporlad vagy egészében elvész. Ez a fajta politikai félrevezetés, hazugság és csalás akkor válik igazán veszélyessé, ha politikai szervezettel és az abban kifejeződő akarattal párosul, ami végső soron a populisták pillanata (vö. Pomerantsev–Weiss, 2014: 14–18.).

IGAZSÁG ÉS POLITIKA

Ahhoz, hogy ezt a fentebb röviden vázolt jelenséget jobban megérthessük, érdemes Hannah Arendt fejtegetéseihez visszanyúlni, aki a totalitárius rendszerek tapasztalatából, illetve az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvére érkező reakciókból maga is arra következtetett, hogy az igazságnak nincs ultimatív, mindent felülíró jellege a politikai vitákban, még ha maguk a tények elengedhetetlenül fontosak is a politika területén. Az, hogy művei tézisei kapcsán és a nyomukban kibontakozó viták során Arendtnek mennyire volt igaza, ebben az esetben mellékes. Ezen a helyen nem Arendt igazsággal és hazugsággal kapcsolatos eredeti intencióit és azok életműben elfoglalt helyét akarom rekonstruálni, sokkal fontosabbak számomra azok a következtetései, amelyeket a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyának vonatkozásában a mai körülményekre alkalmazhatunk.

Hannah Arendt Arisztotelészhez visszanyúlva a tevékeny életen belül három formát különböztet meg: a munkát, az előállítást és a cselekvést. A politikát a cselekvéssel és a benne rejlő szabadsággal hozza összefüggésbe, ami arra utal, hogy számára a politika semmi esetre sem előre meghatározott célok megvalósítása, hanem a közös világ alakítása, amely egy alapvetően plurális, éppen ezért minden esetben bizonytalan kimenetelű vállalkozás. Arendt szerint a cselekvésen alapuló politikával szemben nem állíthatunk rajta kívül álló elvont mércéket és filozófiai igazságokat. A politikát nem lehet a tényekre és az igazságokra, hanem csak a véleményekre alapozni, amelyek leginkább megfelelnek a politika plurális természetének. A vélemények meggyőző jellege számára egészen más, mint bármilyen igazság kényszerítő volta. A politikai cselekvés ugyanis mindig a fennálló dolgok megváltoztatására törekszik, amihez szükség van a vélemények ütköztetésére, azaz a vitára, ami a politika beszédhez és erőszakmentességhez való kötődésére utal (vö. Arendt, 2016: 44–50.).

Arendt Leibniz alapján kétféle igazságot különböztetett meg (Arendt, 1995b: 237.), amelyeknek a politika szempontjából meghatározó jelentőségük van: az észigazságot és a tényigazságot. Ami az észigazságokat illeti, azok valójában a matematika és a filozófia igazságai, amelyek egyfajta logikai kényszerítő erővel bírnak (Arendt, 1976: 102.), és így veszélyeztetik a politikában és az azt

megalapozó körülményekben, a pluralitásban és a spontaneitásban jelenlevő szabadságot. Arendt úgy tekintett a politikában megnyilvánuló filozófiai igazságokra, mint amelyek az észnek mint instrumentális észnek a zsarnokságát fejezik ki a szabadsággal szemben. Úgy vélte, hogy az észigazságok szükségszerűen igazak, hiszen ellentétük logikailag lehetetlen, ezért további igazolásuk vagy bizonyításuk lényegében szükségtelen. Az ész törvényei alkotják egyetlen mércéjüket, forrásukat és fellebbviteli fórumukat. Arendt Günter Gausnak adott híres interjújában azt állította, hogy ő maga nem filozófus, hanem a politika teoretikusa, ami a filozófia és a politika eme szembenállásának a fényében válik érthetővé (vö. Arendt, 2008a: 11–12.). Számára ugyanis a politikai filozófia hagyománya alapvetően abban a törekvésben állt, hogy megpróbálja a maga kényszerítőnek tekintett igazságai alapján a társadalmat és a politikát megszervezni, és a saját mércéit a politikára alkalmazni. Ezek a filozófiai igazságok úgy érvényesülnek a politika területén, mint tér és idő felett álló törvényszerűségek, amelyeknek alkalmazása és megvalósítása maga a politika általános és speciális célja egyben. (Terwiel, 2018: 143.) Ezeknek az észigazságoknak az emberi szférára való alkalmazása azt is jelenti, hogy ha ezeket a törvényszerűségeket a politikára egy az egyben alkalmazni lehetne és az ideális együttélésről szóló eszméket közvetlenül át lehetne ültetni a gyakorlatba, akkor annak révén mindenféle esetlegesség kiküszöbölhető lenne az emberi életből. Az a tevékenység azonban, amely képes lenne ezt megvalósítani, már nem politikai cselekvés, hanem apolitikus előállítás (vö. Arendt, 1989: 214–225.). Ahol a célszerűség és tervszerűség uralkodik, ott a politikának vége van.

Arendt szerint ez a törekvés egészen a politikafilozófiai hagyomány kezdetéig, azaz Platónig nyúlik vissza, aki Szókratész perbefogását és elítélését úgy értelmezte, mint a sokaság filozófia elleni hadüzenetét, ezért azzal szembe az örök jó és az igazság filozófusok által való felismerését, illetve filozófuskirályként való megvalósítását állította (vö. Arendt, 1990: 73–75.). „A kezdet az volt, amikor az Állam barlanghasonlatában Platón az emberi dolgok körét – mindent, ami egy közös világban való emberi együttéléshez tartozik – a sötétség, a zűrzavar és a tévedés fogalmával írt le, amitől a valódi létre törekvőknek el kell fordulniuk, s amikről le kell mondaniuk, ha meg akarják lelni az örök ideák tiszta égboltját." (Arendt, 1995a: 25.). Egy ilyen elképzelésen alapuló politika nemcsak szükségtelenné tenné a vitákat és a meggyőzést, hanem ki is küszöbölné azt a „vigasztalan esetlegességet" (Kant), amit a tényszerűség az emberi együttélés számára mindig is jelentett (vö. Arendt, 1995b: 249.). Politikai szempontból ez a lépés azért tűnhet kívánatosnak, mert a cselekvés mindig spontán és ellenőrizhetetlen, ennek köszönhetően pedig előre beláthatatlan következményekkel jár. Csakhogy a cselekvés apóriái Arendt számára nem csak nem jelentettek akadályt vagy terhet, hanem éppen ezeket tekintette az emberi szabadság feltételeinek. Úgy vélte, ha a filozófia észigazságait sikerülne átültetni a politika szférájába, akkor az felszámolná ugyan a

kontingenciát, de ezzel egyben az emberi szabadságot is megszüntetné. A politikára irányuló észigazságokban nem merülhet fel hiba vagy ellentmondás, hiszen kényszerítő erejük kifogástalan logikájukban, vonzerejük pedig a boldogság ígéretében rejlik, miközben nem hagynak más lehetőséget, mint a világ és az emberi együttélés minden áron való megváltoztatását. Arendt egyik legfontosabb belátása, hogy az észigazság átültetése a valóságba soha sem lehet feszültségmentes, mert előbbi a gondolkodásból származó szükségszerűséget erőszakkal az utóbbira kényszeríti. A totalitárius ideológiákat ezek legszélsőségesebb megnyilvánulásának tekintette, amelyek esetében az ideológiai igazságok már a szisztematikus hazugságokhoz kerültek közel, sőt szervesen össze is kapcsolódtak velük. Kétségtelen, hogy a totalitárius rendszerek végével még nem tűnt el a filozófiai észigazságok és szisztematikus hazugságok politikai vonzereje, de ezek veszélye ma sokkal kisebb, mint az, amely a tényigazságok relativizálásából és tagadásából adódik.

A tényigazságok szerepe a politikában egészen más természetű, mint az észigazságoké. Amíg az észigazságok veszélyeztetik, addig a tényigazságok a politikát megelőző feltételként megalapozzák a szabadságot. Arendt szerint a tényigazságok, illetve a tényeket megelőző események nem szisztematikusak, hanem mindig véletlenszerűek, így arra utalnak, hogy minden történhetett volna másként is, mint ahogyan megesett, és éppen ezért ellentétük is elképzelhető. Az észigazságok a jövőt anticipálják, a tények azonban csak az elmúlt eseményekre vonatkozhatnak, és ha tisztában is vagyunk esetlegességükkel, tudomásul vesszük, hogy az események így történtek és nem másként. Mivel a tények a cselekvésből adódnak, ezért eredményeik tekintetében megmásíthatatlanság, következményeik tekintetében pedig beláthatatlanság jellemzi őket (vö. Arendt, 1989: 231–243.). A tényigazságok helyességét nem logikai kényszerítő erejük adja, hanem az érzékelhető világ tapasztalatával való egyezésük. A politika szemszögéből nézve a tényigazságok despotikus jellegűek, de nem szükségszerűek, mint az észigazságok (vö. Arendt, 1995b: 247.). „Ezért gyűlölik a zsarnokok, akik jogosan félnek az olyan kényszerítő erőktől, melyet nem sajátíthatnak ki, de meglehetősen kétes a helyzete a megegyezésen nyugvó, s a kényszert elítélő kormányzatok szemében is. A tények kívül esnek a megegyezés és a jóváhagyás körén, és bármennyit beszéljünk is róluk, […] mindez semmivel sem járul hozzá megszilárdításukhoz." (Arendt, 1995b: 247.). A tényigazságokat tehát nem lehet több érv hangoztatásával, vélemények hosszú sorával vagy többségi szavazással megváltoztatni. A tényigazságokat úgy definiálhatjuk, mint amelyeken nem lehet változtatni, ebben áll despotikus jellegük, de az nem valamilyen szükségszerűségen alapul, hanem a tanúk beszámolóin. Mindez azonban egyszeriben nagyon törékennyé is teszi a tényeket, mert a szem- és fültanúk meglehetősen megbízhatatlanok, a dokumentumokat és bizonyítékokat pedig meg lehet hamisítani, vagy meg is lehet semmisíteni. A bizonytalanság minden tényigazsággal szemben fennáll, annak

szükségszerű velejárója, amit felszámolni nem lehet ugyan, de annak elfogadása és elismerése biztosíthatja a tények státuszát és igazsággal való összekapcsolódását (Terwiel, 2018: 148.).

Arendt szerint, mivel a tények megváltoztathatatlanok, ezért ebben a tekintetben a politikát megelőző jelenségek, amelyek elengedhetetlenül fontosak a politikai szféra számára. Abban a vonatkozásban már eleve politikai természetű dologról van szó, hogy „a tényigazság mindig kapcsolatban áll más emberekkel, olyan eseményekre vonatkozik, melyek sokakat érintenek; szemtanúk beszámolói erősítik meg és tanúbizonyságon alapul; csak annyiban létezik, amennyiben beszélnek róla" (Arendt, 1995b: 244.). A tények szilárd talaja nélkül ugyanis képtelenek vagyunk tájékozódni a világban. A világ tartósságát az állandó változással szemben éppen a tények szavatolják, és biztosítanak ezzel keretet a politikai együttélés, azaz a cselekvés és a beszéd számára. Vita és vélemény nem léteznek tények nélkül. Nem lehet olyan dologról véleményt alkotni, amelynek igazáról nem győződtünk meg. A véleménynek kell, hogy legyen valamilyen vitathatatlan tárgya, különben értelmetlen minden vita. „A tények áthatják a véleményeket, s a különféle érdekek és érzelmek keltette vélemények igen eltérőek és mégis helyénvalóak lehetnek, amennyiben tiszteletben tartják a tényigazságot. A véleményszabadság csak komédia, ha nincs biztosítva a tényszerű információ, és ha maguk a tények nem kétségbevonhatatlanok." (Arendt, 1995b: 244.).

A fentiek alapján viszonylag könnyedén beláthatjuk tehát a tények és a vélemények szoros egymásra utaltságát, de a kettő viszonya egyáltalán nem ilyen harmonikus és egyértelmű. Nincsenek magától értetődő vélemények, hiszen a tények is szükségszerűen egy diszkurzív térben léteznek, így a köztük levő választóvonal fokozatosan elmosódhat. A tényeket és a véleményeket gyakran szándékosan, a politikai érdekeknek megfelelően összekeverik, amennyiben a politikai ellenfelek által hivatkozott tényeket egyszerűen véleménynek, a saját maguk által hangoztatott véleményt pedig ténynek állítják be. Egy ilyen esetben nem nehéz elképzelni, hogy a tények hamarosan a véleményeknek rendelődnek alá, ami fokozatosan lehetetlenné, vagy legalábbis értelmetlenné tenné a vitákat. Könnyen belátható, hogy mi történik az igazsággal, ha közvetlen politikai érdekeknek vetik alá, és a végső szót egy politikai elit vagy akár demokratikus szótöbbség mondja ki a tényekről, bármilyen szándék vezesse is őket.

Manapság viszonylag pontosan nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a tények véleményekké minősülnek át. A számos különböző forrásból származó, egymásnak részben vagy egészben ellentmondó információk jelentősen megnehezítik a tájékozódást a politika iránt egyébként érdeklődő polgár számára is, amit aztán könnyen ki lehet használni, illetve vissza lehet vele élni. Ha megfogalmaznak egy valótlan állítást, azzal nem egyszerűen az

a cél, hogy elhitessék vagy elfogadtassák, hanem hogy a tényszerű cáfolatot is véleménnyé alakítsák át. Addig ismétlik a hazugságokat, amíg a másik fél végleg ki nem merül, és mivel tényei és érvei hatástalannak bizonyulnak, így ugyanolyan véleménnyé válnak, mint a hazugságok. A beszéd horizontja eltolódik, minden megkérdőjeleződik; igazság és hazugság csupán egy-egy ellentétes vélemény lesz, de előbbinek már nincs hatalma az utóbbi felett. A hatalmon levők részéről ez úgy működik, hogy saját maguk által fabrikált állítólagos „tényeket" prezentálnak a média szereplőinek, akik vagy ráharapnak és terjesztik, vagy – ha visszautasítják –, akkor ignorálással és retorzióval kell számolniuk. Ennek következtében folyamatosan tompul az ember érzékelése, elbizonytalanodik és már nyilvánvaló dolgokról kezd vitatkozni, aminek következtében az eredetileg nyilvánvalóan hazug állítás az elgondolhatóba lép át, és ezzel végképp elmosódik a képzelet és a valóság közötti határvonal. Ha a mechanizmus működésbe kezd lépni, akkor ezt bármilyen témára tetszőlegesen ki lehet terjeszteni, a hatás valószínűleg nem marad el.

AZ IDEOLÓGIA ÉS A TOTALITÁRIUS HAZUGSÁG

Az ész- és tényigazságok fent említett problémái természetesen nem elhanyagolhatóak, de az igazi nehézségek akkor kezdődnek, amikor a hazugság színre lép. Arendt számára a hazugság „nem tévedés, illúzió vagy vélemény" (1995b: 256.), hanem „szándékos meghamisítás", a tényigazság ellentéte. A ténynek szerinte nincs eredendő politikai jellege, politikai implikációkra így csakis akkor tesz szert, ha egy értelmező közegbe lép. A tény tehát nem önmagában hordozza jelentését és jelentőségét, hanem azáltal, hogy valamilyen interpretatív összefüggésrendszerbe kerül, és ezzel egy funkciót tölt be, éppen ezért a tény tagadása is eminens politikai jelentőséggel bír. Hannah Arendt különbséget tesz hagyományos és szisztematikus hazugságok között anélkül, hogy azokat pontosan definiálná (vö. Dege, 2010: 162–173.). Az alapvető különbség számára a kettő között, hogy a hagyományos hazugság az igazság elrejtését szolgálja, ezért mindig csak részleges, míg a szisztematikus hazugság az igazság megsemmisítésére irányul. „A hagyományos hazugság […] csak részletekre vonatkozott, és sosem szándékoztak vele szó szerint mindenkit félrevezetni; az ellenségnek szánták, s csak őt akarták vele megtéveszteni." (Arendt, 1995b: 260.). A cselekvők számára az olyan hazugság, amely a tényeket elrejti, meglehetősen hasznos lehet, mivel a közös világot védi. Ebből a szempontból a hazugság a titokhoz áll közel, amely minden politikai berendezkedés eminens érdeke, és az uralom természetszerű velejárója. Ezen a területen nyilvánosságot és igazságot követelni nem csak értelmetlen, de kifejezetten veszélyes is. Az ilyen hazugságokat mindig egy magasabb rendű cél szolgálatába állították, és erkölcsileg indokolhatónak, sőt szükségesnek tartották. Nyilvánvaló, hogy

az ilyen hazugságokkal is vissza lehet élni, de ezek összességében ártalmatlanabbak, mint azok, amelyek az igazság elpusztítására szolgálnak.

A szisztematikus hazugságok a totalitárius ideológiákhoz kötődnek, illetve azokban nyilvánulnak meg, ezért ezeket Arendt a gyilkosságokhoz vezető út kezdő lépéseinek tekinti (Arendt, 1995: 259.). Ebben az esetben az ideológiába nem illeszthető tényeket, eseményeket és személyeket, igyekszenek eltüntetni úgy, hogy lehetőleg még emlékezetük se maradjon. A totalitárius hazugság ezen a ponton kapcsolódik össze a korábban említett észigazsággal, mert az eszme logikája alapján mindent, amit zavarónak, kiszámíthatatlannak és esetlegesnek tartanak, ki akarnak iktatni az emberi dolgok közül. Ha az ezek nevében fellépők hatalomra kerülnek, akkor előbb-utóbb készen állnak arra, hogy szisztematikusan hazudjanak, és ennek révén egy teljesen új világot teremtsenek. Ennek veszélye nem egyszerűen abban áll, hogy tagadják a számukra zavaró tényeket, és még csak nem is abban, hogy egy fikció lép a valóság helyére, hanem, hogy elmossák az igazság és hazugság közötti határvonalat, és ezzel lehetetlenné teszik az emberi ügyek közötti normális tájékozódást. Olyan új világot hoznak létre, ahol az igazságból hazugság, a hazugságból pedig igazság lesz, az ember pedig képtelen lesz megkülönböztetni az egyiket a másiktól. Eljön az idő, amikor „a hatalmas hazugságokat és a fantasztikus hamisításokat végső soron kétségbevonhatatlan tényként lehet megalapozni, hogy az ember szabadon, tetszése szerint változtathatja a múltját, s hogy az igazság és a hamisság közötti különbség megszűnhet objektívnak lenni, s pusztán hatalom és agyafúrtság, erőszak és végtelen ismétlés kérdésévé válhat. Ezt az elragadtatást nem Sztálinnak és Hitlernek a hazugság művészetében való jártassága váltotta ki, hanem az a tény, hogy ezek a vezetők képesek voltak a tömegeket úgy megszervezni, hogy azok egy emberként, lenyűgöző ünnepélyességgel álltak a hazugságok mögé." (Arendt, 1992: 405.).

A totalitárius rendszerekben az igazság és hazugság, valóság és fikció megfordítását az ideológia és a terror közötti kapcsolat mutatja meg, ahol az ideológia igazsága, amely végső soron a rendszer hazugsága, egyre inkább elveszti jelentőségét és helyét minden területen a terror veszi át (vö. Schulze-Wessel, 2006: 177–187.). Az ideológia tartalmi elemei elvesztik jelentőségüket vagy eltűnnek, és a terror tölti be azt a szerepet, aminek révén a természeti és a történelmi szükségszerűségekből lepárolt törvényeket a valóságba ültetik át. A terror további szerepe abban áll, hogy az embereket egymáshoz préselve megakadályozza a közöttük levő távolságból adódó tér, azaz a nyilvánosság kialakulását, ahol a közös tapasztalatok révén a gondolkodás és az ítélés képességei számára az igazság megnyilvánulhatna. Arendt szerint a kifejlett totalitárius rendszerekben azzal, hogy az ideológiát megvalósítják, a hazugságot rendszerszerűvé teszik. Aki a rendszer részévé válik, nem csak elhiszi a hazugságot, hanem annak maga is szerzőjévé válik, és ebben az esetben még az sem zavaró, ha az ideológiát állandóan a változó politikai konstellációkhoz kell

alakítani és ennek megfelelően folyamatosan újra kell alkotni. „A tömegpropaganda felfedezte, hogy közönsége mindig kész arra, hogy elhiggye a legrosszabbat, akármennyire képtelenség is, és nem nagyon töri magát, hogy tiltakozzék, amiért becsapták, hiszen tudja, hogy minden kijelentés elejétől fogva hazugság volt. A totalitárius tömegvezérek arra a jogos pszichológiai előfeltevésre építették propagandájukat, hogy ilyen körülmények között az emberekkel egyik nap el lehet hitetni a legfantasztikusabb állításokat, de meg lehet bízni benne, hogyha másnap az emberek cáfolhatatlan bizonyítékokat kapnak arról, hogy az előző napi állítások hamisak voltak, akkor cinizmusba menekülnek. Nem a vezetőt fogják elhagyni, aki hazudott nekik; be fogják vallani, hogy eleve tudták: mindez hazugság, és annál jobban fogják csodálni a vezetőket kivételes taktikai bölcsességük miatt." (Arendt, 1992: 462.).

A HAZUGSÁG PROFESSZIONALIZÁLÓDÁSA

Arendt a fentiekhez képest megkülönböztet két újabb típust is a politikai hazugságok területén, amelyekre példaként az Amerikai Egyesült Államok vietnami politikáját 1971-ben a New York Times-ban leleplező *Pentagon Paper*st hozza. Ebben az esetben nem csak hagyományos értelemben vett konkrét, politikai célokért hazudtak, hanem egy hamis imázs ápolása és védelme érdekében, amelynek következménye egy katasztrofális méretű öncsalás lett. A hazugságok kialakításának mechanizmusában nem csak a politikusok és a bürokraták vettek részt, hanem két új, eddig ismeretlen szereplő is színre lépett, a PR-menedzserek és a hivatásos problémamegoldók csoportja, akik a maguk szakértelmével jelentős mértékben hozzájárultak az igazság hatékony elrejtéséhez és manipulációjához. „A hazugság művészetének számos műfaja alakult ki az idők során, s ezekhez most két újabb változatot kell társítanunk. Az *első* azoknak a kormányzati sajtófőnököknek a látszólag ártalmatlan hazugsága, akik mesterségük fortélyait a *Madison Avenue*-n tanulták. A közönségszolgálat (public relations) valóban nem más, mint reklám: forrása tehát a fogyasztói társadalomban ered, amelynek mértéktelen az étvágya az olyan javak iránt, amelyeket egy piacgazdaság intézményei osztanak el. A reklámszakember észjárásával az a baj, hogy csak a véleményekkel, a »vevőkörrel« és a vásárlási kedvvel foglalkozik, azaz csupa olyan megfoghatatlan dologgal, melynek kevés köze van a valósághoz. Mivel nem rendelkezik a politikusok cselekvésre, a tények »megteremtésére« való hatalmával, s így nincs birtokában az egyszerű, hétköznapi valóság, amely gátat vet a hatalomnak, s a képzelőerőt visszarántja a földre, valóban úgy tűnhet, hogy találékonyságának csak a csillagos ég szab határt." (Arendt, 2008b: 164.). Ezek sajátossága abban áll, hogy a PR-szakemberek nem egyszerűen megvetik a tapasztalatot, hanem teljesen el is szakadnak attól, így a valósággal nem kerülnek kapcsolatba, nem

intéznek hozzá kérdést, és nem is tanulnak belőle. Ehelyett egy olyan világot hoznak létre, amelynek szabályait mesterségesen alkotják meg mindenféle üzleti modelleknek megfelelően, miközben valamilyen keresletet képzelnek el, amelynek meg akarnak felelni. Ennek a hozzáállásnak egyik része maga az imázs ápolása, másik része pedig a propaganda, éppen ezért lényegében megfoghatatlan dolgokról szól, amelynek valósághoz való referenciális viszonya elhanyagolható. A konkrét esetben ez arról szólt, hogyan lehetne a vereségekből és veszteségekből fakadó egyre nyilvánvalóbb arculatvesztéssel járó károkat enyhíteni, miközben a beismerést minden áron el kellett kerülni.

„A hazugság művészetének *másik* új változatával ritkábban szembesülünk a hétköznapokban, noha jóval nagyobb jelentőséggel bír a *Pentagon Papers* szempontjából. Az efféle hazugság sokkal jobban csábítja például azokat az embereket, akik a közszolgálat magasabb posztjain foglalnak helyet. […] Ők a szakképzett „probléma-megoldók", akiket egyetemekről és különféle szakértői csoportokból hívtak, köztük olyanokat is, akik úgy gondolták, hogy a játékelmélet és a rendszerelemzés képes lesz megoldani a külpolitika »problémáit«. […] Ezért nem egyszerűen intelligensek voltak, hanem kérkedtek is a »racionalitásukkal« – s csakugyan: ijesztően távol állt tőlük az »érzelgősség«, és rajongtak az elméletért, a puszta szellemi erőfeszítés világáért. Buzgón kutattak olyan képletek után, amelyek, ha lehet, megfogalmazhatók valamiféle pszeudomatematika nyelvén, s azt remélték, hogy ezek majd egységet teremtenek a legkevésbé összefüggő jelenségek között, melyekkel a valóság szolgált. Mondhatnánk azt is: égtek a vágytól, hogy olyan *törvényeket* fedezzenek fel, amelyek segítségével megmagyarázhatják és megjövendölhetik a politikai és a történelmi eseményeket, mintha azok éppoly szükségszerűek és kiszámíthatóak lennének, mint azt egykor a fizikusok a természeti jelenségekről hitték." (Arendt, 2008b: 165–166.). Kétségtelen, hogy a politikai jelenségek tudományos magyarázata sok szempontból nehézségekbe ütközik, mert az egymást kölcsönösen korlátozó vagy kizáró alternatívákra való redukció minden esetben elfedi a spontaneitásból fakadó lehetőségek sokaságát. Ezt a módszert tekinthetnénk ugyan módszertani hiányosságokból fakadó tudományos tévedésnek, de a szándék ebben az esetben is inkább az igazság elrejtése vagy becsomagolása, ezért a hazugság azon formájával rokon, amelyik a tényeket igyekszik figyelmen kívül hagyni és az esetlegességet minimalizálni. Arendt szerint az a közös Platónban és a problémamegoldókban, hogy nem képesek elfogadni a cselekvés beláthatatlanságából fakadó bizonytalanságot, és azt az emberiség szempontjából valami kiküszöbölhetetlen gyengeségnek tartják. A gondolkodást valamilyen tapasztalatot pótló logikának tekintik, amely azonban nem szólít meg senkit, és semmiről sem beszél. Az észre való hivatkozás valójában a többi vélemény kiiktatását szolgálja, mert a többi lehetőséget elfedi, és végül gondolattalanná tesz.

AZ ÖNCSALÁS POLITIKÁJA

Ennek a két formának a legnagyobb veszélye, amely egyébként a hazugság többi formáját is jellemzi, az öncsalás folyamata, azaz, ha a hazug felül saját hazugságainak, mert akkor végképp elvész az igazság és hazugság megkülönböztetésének képessége. „(M)inél sikeresebben hazudik valaki, annál valószínűbb, hogy saját koholmányai áldozatául esik." (Arendt, 1995b: 261.). Mindez hosszú folyamat eredménye, amely azonban nem a csalással kezdődik, és az öncsalással végződik, hanem ennek már a kezdetén is az öncsalás áll. Ennek alapja, hogy aki hatalommal bír, gyakran magabiztos és rezisztens minden kritikával szemben, úgy véli, hogy az igazság és hazugság kérdései végső soron szintén hatalmi kérdések, amiket többségi döntéssel vagy erőszakkal is el lehet dönteni. Ennek mintegy járulékos következménye, hogy a tanácsadók is hasonlóan meg vannak győződve igazukról, legfeljebb ők nem a hatalomra, hanem elméleteikre és módszereikre hivatkoznak. Mindazonáltal a téves ítéletek oka és eredete minden esetben a tények tagadására vezethető vissza. „A jelenlegi morális előítélet többnyire elég szigorúan bánik a hidegvérű hazugsággal, ugyanakkor az önbecsapás gyakran magas fokra fejlesztett művészete rendszerint nagy türelmet és engedékenységet élvez." (Arendt, 1995b: 261.).

Kétségtelen, hogy az imázs érdekében hangoztatott hazugságok manapság a leginkább elterjedtek, és bennük a csalás és öncsalás meglehetősen nehezen elválaszthatóak, mivel az önkép nem elsősorban vagy egyáltalán nem a politikai ellenfélnek szól, hanem a saját politikai tábornak. Célja az, hogy annak arculatot adjon, és ezzel egyben tartsa, miközben a mindenkori ellenfelet ezzel sem meggyőzni, sem becsapni nem tudja. A saját csoporttal szemben nem az őszinteség a fontos, hanem a közösség morális és politikai alapjainak megszilárdítása. Éppen ezért a saját csoport elnéző lesz a hazugságokkal szemben, miközben a jelenséget alapjában félreértve úgy véli, hogy az egyébként is az ellenfelek megtévesztését szolgálja, és mint stratégiai cselekvés, ha morálisan nem is, de funkcionálisan mindig igazolható. Az imázsépítést szolgáló hazugságokat általában nem lehet tényekkel megcáfolni, mert érzelmeken nyugszanak, és a kognitív érvek többnyire hatástalanok az emóciókon alapuló meggyőződésekkel szemben. Ha valaki egy ilyen saját csoporton belül tényekről kezd el beszélni, akkor ezzel már önmagában is fenyegeti a közösséget, és ennek következményeként komolyan kockáztatja a kirekesztést. Az imázst fenyegető tények kimondóit sokkal jobban üldözik, mint a folyamatosan összevissza hazudozókat, akik bármikor, bármit képesek mondani. A saját csoport tagjai között csak az számít hazugságnak, ami közvetlenül az imázst, vagy annak valamelyik lényeges elemét fenyegeti, függetlenül annak tényleges valóságtartalmától. Mivel az érvelés és a cáfolat hatástalan velük szemben, ezért legfeljebb összeomlanak, és akkor hirtelen látni engedik az addig rejtegetett tényeket, de ez már általában az egész rendszer összeomlásával vagy a csoport

teljes felbomlásával jár együtt. Ahhoz, hogy az imázsteremtő hazugságok hatásosak legyenek, egyfajta konzisztenciát kell felmutatniuk, amely folyamatosan újabb hazugságokat generál. Ezen keresztül egy olyan kommunikációs teret hoznak létre, ahol bizonyos magyarázóerővel és hihetőséggel bírnak, de ezen kívül már meglehetősen bizonytalanok és hatástalanok. Mindig vannak olyan tények és események, amelyek megzavarják az imázst, de a tényleges hazugság terepére elsősorban ott lépnek, ahol azt közvetlenül veszélyeztetik, mert ebben a konstellációban az igazság sokkal fenyegetőbb, mint bármilyen hazugság (Knobloch, 2015: 135.).

Tulajdonképpen a fent vázolt helyzetben az cselekszik racionálisan, aki nem egyszerűen a saját csoportja imázsát védelmezi, hanem elsősorban az ellenfél imázsát veszi célba, azon igyekszik rést ütni. Az erre adott reakciók legalább kétfélék lehetnek. Összezárhat a csoport, és az imázs védelme érdekében tagadásba vagy elterelésbe mehet át, ami a hazugság konzerválását jelenti. Ez ugyan általánosan megbélyegezhet egy csoportot, de azon belül nem indít el bomlást, és ennyiben különösebb károkat nem szenved, hiszen más imázselemekkel el lehet fedni a tényeket. Ha azonban az imázs sérül és átveszik az ellenfél retorikájának elemeit, akkor a célba vett ügytől, és az azt megtestesítő személytől a csoport folyamatosan eltávolodik, elkezdődik a csoport felbomlása, és ennek nyomán egyre több imázsromboló elem jelenik meg. Ha a közösség imázsáról van szó, akkor a szankcionáló hatalom áthelyeződik a saját csoportra, amely az imázsra veszélyt jelentő egyént feláldozza, hogy a csoport imázsa sértetlenül fennmaradjon (Knobloch, 2015: 143.). A politikai küzdelmek gyakran az imázsok, vagy identitások között zajlanak le, különösen akkor, ha az egyes pártok között alig van lényegi ideológiai vagy programatikus különbség. Az imázs annál fontosabb, minél kevésbé láthatók az érdek- és pozíciókülönbségek. A politikai harcok ezért gyakran arra korlátozódnak, hogy az ellenfél imázsát hiteltelenítsék vagy tönkretegyék, a sajátjukat pedig fényezzék. Ebből a szempontból a félrevezető sejtetések, hamis állítások, nyílt, hidegvérű hazugságok és tendenciózus inszinuációk a leghatékonyabb eszközök, ugyanis ezekben az esetekben a hazugoknak nem kell tartani a lelepleződéstől, és ha az igazság valamikor ki is derül, addigra a hazugságok már megtették a maguk szolgálatát. A politikában az ilyen jellegű hazugságok legfontosabb célja az, hogy mozgásteret nyissanak a hatalom számára, amely aztán a legitimáció erejében és a választási eredményekben nyilvánul meg.

HAZUGSÁG ÉS CSELEKVÉS

Arendt hazugságról alkotott nézeteinek egyik sajátos vonása, hogy a hazugságot minden fentebb említett veszélye és káros vonása ellenére is természetesnek, sőt az emberi szabadság jelének tartja. Számára a hazugság nem mo-

rális, hanem politikai kérdés, ezért függ össze a cselekvéssel és végső soron a szabadsággal. „A hazug a tettek embere, az igazmondó viszont, akár észigazságot, akár tényigazságot közöl, a leghatározottabban nem az." (Arendt, 1995b: 257.). Arendt gondolkodásában a cselekvés és a beszéd szorosan összefüggenek, a hazugság pedig, mint a beszéd egyik sajátos esete, ebben az értelemben maga is cselekvés. A hazugság és cselekvés belső összefüggése számára abból adódik, hogy mindkettő a világ megváltoztatására törekszik. A tényigazság közlője, akármennyire ragaszkodik is a tény állításához, ha a politikába kilép, akkor azonnal valamilyen érdek képviselőjévé válik, és nem tudja elkerülni annak látszatát, hogy valamilyen hatalmi szándékkal vagy részérdekkel azonosul. „Szinte nincs is a politikának a jogos gyanakvást nagyobb valószínűséggel felkeltő szereplője, mint a hivatásos igazmondó, aki az igazság és érdek valamely örvendetes egybeesését fedezte fel." (Arendt, 1995b: 257.).

Az igazmondás a politikában abban az esetben tesz szert különös jelentőségre, ha egy politikai rendszer kizárólag hazugságokra épül, a rendszerszerű hazugság tartja össze, mert így az igazság kimondása már önmagában is politikai tettnek minősül és a dolgok megváltoztatásának szándékát fejezi ki. Ez az a jelenség, amelyet Václav Havel „az igazságban élés" vágyaként fogalmazott meg a totalitárius hazugsággal szemben (Havel, 1991: 87–192.). Egy ilyen rendszerben azonban mindenki, aki kimondja az igazságot, nem csak az igazságért és a józan észért, hanem saját egzisztenciájáért is kockázatot kell, hogy vállaljon (Arendt, 1995b: 258.). A hazug ezzel szemben nagyon is otthonosan mozog a politika területén. „Természeténél fogva cselekvő; azt mondja, ami nem úgy van; mert azt akarja, hogy a dolgok mások legyenek, mint amik – vagyis meg akarja változtatni a világot." (Arendt, 1995b: 265.). Talán meglepőnek tűnhet, hogy Arendt a hazugságot a világ megváltoztatásának szándékával azonosítja, amely az ő szemében annak következménye, hogy szabadok vagyunk. Ebből arra következtethetnénk, hogy a politika nem más, mint a notórius hazudozók közössége, akik ezt a képességüket arra használják, hogy a világban új dolgokat hozzanak létre, és ennek csak egyik eszköze a hazugság. Arendt azonban túllép ezen, mert azt állítja, hogy a hazugság lényegében nem a szabadsággal való élés, hanem éppen ellenkezőleg, visszaélés azzal. Nem az igazság, hanem a szabadság a politika értelme (vö. Arendt, 2002: 44.). A szabadságnak azonban mindig ára van, amit meg kell fizetni. Ha a hazugság a szabadság ára, akkor azt.

Kétségtelen, hogy a szabadság és az igazság, valamint a hazugság paradoxonjait a politikában lehetetlen véglegesen feloldani. Vajon lehet-e a politikát igazságra alapozni? Vajon lehet-e egyáltalán nem hazudni? Fel lehet-e oldani az igazság és bizalom, illetve a hazugság és bizalmatlanság összefüggései között húzódó eredendő feszültséget? Naivitás lenne azt gondolni, hogy a hazugság száműzhető a politikából, ugyanakkor nem gondolom, hogy belenyugodhatnánk abba, hogy a politikában általában hazudni szoktak, és a hazug-

ság legitim és elfogadható eszköz az uralom megszerzése és megtartása érdekében, mert az meg cinizmus lenne. Úgy tűnik, hogy nincs más lehetőség, mint hogy elismerjük, hogy vannak olyan területek, ahol el kell fogadnunk, vagy legalábbis el kell tűrnünk a hazugság lehetőségét, de ezzel együtt ki kell jelölni közös világunk védelmében azokat a területeket, ahol nemcsak a hazugságot utasítjuk el, hanem az igazság kimondását tartjuk az egyetlen lehetőségnek. Szükségünk van olyan politikán kívüli intézményekre, mint az egyetemek, a tudományos intézetek és a bíróságok, amelyek az igazság iránti vágyon és az igazmondás kötelességén alapulnak. Mert „nagyon nem szívesen látott igazságok fogalmazódnak meg az egyetemek falai között, és időnként nagyon nem szívesen látott ítéletek születnek bírói székekben; és ezek az intézmények, az igazság egyéb menedékeihez hasonlóan, továbbra is ki vannak téve a társadalmi és politikai hatalom felől fenyegető minden veszélynek, (de) tagadhatatlan, hogy legalábbis az alkotmányosan kormányzott országokban, a politika […] felismerte, hogy szüksége van olyan emberek és intézmények létezésére, amelyek fölött nincs hatalma." (Arendt, 1995b: 268.).

IRODALOM

Arendt, Hannah (1976): Legitimität der Lüge in der Politik? Forumsgespräch mit Hannah Arendt, Sebastian Haffner, Bernhard Vogel. Gesprächsleiter: Hans-Friedrich Hölters. In: Adelbert Reif (Hrsg.): *Gespräche mit Hannah Arendt*. München, Piper, 101–126.

Arendt, Hannah (1989): *Vita Activa oder Vom tätigen Leben*. München, Piper (6. kiadás).

Arendt, Hannah (1990): Philosophy and Politics. *Social Research,* Vol. 57, No. 1, 73–103.

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei.* Budapest, Európa.

Arendt, Hannah (1995a): A hagyomány és a modern korszak. In: uő.: *Múlt és jövő között*. Budapest, Osiris, 25–48.

Arendt, Hannah (1995b): Igazság és politika. In: uő.: *Múlt és jövő között*. Budapest, Osiris, 233–271.

Arendt, Hannah (2002): Mi a politika? In: uő.: *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond–Palatinus.

Arendt, Hannah (2008a): Mi marad? Az anyanyelv. Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel. In: Balogh László Levente–Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv.* Pozsony, Kalligram, 11–42.

Arendt, Hannah (2008b): Hazugság a politikában. In: Balogh László Levente–Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv.* Pozsony, Kalligram, 159–169.

Arendt, Hannah (2016): *Sokrates. Apologie der Pluralität*. Berlin, Matthes und Seitz.

Dege, Carmen (2010): *Die Lüge und das Politische. Freiheit und Sicherheit in der Präventionsgesellschaft*. Gießen, Psychosozial-Verlag.

Havel, Václav (1991): A kiszolgáltatottak hatalma. In: uő.: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, Madách, 87–192.

Hendricks, F. Vincent–Vestergaard, Mads (2017): Verlorene Wirklichkeit? An der Schwelle zur postfaktischen Demokratie. *Aus Politik und Zeitgeschichte,* 67., Nr. 13, 4–10.

Knobloch, Clemens (2015): Die Image-Lüge in der Massendemokratie – über einen neuen Typ der politischen Lüge. *Cahiers d'Études Germaniques,* 68., Nr. 2, 131–146. URL: http://journals.openedition.org/ceg/1497, https://doi.org/10.4000/ceg.1497.

Pomerantsev, Peter–Weiss, Michael (2014): *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money*. The Institut of Modern Russia, New York. https://imrussia.org/media/pdf/Research/Michael_Weiss_and_Peter_Pomerantsev__The_Menace_of_Unreality.pdf. (2019. 12. 09.)

Schindler, Sebastian (2019): Trump und das Post-Faktische. Die tieferen Ursachen eines nur scheinbar skeptischen Umgangs mit der Wahrheit. In: Christopher Daase és Stefan Kroll (Hrsg.): *Angriff auf die liberale Weltordnung. Die amerikanische Außen- und Sicherheitspolitik unter Donald Trump*. Wiesbaden, Springer VS, 59–76. https//doi.org/10.1007/978-3-658-23783-7_4.

Schulze-Wessel, Julia (2006): *Ideologie der Sachlichkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Terwiel, David (2018): Weder Wahrheit noch Lüge. Das postfaktische Phänomen. *Hermeneutische Blätter,* Nr. 1, 139–152.

A MIGRÁCIÓ ÉRTELMEZÉSE

Ujlaki Anna

Republikanizmus: Egy lehetséges alternatíva a migráció értelmezésére?

REPUBLIKANIZMUS: A MIGRÁCIÓ EGY LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSE?*

Ujlaki Anna
(BCE Politikatudományi Doktori Iskola)

A tanulmány beérkezett: 2020. január 9. – opponálás: 2020. január 14.– január 31. – véglegesítve: 2020. február 15.

ÖSSZEFOGLALÓ

A migráció témáját sokan az évezred legégetőbb kérdései egyikének tekintik. A politikaelméletnek lényeges szerepe van a migráció kapcsán felmerülő kérdések megfelelő értelmezésében, illetve az azokra adott válaszok megfogalmazásában. A migráció politikaelmélete azonban gyakran olyan előfeltevéseken alapul, amelyek megakadályozzák egy szisztematikus és cselekvést irányító megközelítés létrejöttét. A tanulmány Philip Pettit republikánus politikaelméletének négy olyan elemét azonosítja, amelyek révén a migráció új szempontok alapján is vizsgálhatóvá válik, és amelyek lehetővé teszik a migráns személyek által a valóságban elszenvedett igazságtalanságok, illetve a migrációt szabályozó politikai cselekvés kritikus szemmel történő vizsgálatát. A tanulmány rámutat, hogy a republikanizmus potenciálja nem mutatkozik meg Pettitnek a migrációra vonatkozó elképzeléseiben, aki ezekben inkább reprodukálja a mainstream megközelítések előfeltevéseit.

Kulcsszavak: republikanizmus ■ migráció ■ politikaelmélet ■ Pettit

Noha a migráció története egyidős az emberrel, a jelenség mégis csupán az elmúlt néhány évtizedben került a tudományos érdeklődés látóterébe. A migráció azok közé a témák közé tartozik, amelyek a modern világ kihívásaként fogalmazódnak meg, illetve amelyek mentén gyakran megosztó álláspontok születnek. Érdekes módon azonban úgy tűnik, a politikaelmélet egyelőre nem volt képes ezeket a közvélekedéseket a téma pontos és átfogó vizsgálataival ellensúlyozni. Bár a migráció politikaelméletéről egyre több írás születik, a szakirodalom legnagyobb részét a bevándorlás korlátozásának kérdéséről és az emberi jogokról diskurzust folytató domináns liberális politikai filozófia teszi ki, pedig a jelenség ezeknél a kérdésnél sokkal komplexebb, ráadásul jóval több normatív implikációt von maga után.

* A tanulmány az MTA TK Politikatudományi Intézet Alkotói Pályázata keretében készült.

A migráció alapos politikaelméleti kutatásának igénye rendkívüli gyakorlati jelentőséggel bír. Egyrészt a tudományos igényesség szempontjából elengedhetetlen, hogy a politikaelmélet megfelelően keretezze a jelenséget, emellett kimerítően foglalkozzon a téma tekintetében felmerülő kérdésekkel és a migráció egyes vonatkozásaival. Másrészt a politikaelmélet és a politikatudomány presztízsének szempontjából is fontos, hogy megcáfolja azokat a kritikákat, amelyek szerint a politikáról való tudományos gondolkodás nem képes irányt mutatni a társadalmi és gazdasági kihívásokkal szemben, így elkerülhetetlen feladat, hogy létrejöjjön a migrációval kapcsolatos elképzelések egy alaposabb és gazdagabb politikaelmélete, amely megfelelő eszköztárat biztosít nemcsak a tudományos érdeklődés, de a gyakorlati politika és a mindennapi élet számára is.

A tanulmány célja, hogy megvizsgálja, mennyiben jelenthet alternatívát a migráció domináns megközelítéseivel szemben a kortárs republikánus politikaelmélet. Az irányzat legszisztematikusabb elméletét kidolgozó Philip Pettithez köthető republikanizmus sokak szerint komoly kihívója a John Rawls nyomán teret hódító liberális politikai filozófiának. Ezért kézenfekvő a kérdés, hogy a republikanizmus megoldást jelenthet-e a domináns politikaelmélet migrációval kapcsolatos problémáira. A kérdés azért is érdekes, mert bár Pettit nagyobb műveit a Rawlséhoz hasonló szisztematikusság dicséretével lehet illetni, fő munkáikon belül egyikük sem adózott komolyabban a migráció kérdésének, mindeközben a Rawls utáni, a migráció politikaelméletéről szóló szakirodalom inkább csak egyes, a jelenséggel kapcsolatos népszerű témákra koncentrál. A tanulmányban beazonosítom a neorepublikanizmus négy olyan jellegzetességét, amelyek miatt ez a politikaelméleti irány sikeresebb lehet a migráció egy pontosabb és gazdagabb megközelítésének megalkotására. Bemutatom, hogy bár ezek potenciális eszközök lehetnének a domináns politikaelmélet nehézségeinek meghaladására, mégsem jelennek meg Pettitnek a migrációval és mobilitással kapcsolatos elképzeléseiben, aki pont ebben a témában, így a nemzetközi viszonyokról való elképzeléseiben és a nemzetközi témáknak a társadalom „belső" kérdéseitől való éles elválasztásában bevallottan épít Rawlsra. Ebből fakadóan a migráció szempontjából Pettit politikaelmélete éppen azokban a kérdésekben nem tudja meghaladni a kihívott irányzatot, amelyekben elméleti (és ebből fakadóan gyakorlati) szempontból sikeresebb lehetne annál.

A tanulmány a következőképpen épül fel. Az első fejezetben bemutatom, milyen módon jelenik meg a migráció a politikaelméletben, mik a téma főbb megközelítési irányai, valamint rámutatok, milyen kihívások miatt tekinthető elégtelennek a meglévő szakirodalom. A második fejezetben megfogalmazom azt a négy adottságot, amelyek alkalmassá teszik a republikánus politikaelméletet, hogy alternatíváját jelentse a témáról alkotott liberális elképzeléseknek, itt utalok azokra a témákra, amelyeket a republikánus szemlélet felvethet, illetve amelyeket egyes szerzők már tárgyaltak. A harmadik fejezetben rámu-

tatok, hogy a republikanizmusban meglevő lehetőségek ellenére Pettit mégis a rawlsi eszköztárhoz nyúl vissza a migrációról és mobilitásról való elképzeléseinek megfogalmazásakor. Végül pedig levonom a következtetéseket a migráció politikaelméletére vonatkozóan.

MIGRÁCIÓ ÉS POLITIKAELMÉLET

Kevés kétség fér ahhoz, hogy az emberiség történetének inherens része egyes emberek és kisebb vagy épp nagyobb embercsoportok egy területről egy másikra való rövid- vagy hosszútávú, esetleg ciklikus vándorlása. Bár az adott terület földrajzi és éghajlati tényezői, illetve a társadalmi-politikai körülmények mindig is nagyban meghatározták ennek az emberi vándorlásnak a jellegét, amelyre a történelem folyamán számos ok és forma volt jellemző, összességében elmondható, hogy az ember mobilis lény.

Hogyan fordulhat mégis elő, hogy a politikaelmélet leghíresebb műveiben a migráció kérdése alig vagy mellékesen merül csak fel? Az egyik magyarázat talán az lehet, hogy a politikáról való gondolkodás híveit már az antik szerzők óta a *politikai közösség* számos, az emberek mozgásánál érdekesebb kérdés foglalkoztatja. Az is indokot adhat a téma gyakori nélkülözésére, hogy a modern világ alapvetően államokból épül fel, így a modern tudományos kutatás (amely nem mellékesen legtöbbször *nemzeti* tudományos akadémiákon folyik) kézenfekvő módon a statikusnak tekintett államokra fordítja a figyelmét. Így megeshet, hogy egyrészt az emberi mozgás néhány dimenziója, mint amilyen az államon belüli vándorlás, egyszerűen ne bírjon lényeges tartalommal még a politika és a közösség legszisztematikusabb elméletei számára sem, másrészt mindennemű *határon átívelő migráció* csupán esetleges hibaként, *patologikusan* bukkanjon fel a politikaelmélet számos művelője előtt.

Egy lehetséges érv a migráció témájának ilyen mértékű nélkülözésére az lehet, hogy a szerzőknek egyszerűen nem célja az emberi mozgás kérdéseinek vizsgálata. Igazságosságról, egyenlőségről, szabadságról, jogokról és kötelezettségekről, demokráciáról vagy rezsimekről általában, de akár állampolgárságról és pluralizmusról is lehetséges vitákat folytatni anélkül, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanánk közben a migrációnak vagy a mobilitásnak. Ettől függetlenül azonban az elmúlt néhány évtizedben határozott igény jelent meg a migráció egyes témáinak alapos, átfogó politikaelméleti megközelítéseire, azaz *a migráció politikaelmélete*re. A következőkben bemutatom, hogyan jelent meg és formálódott egészen napjainkig ez a terület, illetve milyen jellegzetességei és hiányosságai fedezhetők fel. Ezek fényében vélhetően érthetővé válik, miért merül fel a kérdés, hogy az egészen újonnan előtérbe kerülő kortárs republikánus politikaelmélet esetleg egy megfelelőbb értelmezését kínálhatja-e a témának.

Az angol nyelvű normatív politikaelméletet az 1970-es évektől John Rawls munkássága határozta meg (elsősorban Rawls, 1997 [1970]; 2005 [1993]). Rawls elgondolásai közül több máig fontos része a diszciplína eszközkészletének, másokat pedig tekintélyes vita kísér. Ezek mellett azonban vannak olyan rawlsi elképzelések, amelyek hatására akkor derül fény, amikor a politikatudomány vizsgálódási körét igyekszünk kiterjeszteni eddig kevésbé vizsgált területekre is, mint amilyen az emberi vándorlás és mobilitás témája.

Bár Rawls több kritikusa felhívta a figyelmet arra, hogy a *társadalmi* igazságosság elmélete a társadalmat zárt rendszerként leíró jellege miatt a valódi világ számos fontos elemét, így több igazságtalan és elnyomó jelenségét is figyelmen kívül hagyja, a rawlsi politikai filozófia számos alapkoncepciója kritika nélkül él tovább a főáramú politikaelméletben, és kihat a migráció témájának megközelítéseire. Ilyen például az elemzés alapvető egységének tekintett egymástól elszeparált, autonóm társadalmak képe, amelyet Rawls a kései, nemzetközi viszonyokról szóló elméletében is fenntart (Rawls, 2008 [2001]). Emellett továbbra is jellemző ehhez a társadalomhoz homogén kultúrát és kötött tagságot társítani (Sager, 2018: 18.; 28.; 2016). A tudományos vizsgálódás szempontjából kétségtelenül megvannak a maga előnyei ezeknek az előfeltevéseknek, amelyeket nem csupán a politikaelmélet, de az empirikus politikatudomány is gyakran használ (Sager, 2018: 22.; Beck, 2002: 51.; Wimmer–Glick Schiller, 2002: 306–307.). Azonban az előfeltevések kritika nélküli használata számos tekintetben torzítja a politikaelmélet valóságról alkotott képét, kifejezetten olyan kérdésekben, amelyek esetén lényeges volna a jelenségek pontos leírása és az önreflexió. Ezeket a bírálatokat az elmúlt két évtizedben a társadalomtudományokban paradigmaváltást sürgető szerzők a *módszertani nacionalizmus* kritikájaként foglalták össze (Beck, 2000; Wimmer–Glick Schiller, 2002; 2003; Sager, 2016; 2018).

A politikatudomány egyes előfeltevéseinek problémái akkor válnak igazán szembetűnővé, amikor olyan témák merülnek fel, mint a migráció. Azok az elképzelések és modellek, amelyek alkalmasak egy társadalomban felmerülő *belső (domestic)* ügyek elméleti vizsgálatához, elégtelenek a migráció szisztematikus és konzisztens politikaelméletének megalkotására. A migráció kortárs politikaelméletére gyakran láthatóan a társadalomról való politikai és filozófiai gondolkodás *kiegészítéseként* tekintenek a politikaelmélet művelői, így az egyébként sokrétű téma igencsak redukált formájában jelenik meg a szakirodalomban. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a meghatározott területtel és tagsággal bíró politikai közösséghez képest, amellyel kapcsolatban a politikai filozófusok hajlamosak a *mozdulatlanság* illúziójával élni, *anomália*ként jelennek meg azok az egyének és csoportok, amelyek valamilyen okból államhatárokon is átlépnek, hogy többé-kevésbé hosszabb ideig az őket *fogadó állam* területén dolgozzanak, letelepedjenek, vagy akár állampolgárságért folyamodjanak (Nail, 2015: 3–5.; 13; Sager, 2016: 50.; 2018: 3.; 20; 25.). Bár emellett egyébként meg-

jelenik a kényszerített migráció is a szakirodalomban, elsősorban a *menekültek* kérdése és az emberi jogok kapcsán (míg például az emberkereskedelem és a lakóhely elhagyásának egyéb kényszerített formái kevés figyelmet kapnak), a téma szerzői szinte kizárólag a fogadó állam szemszögéből fellelhető dilemmákról folytatnak vitákat. Így mondható el összességében, hogy a migráció meghatározó, liberális politikaelméletének és etikájának diszkusszióját mindenekelőtt a *határok* és a *bevándorlás korlátozásának* kérdése uralja (Sager, 2016 és 2018; vö. Abizadeh, 2008 és 2010; 2016; Blake, 2013 és 2014; Carens, 1987 és 2013; Fine, 2016; Miller, 2016a és 2016b; Oberman, 2016; Sager, 2017; Shachar, 2016; Wellman, 2016).

A szakirodalomra az is jellemző, hogy a migráció kérdései a (zártnak tekintett) társadalom politikaelméletétől függetlenül, a nemzetközi viszonyok problémájaként merülnek fel. A politikatudományi vizsgálódás ilyen fokú felosztása *belső* és *külső* ügyekre – ha úgy tetszik egy belső és egy külső *világra* – téves dichotómia (Sager, 2018: 45–48.). A felosztás egyrészt azon a feltevésen alapszik, hogy a nemzetek és a nemzetközi viszonyok világa között a politikai közösség stabil külső határa jelent elválasztást, másrészt ez a határ csak territoriális értelemben létezik (vagy legalábbis minden más típusú határ egybeesik azzal), harmadrészt a határellenőrzés, így a társadalom területére való bebocsátás elbírálása az államnak ezen a területi határán történik (Balibar, 2002: 75–79; Sager 2018: 47.). Ezek az implicit feltevések megakadályozzák olyan szisztematikus politikaelméleti művek megalkotását, amelyek egyaránt figyelmet fordítanának a globális jelenségekre, az államhatárokon átnyúló komplex viszonyokra, a transznacionális szereplőkre, az egyénekre ható különféle tényezőkre és az őket érő igazságtalanságokra.

A globális szemlélet hiánya hatással van a politikaelmélet (és egyébként az empirikus politikatudomány) presztízsére is. Az államon belüli, és a határokon átnyúló migrációról, valamint az államhatárok jellegéről nagymértékben pontatlan és sematikus képet nyújtó, a Rawls nyomán meghatározóvá váló liberális politikaelmélet egyrészt azt a benyomást keltheti, hogy a témában a politikaelmélet művelői nem képesek a globális jelenségeket és kihívásokat megfelelően anticipálni. Másrészt létjogosultságot adhat azoknak a kritikáknak, amelyek szerint a főáramú politikaelmélet semmiféle útmutatást nem képes adni a modern világban való cselekvéshez (vö. Sager, 2018: 76.; Valentini, 2012).

A migráció témája Joseph Carens 1987-es *Aliens and Citizens* című írásával bukkant fel a politikaelmélet fősodrában.[1] A tanulmányban az volt a meghökkentő, hogy abban Carens nem kizárólag a maga részéről érvelt a *nyitott határok* mellett, hanem rámutatott, hogy valamennyi fontos kortárs politikaelmélet (ez alatt a rawlsi, a nozicki és a haszonelvű irányzatot értette) továbbgondolása esetén kizárólag a bevándorlók előtti nyílt határok lennének igazolhatók (Carens, 1987). A Carens álláspontjára érkező válaszok, bár számos különbö-

ző irányból érkeztek, abban hasonlítottak, hogy igyekeztek különböző érvekkel igazolni, hogy az államnak diszkrecionális joga van a saját határai felett, amiket bizonyos emberek előtt zárva tarthat (például Miller, 2005, 2010 és 2016b; Wellman, 2008 és 2016; Blake, 2013).

A vita szubsztantív elemzésétől ezúttal eltekintve inkább arra kívánok rámutatni, hogy a migráció politikaelmélete – beleértve a *kozmopolitizmus* egyes formáit[2] – láthatóan megragadt a kezdeti nyitott *kontra* zárt határok vita keretei között, arra a kérdésre keresve a választ, hogy az államok (többnyire a fejlett, nyugati liberális demokráciák) milyen kötelezettségekkel bírnak a *bevándorlók* befogadásának tekintetében (Sager, 2018: 25–26.; vö. Wilcox, 2009). Így a migrációról szóló kötetek legnagyobb része valójában a bevándorlás etikájáról szól (például Carens, 2013; Cole, 2000; Fine–Ypi 2016; Miller, 2016a; Pevnick, 2014; Wellman–Cole, 2011). Csupán az elmúlt pár évben jelentek meg olyan kötetek, amelyek interdiszciplinárisabb alapokra építve, a migrációs tanulmányok, a szociológia, az antropológia, valamint a történettudomány eszközeit ötvözve a migráció politikaelméletének egy a módszertani nacionalizmus előfeltevéseitől megszabadított, a *migráns* személyek, a „kívülállók", illetve a *mozgás* szemszögéből értelmezett megközelítését szorgalmazzák (ilyen Nail, 2015; Sager, 2018).

A migráció alternatív vizsgálatára azonban nem csak radikális, interdiszciplináris alapokon álló álláspontról van lehetőség. A diszciplínán belüli politikaelméleti irányzatok gazdag eszköztárat nyújthatnak a migráció egy pontos és átfogóbb politikaelméletének megalkotásához. Az elmúlt néhány évben újjászülető *republikánus politikaelmélet* potenciálja a kérdésben megkérdőjelezhetetlen, már csak azért is, mert elsősorban a Philip Pettit nevéhez köthető, neorepublikánusnak nevezett politikaelméletet követő szerzők egy-egy republikánus elképzelésre építve már számos, a migrációhoz kapcsolódó kérdéshez hozzászóltak. A következő fejezetben bemutatom, miért kézenfekvő a kortárs republikanizmus a migráció alternatív megközelítésének vizsgálatára.

REPUBLIKANIZMUS, MINT KÉZENFEKVŐ ALTERNATÍVA

A republikanizmus reneszánsza az elmúlt néhány évtizedben a republikánus tradíció témáinak és fogalmainak újraéledését jelentette. Ez annak köszönhető, hogy előbb néhány szerző felelevenítette a republikanizmus antik elképzeléseit és rámutatott azok visszatérésére a későbbi korokban; majd pedig a republikánus tradícióra alapozva a normatív politikaelmélet néhány művelőjének közreműködésével kialakult a kortárs republikánus politikaelmélet. Ezek a szerzők egyrészt republikánus alapokon kritizálják a domináns liberális politikaelméletet, másrészt pedig szubsztantív állításokat fogalmaznak meg a politikai közösségről. Az irányzat mellett több neves szerző foglalt állást (köztük

Bohman, 2007; Honohan, 2002; Honohan–Jennings, 2015; Laborde, 2008; Laborde–Maynor, 2008; Lovett, 2010 és 2016; Lovett–Pettit, 2009; Martí–Pettit, 2010; Pettit, 1996 és 2002 [1997]; 2012a, 2012b és 2014; Skinner, 1997, 2002, 2008 és 2010; Viroli, 1995; Weinstock–Nadeau, 2012), közülük azonban Pettit eredetileg 1997-ben kiadott *Republicanism* (2002) című kötete a legszisztematikusabb munka, amelyre a kortársak részéről hivatkozni szokás.

A Pettit-féle *polgári (civic)* republikanizmus vagy neorepublikanizmus eltér a gyakran szintén republikánusnak nevezett kommunitárius megközelítésektől (például Sandel, 1998), lényege pedig a szabadság sajátos értelmezésében áll (Honohan, 2002: 8.; Lovett–Pettit, 2009: 12–13.). Pettit a republikanizmus esszenciáját a politikai szabadság ideáljában látja, amelyet az *uralomtól való mentességként (non-domination)* definiál. A szabadságnak ez az értelmezése egy olyan állapotot takar, amelyben az egyén nagymértékben élvez immunitást mások önkényes hatalmával szemben (Pettit, 2002: vii–viii., 5., 22. és 52.). Pettit ebben a szabadságfogalomban látja a republikanizmus alapvető különbségét a liberalizmussal szemben, amelyhez a *beavatkozástól való mentesség*et *(non-interference)* társítja.

Pettit szerint míg a liberális felfogásban az *aktív beavatkozás* minősül a szabadság korlátozásának, a republikanizmusban az önkényes beavatkozás lehetősége jelenti a szabadság hiányát, tehát az uralmat. Pettit szerint három tényezőnek kell teljesülnie ahhoz, hogy valóban uralomról beszéljünk. Egyrészt az uralmat gyakorló személynek bírnia kell a beavatkozás lehetőségével, másrészt a potenciális beavatkozásnak önkényes jellegűnek kell lennie, harmadrészt pedig a lehetőségnek az uralmat elszenvedő személy életében központi szereppel bíró cselekedetekre vonatkozó döntési lehetőségeire kell irányulnia (i. m. 52–58.). A republikánus szabadságfogalom szemléltetésére a kortárs szerzők a klasszikus úr és szolga viszonyán túl a patriarchális házasságban élő férj és feleség, illetve a munkaadó és munkáltató kapcsolatát hozzák fel (a téma hazai irodalma közül Tóth Szilárd János tanulmánya [2019] szemlélteti a viszonyt találóan az iskolatársai által folyamatosan sakkban tartott diák példájával). A rabszolga esete mutat rá leginkább, hogy a szolga valójában abban az esetben sem szabad, ha *jóindulatú* ura mellett éppen a cselekedetei viszonylagos szabadságának örvend, hiszen a másik fél bármikor egyoldalúan megváltoztathatja a viselkedését, és korlátozhatja a szolga döntési lehetőségeit. Pettit szerint ebben áll a republikánus szabadságfogalom sikere a liberális megközelítéssel szemben: abból ugyanis, hogy az utóbbi az aktív beavatkozást teszi meg a szabadság mércéjének, az következik, hogy a szolga nagylelkű ura, a jóindulatú zsarnok nem tekinthető a szabadság akadályozójának; ez azonban ellentmond a rabszolgaságra vonatkozó intuícióinknak (Pettit, 2002: 22.). Ugyanez áll a férje jóakaratától függő feleség, a munkaadójának kiszolgáltatott alkalmazott és a kicsengetés után az iskolatársai miatt aggódó diák esetére.

A Pettit által a liberális és republikánus szabadságfogalom között megállapított különbség két fontos implikációt von maga után. Egyrészről így a szabadság republikánus megközelítésében aktív beavatkozás nélkül is fennállhat a szabadság hiányának az állapota, másrészről viszont nem minden aktív beavatkozás jelenti a szabadság korlátozását. Az utóbbira példa a jog uralma: amennyiben a törvények igazságosak, nem korlátozzák az egyének szabadságát (i. m. 63–66.; Lovett – Pettit, 2009: 16.; Pettit, 2012b: 67.).

Pettit szerint ebben, a joghoz való eltérő viszonyában is megmutatkozik a republikánus és a liberális szemlélet különbsége, a liberális politikai filozófia hívei ugyanis a jogra, mint az egyéni szabadságot korlátozó szükséges rosszra tekintenek (Pettit, 2002: 84–85.). Pettit értelmezésében azonban az a törvény, amely a saját érdekében korlátozza, és ha szükséges, szankcionálja az egyént, az ezt nem az önkényes beavatkozás lehetősége révén teszi. Sőt, mivel az uralomtól való mentesség *politikai* ideál, ezért az államnak annak biztosítására, intézményesítésére kell törekednie, hiszen ez az egyetlen módja, hogy minél több állampolgár szabadsága legyen biztosított (i. m. 92.). Ez az alapvető republikánus eszme, a politikai szabadság értelmezése teszi Pettit szerint a republikánus politikaelméletet a domináns liberális politikaelmélet méltó kihívójává: az uralomtól való mentességként értett szabadság szerinte egy olyan felsőbbrendű politikai érték, amely a politikai berendezkedés elsődleges elve kell, hogy legyen. A társadalmi igazságosság rawlsi elveihez hasonlóan a republikánus szabadságideál is egy olyan neutrális elképzelés, amelynek a társadalmi intézményekben való megvalósítása lehetséges az egyéneknek a jóról való eltérő elképzelései ellenére (i. m. 96–97.; vö. Rawls, 2005: 29–35.).

A Pettit-féle irány egyik alapvető eleme tehát a szabadság két fogalmának elkülönítése. Ez azonban eltér a szabadság Isaiah Berlin (1990) által kidolgozott két fogalmától, és azok harmadik alternatívájaként jelenik meg. Berlin a szabadság negatív és pozitív fogalmát különböztette meg, ezek közül Pettit a beavatkozástól való mentesség liberális fogalmát a negatívval azonosítja. Az uralomtól való mentesség republikánus fogalmát azonban nem annak berlini értelemben vett ellentéteként, tehát pozitív szabadságként, hanem szintén a hiány fogalma révén definiálja (Pettit, 2002: 17–19. és 22.).

Pettit republikánus politikaelméletét számos kritika érte. A tanulmány szempontjából ezek közül azok érdekesek, amelyek arra vonatkoznak, hogy Pettit tévesen értelmezi a republikanizmus és a liberalizmus viszonyát, illetve helytelenül azonosítja a teljes liberális kánont a beavatkozástól való mentesség szabadságeszményével (Larmore, 2001 és 2012; vö. Pettit, 2002: 50.), ami azt sugallja, hogy a két áramlat között valójában nem is olyan mély a szakadék. Ezek a kritikák sokszor arra világítanak rá, hogy Pettit egyes elképzelései értelmezhetők liberális keretek között, ha úgy tetszik azok is a liberális tradíció részei, sőt, kimondottan Rawls elképzeléseivel is azonosíthatók (Demeter, 2006; Larmore, 2001 és 2012b; Saenz, 2008; Simpson, 2017; Tóth, 2019).

Pettit politikaelméletének fentebb vázolt elemeiből kitűnik, hogy annak sem a migráció, sem egyéb, a főáramú politikatudományban általában „külsőnek" vagy „nemzetközinek" tekintett téma nem képezi tárgyát. Ezt a tényt, illetve az említett kritikákat tekintetbe véve két kérdés merül fel a migráció politikaelméletére vonatkozóan. Az egyik az, hogy mennyiben képes a *migráció* liberális politikaelméletének hibáit meghaladni a republikánus alternatíva annak fényében, hogy a két irány (és elsősorban Rawls és Pettit elképzelései) között nem is olyan nagy a szakadék, mint azt Pettit látni véli. A másik kérdés pedig az, hogy a két politikaelmélet hasonlóságai *ellenére* lehetséges-e, hogy a migráció témájának tekintetében a republikánus politikaelmélet lényegesen nagyobb potenciállal bír, így esetleg hozzá tud járulni a migrációról való szisztematikus politikai gondolkodás megalapozásához. A tanulmány harmadik fejezetében amellett fogok érvelni, hogy Pettit a rawlsi ontológiára alapozza a migrációra vonatkozó észrevételeit, emiatt óhatatlanul ugyanazokkal a kihívásokkal szembesül, mint liberális kortársai.

Mielőtt azonban erre rátérnék, felvázolok négy olyan sajátosságot, amelyek véleményem szerint alkalmassá teszik a republikánus politikaelméletet, hogy a migrációhoz kapcsolódó témák normatív értelmezéseit gyarapítsa, a migráció politikaelméletének egy átfogó megközelítéséhez lehetséges témákat és problémákat vessen fel, valamint ezekhez értelmezéseket nyújtson. A négy sajátosságot a szabadság republikánus fogalma, a republikanizmus igazságtalanságra irányuló fókusza, a radikalizmusa, illetve az általa kínált konszenzus lehetősége jelenti.

Az első ok a republikanizmus pettiti megközelítésének alapvető eszméjéhez, az uralommentességként értett szabadság fogalmához kapcsolódik. Mivel ez a fogalom egyrészről *tágabb,* más tekintetben viszont *szűkebb* a liberális szabadságfelfogáshoz képest, ezért két dimenzióban járulhat hozzá a migráció és mobilitás témáinak vizsgálatához. A republikánus eszme az interperszonális viszonyok sokkal *tágabb* rétegét predesztinálja a szabadsághiány kategóriájába (Pettit, 2002: 63–64.), így számos olyan társadalmi kapcsolatot is elnyomónak, igazságtalannak tekint, amelyet a liberális szabadságideál nem. Ennek köszönhetően egy republikánus perspektívát alkalmazva magától értetődően merül fel, hogy nem csupán a társadalmon belüli viszonyok, de az államhatárokon átívelő jelenségek és szervezetek esetében megvalósul-e az érintett egyének szabadsága. Így a republikánus politikaelmélet művelői számára kézenfekvő a bevándorlás (a fogadó állam és a bevándorlók oldaláról egyaránt), valamint az emigráció, a menekültek és a nemzetközi szervezetek problematikájának szempontjából is vizsgálni a szabadság kérdését.

A szabadság fogalmának másik dimenzióját tekintve a republikanizmus egyúttal sokkal *szűkebb* definíciót kínál a fogalom liberális értelmezésénél (i. m. 65–66.). Mivel Pettit szerint nem minden aktív beavatkozás minősül uralomnak, köztük elsősorban a *jog* által (igazságos törvények és szankciók for-

májában) megvalósuló beavatkozás sem, ezért a szabadságfogalom a migráció tekintetében egy fontos implikációt von maga után. A menekültekre vonatkozó nemzetközi jogi előírásokat leszámítva egy személy csak akkor minősül egy állam jogrendszere tárgyának, ha állampolgárként, lakosként, átmeneti lakosként számon van tartva vagy egyéb okokból, például turistaként vagy éppen valamilyen „illegális" módon belép az állam területe és joghatósága alá. Ezért az igazságos törvények – nem uralomnak tekintett – korlátozásai az egyének egy meghatározott körére terjednek ki. Ennek a körnek a meghatározásában azonban a modern államnak egészen széleskörű diszkrecionális joga van: sok állam a bevándorlás korlátozása vagy éppen az illegálisnak tekintett személyek elkülönítése, deportálása révén számos egyént egyszerűen kirekeszt az igazságos törvények védelme alól. Ezek a személyek gyakran a munkáltatójuk, a főbérlőjük, vagy épp emberkereskedők fennhatósága alatt élnek (Fine, 2014). Sőt, a 2001. szeptember 11-i amerikai terrortámadások nyomán bevett szokássá vált, hogy a közösség tagjaira veszélyt jelentő személyeket az állam megfosszon jogaitól, vagy egyszerűen dehumanizáljon, és a jog fennhatósága alá kevésbé eső intézményekben zárjon el (Ahmad, 2009; Bosniak, 2010). Bár a terrorizmus vádjával illetett egyének esete szélsőségesnek tűnik, a példából mégis jól látszik, hogy jog egy meghatározott politikai közösségre vonatkozik, és annak peremén, a (gyakran amúgy is kiszolgáltatottabb helyzetben lévő) bevándorlók, a „vendégmunkások", de előfordulhat, hogy külföldi diákok vagy akár turisták esetében a hatóságoknak sokkal több tere nyílik az egyéni mérlegelésre. A szabadság republikánus fogalmának ez a dimenziója tehát lehetővé teszi annak a területnek a beazonosítását, amely esetén a jog beavatkozása tökéletlen, így nagyobb eséllyel hoz létre uralmi viszonyt.

A második ok, amely vonzóvá teszi a republikánus politikaelméletet, az a jellegzetessége, hogy a domináns liberalizmus *igazságosság* fogalma helyett az *igazságtalanság*ra koncentrál (Bohman, 2012). Amíg Rawls a társadalmi igazságosság eszméjét (a méltányosságként értett igazságosság két elvét) határozta meg, addig Pettit az igazságtalanság, azaz az uralom definícióján keresztül jut el a republikanizmus eszméjének, a szabadságnak a meghatározásához (vö. Pettit, 2002; Rawls, 1997 és 2005). Emiatt a republikanizmus egyszerre tekinthető a *nem ideális elméletek* és a kritikai elmélet egy típusának is, amely lehetőséget nyújt arra, hogy a normatív megközelítések a társadalmi világ olyan igazságtalanságait is figyelembe vegyék, amelyeket korábban nem vizsgáltak a politikai filozófusok (Bohman, 2012). Ez a jellegzetesség a migráció témájára vetítve ahhoz vezet, hogy a republikanizmus a legsebezhetőbb személyekre fókuszáljon mind a politikai közösség meglévő, mind a lehetséges tagjai – így a bevándorlók és menekültek – körében is. Ráadásul az irányzat arra is alkalmas lehet, hogy a *szisztematikus* igazságtalanságokat vizsgálja (Thompson, 2013), ezáltal a migráció politikaelméletét a határellenőrzésért felelős hatóságok által és a menekülttáborokban történő igazságtalanságokra való rámuta-

tással gazdagítsa (ezt teszi például Honohan, 2014; Hoye, 2018; Sager, 2017). Az igazságtalanságra fókuszálás teszi lehetővé, hogy a migráció republikánus politikaelmélete a társadalmi *státusz*ra helyezze a hangsúlyt. Pettit értelmezésében a szabadság egy olyan társadalmi státusz, amelyben az egyén viszonylag biztosított mások önkényes beavatkozásával szemben, a közösség többi tagjával egyenrangúnak tekinti és biztonságban érzi magát (Pettit, 2002: vii., 31.). Ezek a személyek „egymás szemébe nézhetnek", mások előtt „nem kell meghajolniuk" (i. m. 87.). Ezt az állapotot elsősorban az állampolgárság biztosíthatja, így akik valamiért nem részesülnek állampolgári jogokban, azok alárendelt társadalmi helyzetbe kerülnek (Bosniak, 2010; Benton, 2014; Fine, 2014; Walzer 1984: 2. fejezet). Ennek megfelelően a migráció republikánus megközelítéseiben szubsztantív igényként fogalmazódhat meg az igazságtalanságnak, uralomnak legkitettebb személyek az állampolgárságéhoz hasonló jogainak elismerése.

A harmadik ok, amiért a kortárs republikánus politikaelmélet megnyerőbb lehet a rawlsi liberalizmusnál, az a *radikalizmusa* a meglévő társadalmi intézményekkel szemben. A liberális politikaelmélettel szemben a republikanizmus sokkal szkeptikusabb a társadalmi intézményekhez való viszonyában, miközben egyúttal „kevésbé szkeptikus azoknak az állam révén történő rendbetételének lehetőségével szemben" (Pettit, 2002: 78.). Ennek alátámasztására Pettit bemutatja, hogy a republikánus szabadság egy *nyitott* eszme, amely vonzó lehet olyan többé-kevésbé radikális mozgalmak számára is, amelyek a környezetvédelmet, feminizmust, szocializmust, vagy akár a multikulturalizmust tűzik zászlajukra (i. m. 130–147.). Bár ezeknek a mozgalmaknak mind elképzelhető transznacionális, globális formája, itt ezeket Pettit a társadalmon belüli mozgalmakként írja le. Ettől függetlenül az a meglátása, hogy az egyes társadalmi kérdésekben lévő kisebbségi vélemény, a tradicionálisan női szerepekkel járó függés, a munkavállalók gazdasági függése és a kisebbségi kultúrákhoz való tartozás mind az uralomtól való függés egy-egy formája lehet, arra enged következtetni, hogy a republikanizmus iránytű lehet olyan kérdésekben is, mint amilyen a migráció. Mivel a migráció egyes aspektusaiban éppen halmozottan jelennek meg a kiszolgáltatottság Pettit által felsorolt formái, egy Pettitre alapozó republikánus politikaelméleti gondolkodó érvelhet amellett, hogy az irányzatnak ez a radikalizmusa lehetővé teszi, hogy a migráns személyek szempontjából is megfogalmazódjon a szabadságukat korlátozó uralmi viszonyok kritikája.

A negyedik ok, amiért az irányzat kihívója lehet a migráció domináns politikaelméletének, az a jellegzetesség, hogy a republikanizmus Pettit megfogalmazásában alkalmas a társadalom tagjai közötti magasabb rendű *konszenzus* kialakítására. Ennek az okát abban látja Pettit, hogy az állami cselekvést irányító érdekeket és elképzeléseket a társadalom bármely szegletéből kifogásolhatóvá kell tenni, az eljárásokat pedig konszenzusnak kell öveznie (i. m.

56.). Ez a jellegzetesség lehetőséget ad, hogy az uralmi viszonyok már említett klasszikus tipológiáján túl az uralom egyéb, a migráció szempontjából releváns formáit is azonosíthassuk. Ilyen például az állampolgár és a nem állampolgár viszonya (Benton, 2014; Fine, 2014; Hovdal-Moan, 2014; Hoye, 2018), illetve hasonló alapon fogalmazható meg republikánus értelmezésben a kapcsolat a határellenőrzések, az állami bürokrácia, egyéb hatóságok illetve a bevándorlók és menekültek között (Honohan, 2014; Sager, 2017). Az utóbbi kapcsán mindenképp felmerül a migráció domináns politikaelmélete néhány elképzelésének megkérdőjelezése. A módszertani nacionalizmus kritikusai felhívták a figyelmet arra, hogy a határokellenőrzések rendkívül mobilisek, nem feltétlenül az államhatáron és nem minden esetben az állam területére való belépéskor történnek (Sager, 2016 és 2018; Shachar 2009). Mivel a határellenőrzés gyakran rendkívül komplex folyamat, megnő a hivatalnokok egyéni mérlegelési lehetőségének területe, ezzel párhuzamosan pedig rendkívüli mértékben nő meg az olyan tényezők szerepe az elbírálásban, mint a rasszizmus és a szexizmus (Fine, 2016), hiszen a bürokratikus „részrehajlás ott kezdődik, ahol a jog véget ér" (Sager, 2017: 44.). A migráció politikaelméletének republikánus megközelítése így annak megvilágítására is alkalmas lehet, hogy nem csupán a bevándorlók szembesülnek a hatósági „vegzálásokkal", hanem gyakran leszármazottjaik, második és harmadik generációs bevándorlók is azok árnyékában, bizonytalanságban élnek (Laborde, 2008: 184–201.; Sager, 2018: 5. fejezet). A republikánus nézőpont arra is lehetőséget ad, hogy megkülönböztessünk valódi és *potenciális* bevándorlókat. Az utóbbiak esetén felmerülhet, hogy sokakat épp az említett bürokratikus uralomgyakorlás kellemetlenségei tántorítanak el attól, hogy egy másik állam területére és joghatósága alá kérjenek bebocsátást. Emellett ez a szemlélet felvetheti az uralmi viszonyok kérdéseit a nemzetközi szereplők (például NGO-k és multinacionális vállalatok) vonatkozásában (Bohman, 2012).

A Pettit-féle kortárs republikánus politikaelmélet tehát széleskörű, a migráció politikaelméleti megközelítéséhez alkalmazható eszköztárat kínálhat, amelynek néhány elemére (bár elsősorban a szabadság republikánus fogalmára) építve több szerző már megkísérelte a migráció politikaelméletét gazdagítani. Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül a tény mellett, hogy néhány tanulmányban maga Pettit is megosztotta néhány gondolatát, amelyek ha nem is a migrációról, de a nemzetközi viszonyok kérdéseiről szólnak. Mivel a politikaelmélet művelői jellemzően a nemzetközi viszonyok kapcsán foglalkoznak a migráció témájával, ezért célszerű megvizsgálni, hogy Pettitnek a témában született elképzelései alátámasztják-e a republikanizmusnak ebben a fejezetben vázolt potenciálját. A következő fejezetben arra az érdekességre mutatok rá, hogy Pettit a migrációra vonatkozó elképzeléseiben nem él a republikánus megközelítés adta lehetőségekkel, mert ezekben reprodukálja a mainstream politikaelmélet előfeltevéseit.

A MIGRÁCIÓ TÉMÁJA PETTIT MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

Pettit néhány, a *Republicanism* után született művéből következtethetünk a nemzetközi viszonyokkal, így a migrációval kapcsolatos elképzeléseire is. Amellett kívánok érvelni, hogy ezekben Pettit nem képes szubsztantív jelleggel hozzájárulni a migráció politikaelméleti vizsgálataihoz, legalábbis nem olyan mértékben, mint azt a republikanizmusban rejlő, az előző fejezetben tárgyalt lehetőségek prognosztizálnák. Ennek okát abban látom, hogy Pettit nem csupán szimpatizál Rawlsnak a témával kapcsolatos néhány meglátásával, hanem expliciten azok mintájára dolgozza ki saját nemzetközi viszonyokra vonatkozó elméletét. Ebből fakad, hogy figyelmen kívül hagyja a nemzetközi szférában előforduló uralom számos formáját. Pettit szintén a migráció domináns politikaelméletének mintájára szigorúan elkülöníti a „belső" és a „nemzetközi" szférát egymástól, reflexió nélkül hagyja a világ működésének számos, a republikanizmus szempontjából fontos dimenzióját, köztük az internacionális migráció jelenségét.

Pettit *A Republican Law of Peoples* címet viselő, 2010-es tanulmányában igyekszik összefoglalni a republikánus eszme kívánalmait a nemzetközi rendre nézve – ahogyan az a tanulmány címéből is kiderül, bevallottan Rawls *A Law of Peoples* című művének mintájára (2008 [1993]); majd pedig a 2014-es könyvének utolsó fejezetében foglalkozik a kérdéssel (Pettit, 2010 és 2014). Pettit a republikanizmus szabadságfogalmára építve azt mutatja be, milyen berendezkedést kívánna meg az *uralomtól való mentesség* eszméje a nemzetközi viszonyok terén, illetve igyekszik rávilágítani az általa kínált alternatíva erősségeire a liberális (és elsősorban rawlsi) megközelítéssel szemben. A „republikánus népek joga" egyébként nem előzmény nélküli: Pettit már máshol is foglalkozott Rawlsnak a *nép*pel kapcsolatos ontológiájával, és célzott annak saját elméletével való hasonlatosságaira (Pettit, 2005 és 2006).

Pettit nemzetközi viszonyokról szóló elméletének alapvető kérdése, mit kívánna meg a nemzetközi rend ideálja. Erre a kérdésre – akárcsak Rawls (2008) – a nemzetközi viszonyok meglévő egységeit, az államokat veszi alapul.[3] A tanulmány alapja az államok megkülönböztetése két dimenzió alapján: egyrészt elkülönít effektív és nem effektív államokat (aszerint, hogy azok képesek-e az állampolgáraik számára biztosítani az alapvető szolgáltatásokat), illetve reprezentatív és nem reprezentatív államokat (az alapján, hogy a *nép* nevében cselekednek-e) (Pettit, 2010: 71–72.). Akárcsak Rawls (2008: 33–39.), Pettit is azokra az államokra vonatkoztatja az ideált, amelyek képesek a nép akaratával összhangban cselekedni, tehát Pettit megfogalmazásában *effektívek* és *reprezentatívak*. Bár Pettit leszögezi, hogy nem az érvelés, hanem csupán a struktúra szempontjából épít a rawlsi modellre (Pettit, 2010: 72.), feltehetőleg azért, hogy a két elképzelés összehasonlíthatóvá váljon, ezzel valójában már a gondolatmenet elejétől fogva kizár számos olyan kérdést – például a Rawls által is

csak felületesen kezelt migrációt –, ami a nemzetközi viszonyok *republikánus* megközelítésében adott lenne.

A nemzetközi rend megfelelő ideálja a (reprezentatív) államok között megvalósuló *uralomtól való mentesség* Pettit szerint (i. m. 73.), aki nemzetközi szinten az uralomnak három formáját különbözteti meg: a két állam közöttit, a privát nemzetközi szereplők részéről érkezőt (ide tartoznak a multinacionális vállalatok, az egyházak, a terrorista szervezetek és néhány nagy hatalommal bíró személy), valamint a nemzetközi szervezetek felől érkezőt (mint amilyen az ENSZ, a Világbank, az IMF, az EU vagy a NATO). A tanulmányban Pettit részletesen bemutatja, hogy ezek milyen eszközök révén élhetnek *aktív beavatkozással* és rávilágít, hogy – a republikánus ideálnak megfelelően – ezek abban az esetben is korlátozzák az állam és azáltal polgárai szabadságát, ha csupán a beavatkozással való fenyegetéssel élnek vagy amikor a gyengébb államoknak a tőlük való függésére apellálnak (i. m. 77–79.). Pettit szerint az uralommal szembeni megoldás csakis a nemzetközi intézményekben való deliberáció, emellett pedig a gyengébb államoknak az erősebb államokkal és a nagy befolyással bíró multinacionális vállalatokkal szembeni összefogása lehet (i. m. 79–86.). A nem reprezentatív államokkal szembeni fellépést pedig a társadalom kormányzatra való nyomásgyakorlása révén, az intervencióra való felszólítással képzeli el (i. m. 90.). Pettit szerint ez az elképzelés azért lehet kihívója a nemzetközi viszonyok rawlsi elméletének, mert a megvalósítására sokkal nagyobb az esély a világ jelenlegi körülményei között, és mert a szabadság republikánus fogalma révén felismer olyan igazságtalanságokat, amilyeneket a csupán az aktív beavatkozást rossznak tekintő liberális szabadságfelfogás nem (i. m. 86.).

Ahogy említettem, az uralommentességnek a szabadság liberális felfogásával való összehasonlítása több szempontból kifogásolható (lásd például Larmore, 2001 és 2004), azonban azzal, hogy a szereplők közti *viszonyok* egy szélesebb körét teszi kritika tárgyává, Pettit lehetőséget nyitna a migrációval kapcsolatos *igazságtalanságok* vizsgálata előtt. A következőkben bemutatom, ennek ellenére miért nem nyitja meg a nemzetközi elméletét Pettit a migráció témája előtt.

A hiányosság oka a rawlsi séma másolása. Ez azonban önmagában nem jelentene problémát: mivel Rawls és Pettit a klasszikus, „belső" elméleteikben nem foglalkoznak olyan jelenségekkel, amelyek átnyúlhatnak az állam határain és joghatóságán, ezért kézenfekvő igény lehet számonkérni az ott mellőzött témákat ezeknek a szerzőknek a nemzetközi keretekre vonatkozó elképzeléseiken. Pettit a témáról szóló könyvfejezetében kiköti, hogy az általa megfogalmazott ideál „nem vonatkozik az állam belső szerveződésére", hanem „teljes mértékben a nemzetközi szférához tartozik" (Pettit, 2014: 6. fejezet). A két „népek joga" egy-egy elképzelést takar a nemzetközi rend *ideáljáról,* nem pedig a nemzetközi rend átfogó elméletét, és kiváltképp nem a migráció politikaelméletét jelenti. Csakhogy a republikanizmus pettiti ideálja, azaz az ura-

lommentesség ennél többet is takar. Pettit azzal indokolja az elképzelését, amely szerint ennek az elvnek kell vezérelnie a nemzetközi viszonyokat, hogy a republikanizmusnak megfelelően az egyéneket az (uralmat nem gyakorló) állam védelmezi a mások általi uralomtól, viszont ha maga az állam más (nemzetközi) szereplők uralma alatt áll, akkor a polgárai sem szabadok. Tehát az állampolgár politikai szabadságát csakis az uralmat *nem gyakorló* és *nem elszenvedő* állam biztosíthatja (i. m. 77.). Ez alapján Pettit konstrukciója nem a társadalomtól függetlenül kezelt nemzetközi rend elmélete, hanem a politikai közösség republikánus elméletének kiterjesztése egy globális keretbe: a pettiti elképzelés tehát a politikai szabadságnak nem a rawlsi sémára alapozott *nemzetközi* elmélete, hanem a politikai szabadság *globális* elmélete.

Ezt tekintetbe véve láthatóvá válik, miért problematikus, hogy Pettit nem foglalkozik az uralomnak azokkal a dimenzióival, amelyeket egy ilyen, globális szemlélet megkívánna. Elsősorban ilyen a reprezentatív állam részéről azokat érő uralom, akik nem tagjai a népnek, akár az állam területén, akár azon kívül tartózkodnak (Thomas, 2015: 579–580.). Erre tökéletes példa a már említett hatósági ellenőrzések és határellenőrzés esete, amelyekben a jog kevésbé védelmezi az állampolgári státusszal nem rendelkezőket a hivatalnokok és szervek egyéni mérlegelési szempontjaival szemben. Azzal tehát, hogy Pettit egyszerűen a rawlsi keretrendszerre építi a nemzetközi viszonyokra vonatkozó elméletét, túl gyorsan feledkezik meg arról, hogy épp a republikánus szabadságeszmény miatt nem hagyhat szó nélkül olyan tényezőket, amelyek mellett Rawls elsiklott.

Rawlsnál és Pettitnél is – bár csak néhány megjegyzés erejéig – *probléma*ként jelenik meg a migráció: Rawlsnál szembetűnő, hogy az „emigráció" egyenlőtlenségek és elnyomás, tehát igazságtalanságok következménye, a migráció egyéb formái pedig fel sem merülnek igazán nála (Rawls, 2008: 18–19.). Pettit szintén szűkszavú a témát illetően, csak a bevándorlást említi problémaként: a gyengébb államok polgárai elvándorolhatnak más államokba a jobb lehetőségek érdekében (Pettit, 2010: 86.), illetve Rawls megoldását követve, a szöveg végén a nem reprezentatív államokkal szembeni fellépés szükségessége mellett az azok által elindított „illegális migrációs hullámokat" említi meg (i. m. 70.).

Leszámítva az uralmi viszonyok néhány új dimenzióját, valamint az uralomgyakorlás módjainak egy rendkívül bő listáját, a migráció politikaelméletének szemszögéből nézve Pettit mégsem él azzal a lehetőséggel, amelyet a kortárs republikánus politikaelméletet megalapozó *Republicanism* című könyvében foglalt elképzelések kínálnak a téma megközelítésére. Ahogy Pettit egy helyen fogalmaz éppen Rawlsszal kapcsolatban: „egy szerző munkája megközelítései közül az egyik legérdekesebb megtalálni azt az előfeltételezést, amely motiválja vagy behatárolja az érvelés nagy részét, miközben sosincs expliciten kimondva" (Pettit, 2005: 157.). Ha a migrációval kapcsolatos elképzeléseit vagy éppen azok hiányát vesszük szemügyre, akkor egyértelművé válik, hogy Pettit

elképzelései nem állnak olyan távol a liberális megközelítésektől, mint az elsőre tűnhet: ugyanazok a korlátok konstruálják Pettit észrevételeit, amelyek a migráció liberális politikaelméletét is visszavetik. Ezzel szemben a republikanizmus valójában egy új fogalmi keretrendszert kínál a migráció liberális politikaelmélete korlátainak meghaladására (Chung, 2012; Laborde, 2010). A republikánus politikaelméletben rejlő lehetőség többek fantáziáját megmozgatta: izgalmas tanulmányok sora született a republikanizmus szabadságfogalmára alapozva olyan témákban, amelyekre a migráció egy alapos, szisztematikus politikaelméletének biztosan reflektálnia kell.

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy kihívója lehet-e a kortárs republikánus politikaelmélet a domináns, liberális politikaelméletnek a migráció témájának tárgyalásakor. Bemutattam, hogy a migráció kortárs politikaelmélete korlátozottságai miatt nem képes a jelenséget megfelelőképp leírni, és annak normatív implikációira választ találni. Pedig, ahogy azt bemutattam, a kortárs republikanizmus, elsősorban Philip Pettit politikaelmélete, széleskörű eszköztárat jelent a migráció politikaelméletének megközelítéseihez. Arra mutattam rá, hogy négy fő tényező szisztematikus tárgyalása tehetné a Pettit-féle republikanizmust a domináns, liberális politikaelmélet alternatívájává: ezek a *szabadság* republikánus fogalma, a republikanizmusnak az *igazságtalanság*ra irányuló fókusza, a *radikalizmusa*, illetve a republikanizmus által kínált magasabb rendű *konszenzus* lehetősége.

Bár a migráció republikánus politikaelméletéről nem született még átfogó mű, több szerző kifejezetten Pettit elképzeléseire építve foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, amelyeket republikánus szemmel problematikusnak vélnek. Ehhez képest Pettitnek a migrációhoz kapcsolódó elképzelései ugyanazokat a problémákat adják vissza, mint a liberális politikaelmélet. Nem véletlenül, saját elméletének potenciálját hanyagolva Pettit, a nemzetközi kérdésekben (amelyek között helyet kaphatnának a migráció egyes aspektusai és implikációi) inkább bevallottan Rawls elképzeléseire épít. Pedig, ahogyan érvelni igyekeztem, a republikánus szemlélet igencsak gazdagíthatná a migráció egy alapos, koherens és konzisztens politikaelméletét.

Nem gondolom, hogy választanunk kellene, hogy a migráció politikaelmélete liberális vagy republikánus legyen. Mivel a két eszme kortárs megvalósulása láthatóan nincs olyan távol egymástól, mint első látásra tűnhet, ezért sikerrel kecsegtethet a republikánus eszköztár beemelése a migráció meglévő politikaelméletébe. A liberalizmus és republikanizmus egymás javára, semmint egymás rovására bővíthetik a migrációról való ismereteinket.

JEGYZETEK

[1] Bár Michael Walzer ennél pár évvel korábbi, 1984-es *Spheres of Justice* című könyvének a politikai közösségben való tagságról szóló fejezete több érdekes meglátással szolgál a migráció tekintetében is.

[2] A kozmopolitizmusnak számos formáját különbözteti meg a szakirodalom, köztük a leggyakoribb a kozmopolitizmus morális értelemben való használata. Mivel azonban ez nem jelent többet annál az elképzelésnél, hogy minden egyén egyenlő morális értékkel bír, ezért az elképzelés mellett való elköteleződés nem tesz bennünket egyúttal a nyílt határok elkötelezettjeivé is (lásd Bernstein, 2011; Sager, 2018: 9.).

[3] Bár Rawls esetében a *népek*ről van szó (Rawls, 2008: 33–39.), ennek az összehasonlítás szempontjából nincs túlzott jelentősége, csupán annyi, hogy a nép az őt reprezentáló kormányzaton keresztül cselekszik (Pettit, 2005; 2006).

IRODALOM

Abizadeh, Arash (2008): Democratic Theory and Border Coercion: No Right to Unilaterally Control Your Own Borders. *Political Theory*, 36 (1): 37–65. https://doi.org/10.1177/0090591707310090.

Abizadeh, Arash (2010): Democratic Legitimacy and State Coercion: A Reply to David Miller. *Political Theory*, 38 (1): 121–130. https://doi.org/10.1177/0090591709348192.

Abizadeh, Arash (2016): The Special-Obligations Challenge to More Open Borders. In: S. Fine–L. Ypi (szerk.): *Migration in Political Theory*, 105–124. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199676606.003.0006.

Ahmad, Muneer (2009): Resisting Guantanamo: Rights at the Brink of Dehumanization. American University, *WCL Research Paper,* No. 8–65.

Balibar, Étienne (2002): *Politics and the Other Scene*. London, Verso.

Beck, Ulrich (2000): *What is Globalization?* Cambridge, Malden, Polity Press.

Beck, Ulrich (2002): The Terrorist Threat: World Risk Society Revisited. *Theory, Culture & Society*, 19 (4): 39–55. https://doi.org/10.1177/0263276402019004003.

Benton, Meghan (2014): The Problem of Denizenship: A Non-Domination Framework. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 17 (1): 49–69. https://doi.org/10.1080/13698230.2013.851479.

Berlin, Isaiah (1990): *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Bernstein, Alyssa (2011): Political Cosmopolitanism. In: D. K. Chatterjee (szerk.): *Encyclopedia of Global Justice*, 857–863. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9160-5_351.

Blake, Michael (2013): Immigration, Jurisdiction, and Exclusion: Immigration, Jurisdiction, and Exclusion. *Philosophy & Public Affairs*, 41 (2): 103–130. https://doi.org/10.1111/papa.12012.

Blake, Michael (2014): The Right to Exclude. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 17 (5): 521–537. https://doi.org/10.1080/13698230.2014.919056.

Bohman, James (2007): *Democracy Across Borders: From Dêmos to Dêmoi*. Cambridge, MIT Press.

Bohman, James (2012): Critical Theory, Republicanism, and the Priority of Injustice: Transnational Republicanism as a Nonideal Theory: Critical Theory, Republicanism, and the Priority of Injustice. *Journal of Social Philosophy*, 43 (2): 97–112. https://doi.org/10.1111/j.1467-9833.2012.01554.x.

Bosniak, Linda (2010): Persons and Citizens in Constitutional Thought. *International Journal of Constitutional Law*, 8 (1): 9–29. https://doi.org/10.1093/icon/mop031.

Carens, Joseph (1987): Aliens and Citizens: The Case for Open Borders. *The Review of Politics*, 49 (2): 251–273. https://doi.org/10.1017/s0034670500033817.

Carens, Joseph (2013): *The Ethics of Immigration*. Oxford, New York, Melbourne, Madrid, Toronto, Oxford Univerisity Press. https://doi.org/10.3402/egp.v7.24942.

Chung, Ryoa (2012): The Cosmopolitan Scope of Republican Citizenship. In: Weinstock – Nadeau (szerk.): *Republicanism: History, Theory, and Practice*. 117–133. https://doi.org/10.1080/13698230510001702713.

Cole, Phillip (2000): *Philosophies of Exclusion: Liberal Political Theory and Immigration*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

Demeter M. Attila (2006): Mi a republikanizmus? *Székelyföld*, Nr. 1, 355-365, ISSN: 1453-3871.

Fine, Sarah. (2014): Non-Domination and the Ethics of Migration. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 17 (1): 10–30. https://doi.org/10.1080/13698230.2013.851481.

Fine, Sarah. (2016): Immigration and Discrimination. In: S. Fine–L. Ypi (szerk.): *Migration in Political Theory*. 125–150. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199676606.003.0007.

Fine, Sarah–Ypi, Lea (szerk.) (2016): *Migration in Political Theory: The Ethics of Movement and Membership*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199676606.001.0001.

Honohan, Iseult (2002): *Civic republicanism*. London, Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203460894.

Honohan, Iseult (2014): Domination and Migration: an Alternative Approach to the Legitimacy of Migration Controls. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 17 (1): 31–48. https://doi.org/10.1080/13698230.2013.851482.

Honohan, Iseult–Jennings, Jeremy (2015): *Republicanism in Theory and Practice*. London, Routledge.

Hovdal-Moan, Marit (2014): Unequal Residence Statuses and the Ideal of Non-domination. *Critical Review of International Social and Political Philosophy,* 17 (1): 70–89. https://doi.org/10.1080/13698230.2013.851483.

Hoye, Matthew (2018): Migration, Membership, and Republican Liberty. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 1–27. https://doi.org/10.1080/13698230.2018.1532228.

Laborde, Cécile (2008): *Critical Republicanism: The Hijab Controversy and Political Philosophy*. Oxford–New York, Oxford University Press.

Laborde, Cécile (2010): Republicanism and Global Justice: A Sketch. *European Journal of Political Theory*, 9 (1): 48–69. https://doi.org/10.1177/1474885109349404.

Laborde, Cécile–Maynor, John (szerk.) (2008): *Republicanism and Political Theory*. Malden, Blackwell.

Larmore, Charles (2001): A Critique of Philip Pettit's Republicanism. *Philosophical Issues, 11. Social, Political, and Legal Philosophy*, 229–243.

Larmore, Charles (2012): Liberal and Republican Conceptions of Freedom. In: Weinstock – Nadeau (szerk.): *Republicanism: History, Theory, and Practice*. 83–103.

Lovett, Frank (2010): *A General Theory of Domination and Justice*. New York, Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199579419.001.0001.

Lovett, Frank. (2016): Civic Republicanism and Social Justice. *Political Theory*, 44 (5): 687–696. https://doi.org/10.1177/0090591716663275.

Lovett, Frank–Pettit, Philip (2009): Neorepublicanism: A Normative and Institutional Research Program. *Annual Review of Political Science*, 12 (1): 11–29. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.12.040907.120952.

Martí, José Luis–Pettit, Philip (2010): *A Political Philosophy in Public Life: Civic Republicanism in Zapatero's Spain*. Princeton, Princeton University Press. https://doi.org/10.1002/j.1538-165X.2011.tb02181.x.

Miller, David (2005): Immigration: The Case for Limits. In: Andrew Cohen–Christopher Heath Wellman (szerk.): *Contemporary Debates in Applied Ethics*, 193–206. Malden, Blackwell.

Miller, David (2010): Why Immigration Controls Are Not Coercive: A Reply to Arash Abizadeh. *Political Theory*, 38 (1): 111–120. https://doi.org/10.1177/0090591709348194.

Miller, David (2016a): *Strangers in Our Midst: The Political Philosophy of Immigration*. Cambridge, Harvard University Press. https://doi.org/10.1093/migration/mnw033.

Miller, David (2016b): Is There a Human Right to Immigrate? In: S. Fine–L. Ypi (szerk.): *Migration in Political Theory*, 11–31. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199676606.003.0002.

Nail, Thomas (2015): *The Figure of the Migrant*. Stanford, Stanford University Press.

Oberman, Kieran (2016): Immigration as a Human Right. In: S. Fine–L. Ypi (szerk.): *Migration in Political Theory*. 32–56. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199676606.003.0003.

Pettit, Philip (1996): Freedom as Antipower. *Ethics,* 106 (3): 576–604.

Pettit, Philip (2002): *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Reprinted Version. Oxford–New York, Clarendon Press–Oxford University Press.

Pettit, Philip (2005): Rawls's Political Ontology. *Politics, Philosophy & Economics* 4 (2): 157–174. https://doi.org/10.1177/1470594X05052536.

Pettit, Philip (2006): Rawls's Peoples. In: Rex Martin–David Reidy (szerk): *Envisioning a New International Order: Essays on Rawls's Law of Peoples*. 38–55. Blackwell, Oxford, 2005.

Pettit, Philip (2010): A Republican Law of Peoples. *European Journal of Political Theory*, 9 (1): 70–94. https://doi.org/10.1177/1474885109349406.

Pettit, Philip (2012a): *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. https://doi.org/10.1017/CBO9781139017428.

Pettit, Philip (2012b): Discourse Theory and Republican Freedom. In: Weinstock – Nadeau (szerk.): *Republicanism: History, Theory, and Practice*. 62–82.

Pettit, Philip (2014): *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. New York, Norton.

Pevnick, Ryan (2014): *Immigration and the Constraints of Justice Between Open Borders and Absolute Sovereignty*. Cambridge, Cambridge University Press.

Rawls, John (1997): Az igazságosság elmélete. Budapest, Osiris.

Rawls, John (2005): *Political Liberalism* (bővített kiadás). New York, Columbia University Press.

Rawls, John (2008): *A népek joga: Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez.* Fordította: Krokovay Zsolt. Budapest, L'Harmattan.

Saenz, Carla (2008): Republicanism: An Unattractive Version of Liberalism. *Ethic@ An International Journal for Moral Philosophy,* 7 (2) 267–285. https://doi.org/10.5007/1677-2954.2008v7n2p267.

Sager, Alex (2016): Methodological Nationalism, Migration and Political Theory. *Political Studies,* 64 (1): 42–59. https://doi.org/10.1111/1467-9248.12167.

Sager, Alex (2017): Immigration Enforcement and Domination: An Indirect Argument for Much More Open Borders. *Political Research Quarterly,* 70 (1): 42–54. https://doi.org/10.1177/1065912916680036.

Sager, Alex (2018): *Toward a Cosmopolitan Ethics of Mobility*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65759-2.

Sandel, Michael J. (1998): *Democracy's discontent: America in search of a public philosophy*. Cambridge, Belknap Press of Harvard Univ. Press.

Shachar, Ayelet (2009): The Shifting Border of Immigration Regulation. *30 Mich. J. Int'l L. 809*. http://repository.law.umich.edu/mjil/vol30/iss3/9.

Shachar, Ayelet (2016): Selecting By Merit. In: S. Fine–L. Ypi (szerk.): *Migration in Political Theory*, 175–202. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199676606.003.0009.

Simpson, Thomas (2017): The Impossibility of Republican Freedom. *Philosophy & Public Affairs,* 45 (1): 27–53. https://doi.org/10.1111/papa.12082.

Skinner, Quentin (1997): *Liberty Before Liberalism*.

Skinner, Quentin (2002): *Visions of Politics: Renaissance Virtues* (Vol. 2). Cambridge, Cambridge University Press.

Skinner, Quentin (2008): *Hobbes and Republican Liberty*. Cambridge, New York, Cambridge University Press.

Skinner, Quentin (2010): On the Slogans of Republican Political Theory. *European Journal of Political Theory,* 9 (1): 95–102. https://doi.org/10.1177/1474885109349407.

Thomas, Christopher A. (2015): "Globalising Sovereignty"? Pettit's Neo-Republicanism, International Law, And International Institutions. *The Cambridge Law Journal*, 74 (3): 568–591. https://doi.org/10.1017/S0008197315000707.

Thompson, M. J. (2013): Reconstructing Republican Freedom: A Critique of the Neo-Republican Concept of Freedom as Non-Domination. *Philosophy & Social Criticism,* 39 (3): 277–298. https://doi.org/10.1177/0191453712473081.

Tóth Szilárd János (2019): Szabadság és politikai részvétel a republikánus elméletben. *Politikatudományi Szemle,* XXVIII/2., 61–80.

Valentini, Laura (2012): Ideal vs. Non-ideal Theory: A Conceptual Map: Ideal vs Non-ideal Theory. *Philosophy Compass,* 7 (9): 654–664. https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2012.00500.x.

Viroli, Maurizio (1995): *For Love of Country*. Oxford, Oxford University Press.

Walzer, Michael (1984): *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*. New York, Basic Books.

Weinstock, Daniel–Nadeau, Christian (2012): *Republicanism: History, Theory and Practice*.

Wellman, Christopher (2008): Immigration and Freedom of Association. *Ethics,* 119 (1): 109–141. https://doi.org/10.1086/592311.

Wellman, Christopher H. (2016): Freedom of Movement and the Rights to Enter and Exit. In: S. Fine–L. Ypi (szerk.): *Migration in Political Theory*, 80–102. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199676606.003.0005.

Wellman, Christopher–Cole, Phillip (2011): *Debating the Ethics of Immigration: is There a Right to Exclude?* Oxford, Oxford University Press.

Wilcox, Shelley (2009): The Open Borders Debate on Immigration. *Philosophy Compass*, 4 (5): 813–821. https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2009.00230.x.

Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks,* 2 (4): 301–334. https://doi.org/10.1111/1471-0374.00043.

Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina (2003): Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *International Migration Review 37*(3): 576–610. https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2003.tb00151.x.

KÖZPOLITIKA

Gazsó Dániel
A diaszpóra politikai dimenziói

A DIASZPÓRA POLITIKAI DIMENZIÓI

Gazsó Dániel
(Nemzetpolitikai Kutatóintézet; Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kara)

A tanulmány beérkezett: 2020. január 9. – opponálás: 2020. január 14. – február 27. – véglegesítve: 2020. március 16.

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányom célja, hogy átfogó képet nyújtson a diaszpórapolitikákról, különös tekintettel a kelet-közép-európai, és azon belül is a magyarországi gyakorlatokra. Miért és milyen körülmények között alakultak ki a diaszpórapolitikák ebben a térségben? Vannak-e hasonlóságok e tekintetben a különböző államok között, és ha vannak, mivel magyarázhatók, honnan eredeztethetők? A tanulmány első felében ezekre a kérdésekre keresem a választ. Ezt követően Magyarország diaszpórapolitikai gyakorlataira fókuszálok, kiemelt figyelmet fordítva a 2010 utáni időszakra. Az egyre bővülő politikai ágazatot négy szinten elemzem: 1) a törvényhozás szintjén; 2) a döntéshozó testületek és egyeztető fórumok szintjén; 3) a programok szintjén; valamint 4) az anyagi támogatások szintjén.

Kulcsszavak: diaszpórapolitikai gyakorlatok ■ anyaország ■ Kelet-Közép-Európa ■ Magyarország

A kormányok egyre nagyobb figyelmet fordítanak a különböző emigrációs hullámok következtében külföldön kialakult és idővel intézményesült diaszpóraközösségekre. Míg az 1980-as években alig néhány diaszpóraügyekkel foglalkozó állami intézmény létezett, addig mára az Egyesült Nemzetek országainak több mint fele rendelkezik vele, némelyikük minisztériumi szinten (Gamlen et al., 2013). Mindez azt is jelzi, hogy a globalizáció folyamataival létrejött, országhatárokat átívelő diaszpórikus kapcsolathálók nem hozták el a modern nemzetállamok korának végét. A feltételezésekkel ellentétben a hidegháborúból győztesen kikerült liberalizmus eszméje nem kovácsolta egyetlen globális közösséggé az emberiséget.[1] Az önmeghatározás és a világrend konstrukciójának továbbra is meghatározó tényezője maradt a nemzeti identitás, és az azt alakító nemzetpolitikák. A megújult társadalmi, politikai és gazdasági környezet nem vetett véget a nacionalizmusnak, pusztán új keretek

Politikatudományi Szemle XXIX/2. 47–67. pp. © Társadalomtudományi Kutatóközpont
https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.47

közé helyezte azt (Smith, 1995; Brubaker, 2006; Feischmidt et al., 2014). Az egyre nagyobb prioritással bíró diaszpórapolitikák a kormányok újfajta, XXI. századi, globális méreteket öltő nemzeti törekvéseinek legszembetűnőbb megnyilvánulásai.

A következőkben ezt az egyre népszerűbb és kiterjedtebb anyaországi aktivitást vizsgálom meg, különös tekintettel a kelet-közép-európai, és azon belül is a magyarországi gyakorlatokra. Az anyaországi aktivitás mellett természetesen a diaszpóra politikai dimenzióinak részét képezi az érintett közösségek intézményesülése is. Ez a két folyamat ráadásul egymással szorosan összefügg: a diaszpóraszervezetek és a diaszpórapolitikák sok esetben egymást alakítják. Jelen tanulmányban azonban elsősorban nem a diaszpóraközösségek önszerveződésére, hanem anyaországi támogatására fókuszálok. Miért és milyen körülmények között alakultak ki a diaszpórapolitikák ebben a térségben? Vannak-e hasonlóságok e tekintetben a különböző államok között, és ha vannak, mivel magyarázhatók, honnan eredeztethetők? A diaszpórák támogatásának milyen bel- és külpolitikai vetületei vannak? Elemzésemben ezekre a kérdésekre keresem a választ. Először a kelet-közép-európai anyaországok diaszpóra felé irányuló konkrét intézkedéseit vizsgálom meg közelebbről, a hasonlóságok után kutatva. Ezt követően Magyarország diaszpórapolitikai gyakorlataira fókuszálok, kiemelt figyelmet fordítva a 2010 utáni időszakra. Az egymást követő Orbán-kormányok alatt kiteljesedő politikai ágazatot négy szinten veszem górcső alá: 1) a törvényhozás szintjén; 2) a döntéshozó testületek és egyeztető fórumok szintjén; 3) a programok szintjén; valamint 4) az anyagi támogatások szintjén.

A fogalmi kereteket tisztázva, tanulmányomban diaszpórának hívom azokat a földrajzilag széttagolt migrációs eredetű makroközösségeket, melyek az őket körülvevő társadalomba integrálódtak, de nem teljesen asszimilálódtak, azaz megtartották etnikai határaikat, és szimbolikus vagy akár pragmatikus kapcsolatban állnak más területeken élő, de azonos származásúnak vélt rokonközösségekkel, valós vagy elképzelt óhazájukkal, illetve anyaországukkal (Gazsó, 2015/b: 16.). Ennek a meghatározásnak a kiegészítéseként fontos megjegyezni, hogy a migrációs eredet – mint a diaszpóra legáltalánosabban elfogadott kritériuma – elsősorban nem a tényleges, tehát a személyesen átélt migrációt jelenti, hanem az elvándorlás eseményének kollektív tudatban való megjelenését, szimbolikus, közösségformáló erejét. Hangsúlyozandó továbbá, hogy a diaszpóralét szempontjából meghatározó tényező az idő. A befogadó ország társadalmába való integráció és az etnikai határmegtartás ugyanis nem egyik napról a másikra történik. Hosszabb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy migrációs eredetű közösségről kiderüljön, vajon képes-e az őt körülvevő társadalomba beilleszkedni, valamint a megkülönböztetett etnikumként való létezés vágyát egyik generációról a másikra továbbadni. Mindemellett, a diaszpóra és az ún. őshonos kisebbségi közösségek csak elméleti szinten különböztethetők

meg ilyen tisztán.[2] Ahogyan arra többek között James Clifford is felhívta a figyelmet: „A túlságosan meghúzott válaszvonalak »eredeti« lakosok (akik gyakran maguk is kiszorítottak korábbi lakosokat) és a későbbi bevándorlók között a történetietlenség veszélyének vannak kitéve" (Clifford, 2000: 13.). Ezzel együtt maga Clifford is elismerte, hogy a diaszpóra és az őshonos kisebbségek érdekképviseletei és politikai tevékenységei lényegesen eltérnek egymástól: „nagyon különböző elveken alapul az olyan népek politikai legitimációs igénye, akik még az írott történelem előtti időkben laktak egy területet, és azoké, akik gőzhajón vagy repülőgépen érkeztek" (Clifford, 2000: 13.). Tanulmányomban elsősorban a diaszpóra politikai dimenzióira fókuszálok, de a fentiekből következően több ponton is érintem majd a határváltoztatások következtében kialakult őshonos kisebbségi közösségek témáját, különös tekintettel anyaországi kapcsolataikra.

DIASZPÓRAPOLITIKAI GYAKORLATOK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Kelet-Közép-Európa országainak diaszpórapolitikái mind kötődnek valamilyen formában a nemzeti kérdéshez, azaz a nemzet elképzelt és az állam területi határainak egybe nem eséséből fakadó problémához. Az, hogy ez a kérdés ilyen nagy jelentőséggel bír Európának ezen a részén, elsősorban a politikai és etnikai határok egymástól való eltéréséből fakad, amely a modern nemzetállamok kialakulásának korában került előtérbe. A különböző nemzetiségek a lazán integrált Habsburg Birodalom, Oszmán Birodalom és cári birodalom területi és intézményi keretei között fejlődtek ki. Vezetőik a történelmi jogokra hivatkozva követeltek új, a nemzet határaival egybeeső államhatárokat. Így a modern nemzet koncepciója nem a már meglévő politikai és territoriális államkeretekből nőtte ki magát – ahogyan az a legtöbb észak- és nyugat-európai nemzet esetében történt –, hanem azokkal szemben, a közös nyelvre, kultúrára, eredetre, valós és kitalált történelmi tradíciókra alapozva. A nemzeti mozgalmakat pedig nem a rendi korszakban fogant képzeteket elutasító, az *Ancien Régime* meghaladását követelő polgárság idézte elő – mint Franciaországban –, hanem a kiváltságait féltve őrző nemesség, amely a nemzet nevében védte saját érdekeit a birodalmak modernizációs önmegújítási kísérleteivel szemben.[3]

A kultúrnemzet eszméjének dominanciája mellett jelentősen meghatározták a nemzeti kérdés kelet-közép-európai alakulását a politikai tér egymást követő újrarendeződései a XX. század folyamán. Először az első világháborút követően, a fent említett többnemzetiségű birodalmak felbomlásával jöttek létre új államok, látszólag a nemzetiségi elv alapján. Ennek, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, Thomas Woodrow Wilson által ajánlott területelosztási elvnek a gyakorlati megvalósítását több tényező is ellehetetlenítette. Egyrészt

a világháború után felbomlott, lazán integrált birodalmak lakossága igen kevert volt: a különböző nyelvi és etnikai közösségek elszórtan éltek vagy ugyanazon a településen évszázadok óta több nyelvi és etnikai közösség élt együtt. Másrészt a birodalmi területeken létrejött új államalakulatok vezetői a történelmi jogokra hivatkozva legtöbbször túl kiterjedt, a meglévő nyelvi és kulturális határokon átívelő területekre tartottak igényt. Harmadrészt a nemzetiségi elv gyakorlati alkalmazásának talán legnagyobb akadályát azok a gazdasági és politikai érdekek képezték, amelyeket a háború alatt az antanthatalmak titkos szerződésekben és megállapodásokban szentesítettek potenciális szövetségeseikkel, és amelyek több esetben felülírták úgy a történeti *status quo*, mint a nyelvi, etnikai hovatartozás szempontjait (Cartledge, 2011; Romsics, 2017; Gazsó, 2015/a). A politikai tér második nagy átrendeződésére hetven évvel később, a kétpólusú világrendszer megszűnését és a hidegháború végét követően került sor, a Szovjetunió és Jugoszlávia szétesésével, valamint Csehszlovákia kettéválásával. Mindezek következtében emberek millió kerültek kisebbségi státusba az anyaországukon kívüli területeken. Kelet-Közép-Európában ezek a határváltoztatások és a velük járó nemzetközi konfliktusok adják a kisebbség–többség viszonyának sajátos jellegét (Kymlicka, 2001; Brubaker, 2006).

Az eddigiekben ismertetett történelmi és politikai kontextusból adódó regionális sajátosságok nem hagyhatók figyelmen kívül a diaszpórapolitikák elemzésénél. Ellenkező esetben fennáll a veszélye annak, hogy egyes gyakorlatokat félreértelmezünk. Például az egyszerűsített honosítási eljárás – amely az egyik legelterjedtebb törvényes szinten megjelenő diaszpórapolitikai gyakorlat a világon – minden bizonnyal mást jelent a Kárpát-medencében, mint Nyugaton, ahol az állampolgárság *(citizenship)* és a nemzetiség *(nationality)* fogalmai sokszor egymás szinonimájaként jelennek meg a szóhasználatban. Következésképpen az anyaországok besorolása aszerint, hogy rendelkeznek-e etnikai alapon megfogalmazott egyszerűsített honosítási eljárással vagy sem, vajmi keveset árul el az egyes országok diaszpórapolitikájáról, sőt akár félrevezető is lehet: általa egészen más diaszpórapolitikai stratégiával rendelkező államok kerülhetnek egy kategória alá sorolva. Ezért inkább érdemes a regionális, illetve országos sajátosságokra koncentrálni és a diaszpórapolitikai gyakorlatokat a történeti partikularizmus elvét követve értelmezni. Kelet-Közép-Európában ezek a gyakorlatok – mint az a fentiekből is kiolvasható – elválaszthatatlanok a tágabb értelemben vett nemzetpolitikától, amelyben erőteljesen megjelenik a kultúrnemzet eszméjének dominanciája, és elsősorban a XX. századi határváltoztatások következtében kialakult ún. őshonos *(autochton)* kisebbségi közösségek felé irányul.

A határon túli nemzetrészek és az anyaország kapcsolata a negyven évig tartó államszocializmus alatt tabunak számított ebben a térségben. A második világháborút követően kialakult kétpólusú világ keleti féltekéjén úrrá lett

az az elképzelés, miszerint a nemzeti kérdésből fakadó problémák maguktól megoldódnak majd a közös cél, a szocializmus megteremtésében: a nemzetek megtalálják a közös nevezőt a marxizmus jegyében. Nem találták meg! Ahogyan Rogers Brubaker társszerzőkkel közösen írt kötetében megállapította: „A történelem – legalábbis a világnak ebben a részében – távolról sem lépett túl a nemzetállamon, inkább mintha visszatért volna hozzá." (Brubaker et al., 2011: 55.). Csepeli György és Örkény Antal is hasonló megállapításra jutottak egy, a Társadalmi Riport 1996-os kiadványában megjelent tanulmányukban: „Az államhatároknak tulajdonított »szentség« végül túlélte az államszocializmus összeomlását is, de mivel elvesztette »szocialista tartalmát«, a »nemzeti forma« a szocializmusból kilábaló és a demokrácia felé tartó országok politikájának vezérlő elvévé vált. Ennyiben az államszocializmus elmúltával ma már »államnacionalizmusról« beszélhetünk. A közép- és kelet-európai országok új keletű államnacionalizmusa az európai nemzeti fejlődés legutolsó megnyilvánulása." (Csepeli – Örkény, 1996: 273–274.). Ez a folyamat a leglátványosabb és egyben legerőszakosabb formában a délszláv háborúban volt tetten érhető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzeti kérdés csak a Balkánon került előtérbe. A nemzet elképzelt és az állam területi határainak egybe nem eséséből fakadó problématerület égetővé vált az egész térségben, csakhogy a legtöbb országban az európai integráció eszméje visszafogta, kordában tartotta az új keretek között feltörekvő nacionalizmusok kibontakozását (Csergő–Goldgeier, 2018.). Az államszocializmusból kilábaló országok politikai elitje, a gazdasági és társadalmi fejlődés érdekében szükségesnek vélte a nyugati társadalmakhoz való felzárkózást, amelynek előfeltétele volt a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozás. Ehhez be kellett tartani a nemzetközi normákat. Ilyen körülmények között a területi revízió, a népességcsere vagy az erőszakos asszimiláció szóba sem jöhettek. Sokkal visszafogottabb, a nemzetközi jogszabályoknak megfelelő megoldásokra volt csak lehetőség.

Kelet-Közép-Európa posztszocialista országainak első és legáltalánosabb nemzetpolitikai és egyben diaszpórapolitikai lépése az anyaországi felelősségvállalás alkotmányos kinyilatkoztatása volt. A legtöbb függetlenné vált állam – Magyarország, Románia, Szlovénia, Macedónia, Horvátország, Bulgária, Ukrajna, Lengyelország és Szlovákia – alaptörvényébe bekerült az azonos nemzethez tartozó, de más országokban élő külhoniak támogatásának elve.[4] Ez az alkotmányos felelősség-klauzula igen sokféleképpen értelmezhető. A kérdés, hogy hogyan kell, illetve lehet annak eleget tenni, heves vitákat keltett úgy az egyes országokon belül – a különböző nézeteket valló politikai elitek között –, mint a nemzetközi porondon. Következésképpen, a külhoniak anyaországi támogatása egy nagyon bonyolult politikai ágazattá vált, amely éppúgy függ az adott ország anyagi lehetőségeitől és geopolitikai helyzetétől, mint a hatalmon lévők politikai orientáltságától, valamint az érintett közösségek többségi társadalmakkal való kapcsolataitól. Egységes, általánosítható

diaszpórapolitikáról éppen ezért nem beszélhetünk, azonban néhány, a régió sajátosságaiból eredő hasonlóságot be tudunk azonosítani a térségben (Kovács, 2019).

Az új kelet-közép-európai demokráciákban az anyaországi felelősségvállalás leggyakoribb formája az ún. kedvezménytörvények bevezetése lett.[5] Ezek lényegében jogszabályi keretek között nyújtanak munkavállalási, utazási, oktatási, kulturális, illetve egészségügyi kedvezményeket a külhoni személyek számára az anyaország területén. E törvények szimbolikus jelentőségét tovább fokozza, hogy a legtöbb esetben speciális külhoni státussal ruházzák fel a kedvezményezetteket. Az anyaországok ezzel mintegy regisztrálták a nemzeti közösség külföldön élő tagjait. A kedvezménytörvények – amelyeket ez utóbbi tulajdonságuknál fogva státustörvényeknek is szoktak nevezni – általában egységesen vonatkoznak minden külhonira, függetlenül attól, hogy hol élnek, melyik másik ország állampolgárai és hogyan kerültek oda. Bizonyos esetekben azonban a törvény hatályát az etnikai-nemzetiségi elv valamely területi elvvel történő kombinációja alapján határozták meg. Ilyen a Lengyel Igazolványról *(Karta Polaka)* szóló 2007. évi CLXXX/1280. törvény, amelynek hatálya a volt Szovjetunió területén élő lengyelekre korlátozódik, valamint a 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról. A kedvezménytörvényeknek ez a fajtája nem tartozik a szűkebb értelemben vett diaszpórapolitikai gyakorlatok körébe, hiszen azok célcsoportját nem az emigrációs hullámok nyomán létrejött diaszpóraközösségek alkotják, hanem a határváltoztatások következtében kialakult őshonos kisebbségi közösségek. Ez a megkülönböztetés kevésbé jellemző az egyszerűsített honosítás intézményére, amely különböző formákban ugyan, de szintén megjelenik a legtöbb kelet-közép-európai országban.

Az állampolgársági kérdés – az, hogy ki és milyen körülmények között veheti fel egy adott ország állampolgárságát – egy újabb különbségre vet fényt Európa nyugati és keleti fele között. Míg Nyugaton elsősorban az országba külföldről bevándorolt, letelepedett és részben integrálódott közösségekre és személyekre vonatkozik, addig Európának ezen a felén a nemzetpolitika területéhez tartozik, azaz inkább az államhatárokon kívül élő nemzetrészeket érinti. A külhoniak egyszerűsített honosítása általános diaszpórapolitikai gyakorlattá vált Kelet-Közép-Európában, azonban az ezzel kapcsolatos jogszabályok országonként eltérő kötelezettségeket és jogokat írnak elő (lásd erről Myra Waterbury összehasonlító elemzését, 2014.). Míg egyes esetekben az egyszerűsített honosítást csak az anyaországra való le-, illetve visszatelepedés esetében teszik lehetővé (mint Lengyelország, Szlovénia, Lettország és Moldova esetében), más államok ezt az eljárást lakóhelytől függetlenül gyakorolják (lásd Bulgária, Horvátország, Litvánia, Románia, Szerbia és 2010-től Magyarország). Míg a legtöbb esetben az egyszerűsített honosítással csak korlátozott politikai,

1. táblázat. Diaszpórapolitikai gyakorlatok Kelet-Közép-Európában – Törvények

Ország	TÖRVÉNYHOZÁS			
	Kedvezmény-törvény	Egyszerűsített honosítás		Választójog
		lakóhelyhez kötött	lakóhelytől független	
Bulgária	2000. évi XXX. törvény a Bolgár Köztársaságon kívül élő bolgárokról		2001-től	Van
Horvátország	2011. évi CXXIV. törvény a Horvát Köztársaság és a határain kívül élő horvátok kapcsolatairól		1991-től	Van
Lengyelország	2007. évi CLXXX/1280. törvény a Lengyel Igazolványról	2000-től		Van
Magyarország	2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról		2010-től	Van
Románia	1998. évi CL. törvény a világ bármely részén élő románoknak biztosított támogatásról		1991-től	Van
Szerbia	2009. LXXXVIII. törvény a diaszpóráról és a régióban élő szerbekről		2004-től	Nincs
Szlovákia	1997. évi LXX. törvény a külhoni szlovákokról; 2005. évi CDLXXIV. törvény a határon túli szlovákokról	–	–	Nincs
Szlovénia	2006. évi XLIII. törvény a Szlovén Köztársaság és a határain kívül élő szlovének kapcsolatainak szabályozásáról	1991-től		Nincs

Forrás: Gazsó, 2017: 81.

szociális és polgári jogok járnak, más országok még választójogot is adnak a külhoni állampolgáraik számára, ezzel lehetővé téve, hogy részt vegyenek az országgyűlési választásokon, és levélszavazás formájában akár külföldről is leadhassák voksukat. Ez utóbbi országok körébe tartozik Bulgária, Horvátország és 2011-től Magyarország is.

Az eddigiekben ismertetett, különféle kedvezményeket, jogokat és kötelezettségeket nyújtó anyaországi törvénykezések mellett, léteznek olyan, a diaszpórapolitika részét képező jogszabályok is, amelyek elsősorban nem

2. táblázat. Diaszpórapolitikai gyakorlatok Kelet-Közép-Európában – Döntéshozó testületek

Ország	FELELŐS ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK		
	Minisztérium	**Minisztérium alá tartozó intézmény**	**Egyéb állami intézmény**
Bulgária			Külföldön Élő Bolgárokért Felelős Állami Szervezet
Horvátország	Külföldön Élő Horvátokért Felelős Központi Állami Hivatal		
Lengyelország		Külügyminisztérium, Lengyel Diaszpóra és Határon Túli Lengyelek Kooperációjáért Felelős Osztály	Szenátus, Emigrációs Ügyekért és Határon Túli Lengyelekkel való Kapcsolattartásért Felelős Bizottság
Magyarország		Miniszterelnökség, Nemzetpolitikai Államtitkárság	
Románia		Külügyminisztérium, Külföldön Élő Románokkal való Kapcsolattartásért Felelős Osztály	
Szerbia	Vallás- és Diaszpóraügyi Minisztérium		
Szlovákia		Külügyminisztérium, Külföldön Élő Szlovákokért Felelős Hivatal	
Szlovénia	Külföldön Élő Szlovénekért Felelős Kormányhivatal		

Forrás: Gazsó, 2017: 81.

a pragmatikus, sokkal inkább a szimbolikus jelentőségüknél fogva érdemelnek említést. Ide sorolhatók a nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről szóló törvények, amelyek emléknapok kitűzésével hirdetik a határokkal szétszakított nemzet egységét. Ilyen Szlovákiában a július 5-én tartott Külföldi Szlovákok Napja (*Deňzahraničných Slovákov*, 1993 óta); Lengyelországban a május 2-án

tartott Lengyel Diaszpóra és a Határon Túli Lengyelek Napja (*Dzień Polonii i Polaków za Granicą*, 2002 óta); valamint Magyarországon a június 4-én tartott Nemzeti Összetartozás Napja (2010 óta). Mindezek a törvények azért váltak ilyen népszerű diaszpórapolitikai gyakorlattá Kelet-Közép-Európában, mert viszonylag egyszerű és békés úton, azaz a jelenlegi államhatárok és a *status quo* megsértése nélkül kezelik a nemzeti kérdést. A jogszabályok mellett számos diaszpórát támogató program is létezik. Ezekkel az anyaországok a világban szétszórt nemzeti közösségek etnikai reprodukcióját, a diaszpóra kulturális, nyelvi, vallási és tárgyi örökségének megőrzését igyekeznek segíteni. A támogatási programok koordinálásáért, valamint a diaszpórapolitika irányításáért – mint arra a tanulmányom elején utaltam – különböző állami szinteken működő kormányzati intézmények felelnek (a diaszpórapolitikáért felelős állami intézményekről lásd bővebben Rannveig Agunias–Newland, 2011: 71–94).

A MAGYAR DIASZPÓRA ANYAORSZÁGA

Az anyaországi felelősségvállalás egyértelműen megjelent a Magyar Köztársaság 1989-es Alkotmányában: „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását" – 1989. évi XXXI. törvény 6. § (3). Ez a kinyilatkoztatás azonban korántsem oldotta meg a nemzeti kérdést. Ellenkezőleg, az államhatárokkal szétszakított kultúrnemzet koncepciójára alapozott anyaországi felelősségvállalás – mint azt fentebb is jeleztem már – sok vitát és fejtörést okozott úgy a hazai, mint a nemzetközi porondon. A vélemények mindmáig megoszlanak annak tekintetben, hogy pontosan milyen politikai stratégiával lehet és kell annak eleget tenni.

A demokrácia első évtizedében az euroatlanti integráció szempontjából legelőnyösebb stratégiának a bilaterális szerződések bizonyultak. A magyar kormány a jó szomszédság és együttműködés jegyében a környező államokkal olyan kétoldalú szerződéseket kötött, amelyek a nemzeti kisebbségek jogainak védelmére vonatkozó passzusokat tartalmaztak.[6] Szintén még az 1990-es években elkezdek kialakulni a magyar kormány és a határon túli magyar szervezetek közötti kapcsolattartás fórumai. A Horn-kormány idején létrejöttek az ún. „magyar–magyar csúcstalálkozók". Ezek intézményesítéseként és kibővítéseként az első Orbán-kormány idején, 1999-ben megalakult a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT), amely 1999 és 2004 között nyolc alkalommal ülésezett. 2004-től 2010-ig, a Magyar Szocialista Párt kormányzása idején – az egyszerűsített honosítás és az annak bevezetéséről szóló 2004. december 5-i népszavazás körüli viták következtében – üléseit szüneteltették. Ez idő alatt megnőtt a szerepe a Kárpát-medencei Magyar

Képviselők Fórumának (KMKF), amelyet első ízben Szili Katalin házelnök hívott össze 2004-ben. Az anyaországi támogatások törvényi alkalmazását és érvényesítését illetően határkőnek minősíthető a korábban már említett, 2001-ben elfogadott státustörvény, amely egy újfajta jogviszonyt hozott létre a magyar állam és a szomszédos országokban élő magyar egyének között (a magyar státustörvényről, annak előzményeiről és következményeiről lásd bővebben Kántor, 2002; Kántor et al., 2004).

Mint az az eddigiekből kitűnik, az 1989-es rendszerváltást követően kialakult magyarországi nemzetpolitikák elsősorban a szomszédos országokban élő kisebbségi közösségek felé irányultak. A migrációs eredetű diaszpóraközösségek ügyei felmerültek ugyan a nagyobb fórumok – főképp a MÁÉRT és a KMKF – ülésein, azok megvitatása és kezelése csupán egyéni szinten, az egyes szervezeti vezetőkkel folytatott konzultációk révén valósult meg. A diaszpóra anyaországi támogatása kormányzati keretek között csak 2010 után alakult ki. Vitatható ugyan, hogy a második, harmadik és negyedik Orbán-kormány időszakában tapasztalt nemzetpolitikai változások elvi szinten mentek-e végbe, vagy inkább gazdasági jellegűek, tehát elsősorban az anyagi források radikális megnövelésének következményei, az azonban vitathatatlan, hogy a magyar diszpóra a 2010-es évek folyamán minden korábbinál nagyobb figyelmet és támogatást kapott az anyaországtól. Ezt az új és egyre kiterjedtebbé vált politikai ágazatot négy szinten veszem górcső alá: 1) a törvényhozás szintjén; 2) a döntéshozó testületek és egyeztető fórumok szintjén; 3) a programok szintjén; valamint 4) az anyagi támogatások szintjén.

A törvényhozás szintje

2010-ben, a második Orbán-kormány első évében, mintegy a státustörvényben megfogalmazott nemzetegyesítési törekvések folytatásaként az Országgyűlés elfogadta az ún. kettős állampolgárságról szóló törvényt, amely jogszabályi keretek között tette lehetővé a külhoni magyarok számára a magyar állampolgárság felvételének egyszerűsített eljárását: „[…] kedvezményesen honosítható az a nem magyar állampolgár, akinek felmenője magyar állampolgár volt vagy valószínűsíti magyarországi származását, és magyar nyelvtudását igazolja" – 2010. évi XLIV. törvény 2. § (2). A törvényalkotók értelmezésében ez a jogszabály lehetővé teszi, hogy a külhoni magyarok – legyen szó a szomszédos országokban élőkről vagy a Kárpát-medencén kívüli diaszpóráról – a magyar politikai közösség részévé váljanak. A hatalmon lévők a nemzetegyesítésnek ezt a formáját a nemzetpolitika egyik legfontosabb lépésének tartják. A törvény adta lehetőséggel élve 2018-ra több mint egymillió határon túli magyar vette fel a magyar állampolgárságot. Az egyszerűsített honosítás intézményének szimbolikus jelentéstartalma mellett, pragma-

tikus jelentősége is van (Pogonyi, 2018.). Egyrészt lehetővé teszi a schengeni egyezmény területén érvényes úti okmány megszerzését, mely elsősorban azoknak jelent előnyt, akik az Európai Unión kívüli országok állampolgárai. Másrészt a külhoniak honosításának gyakorlati jelentőségét tovább fokozza a szavazati jog kiterjesztése, tehát a külföldön élő magyar állampolgárok országgyűlési választásokon való részvételének biztosítása. Ez utóbbit a 2011. évi CCIII. törvény tette lehetővé.

A szavazati jog kiterjesztése talán még az egyszerűsített honosításánál is kényesebb téma. A legtöbbet vitatott kérdés e tekintetben az, hogy a külhoniak szavazatai mennyire befolyásolják a választások eredményeit: segítik-e a törvényalkotókat hatalmuk megszilárdításában? Az Orbán-kormány kommunikációjából egyértelműen az derül ki, hogy a külhoni szavazatok igen is számítanak. A sajtónyilvánosság előtt és az egyeztető fórumok ülésein is többször megköszönték már a külföldön élő magyarok voksait, hangsúlyozva, hogy „nélkülük nem lett volna meg a kétharmad". A számok azonban mást mutatnak. A 2018. évi országgyűlési választások alkalmával külföldről levélben leadott érvényes 225 025 szavazat túlnyomó többsége (96%-a) a Fidesz–KDNP jelöltjeire érkezett ugyan, ez önmagában véve egyetlen mandátumot sem hozott a kormányon lévő pártszövetségnek. Annál nagyobb volt a jelentősége az ún. győzteskompenzációs töredékszavazatoknak, amelyek nélkül a pártkoalíció hét mandátumot is elveszített volna. A külföldről érkező szavazatok területi eloszlását illetően, a levélben leadott listás voksok 64%-a Romániából és Szerbiából érkezett.[7] Következésképpen a diaszpóra jelentősége e tekintetben eltörpül a szomszédos országokban – kiváltképp Erdélyben és a Vajdaságban – élő kisebbségi közösségek mellett.

Az egyszerűsített honosítás bevezetésén és a szavazati jog kiterjesztésén túl, a 2010-es évek első felében több olyan törvény is született Magyarországon, melyekben hangsúlyozódik az egységes (kultúr)nemzet ideája. Ide sorolható a korábban már említett, Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvény, valamint a 2012. január 1-jén hatályba lépett Alaptörvény, melynek D) cikke megerősíti az anyaországi felelősségvállalás elvét. Ez utóbbit illetően, az 1989-es Alkotmány 6. § (3) szövegében feltüntetett „felelősséget érez" kifejezés helyett – a 2001-ben elfogadott státustörvényhez hasonlóan – a „felelősséget visel" szófordulat jelenik meg, mely nyomatékosítja a magyar kormány tettrekészségét a külhoni magyarok sorsának előmozdítása érdekében.

A döntéshozó testületek, egyeztető fórumok szintje

A nemzetpolitika már a rendszerváltás utáni években intézményesült. A külhoniak támogatásáról első körben az 1990-ben létrejött, Miniszterelnökség keretein belül működő Határon Túli Magyarok Titkársága felelt, amely 1992-

ben Határon Túli Magyarok Hivatala (HTMH) néven országos hatáskörű szervvé alakult át. A különböző állami intézmények alá sorolt HTMH egy, a Gyurcsány-kormány idején, 2006-ban hozott közigazgatási reformmal megszűnt. Ezt követően, 2007 és 2010 között a külhoni magyarok kérdésével a Miniszterelnöki Hivatalon belül a Külkapcsolatok és Nemzetpolitikai Ügyek Szakállamtitkárságának Nemzetpolitikai Ügyek Főosztálya foglalkozott. Jelentős változást hozott ezen a téren is a 2010-es választások eredménye. A második Orbán-kormány által kialakított csúcsminisztériumi rendszer keretében a külhoni magyarok ügye ugyanolyan rangra került, mint bármely más ágazati politika (lásd erről bővebben Kántor, 2013.; Kántor, 2014.). A terület felelőse a miniszterelnök-helyettes lett, mely szerepet 2010-től Semjén Zsolt, a KDNP elnöke tölti be. A konkrét döntéshozói feladatokat a Nemzetpolitikai Államtitkárság látja el, mely 2010 és 2014 között a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, majd annak megszűnését követően, 2014-től a Miniszterelnökség alá tartozik. A külhoni támogatási rendszer egységes és centralizált működtetése érdekében – a 2005-től működő Szülőföld Alap általános jogutódjaként – 2010-ben létrejött egy új állami pénzalap: a négytagú bizottságból álló Bethlen Gábor Alap. *„A Bizottság tagja a nemzetpolitikáért felelős miniszter, a közigazgatás-szervezésért felelős miniszter által kijelölt személy, az államháztartásért felelős miniszter által kijelölt személy, valamint a nemzetpolitikáért felelős államtitkár”* – 2010. évi CLXXXII. törvény 4. § (1). Pénzeszközeinek kezeléséről a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. gondoskodik.

Az egyeztető fórumokat illetően, 2011 októberében megkezdte működését a Nemzeti Regiszter (www.nemzetiregiszter.hu). Ennek az online platformnak az elsődleges célja a külhoni magyarok közvetlen megszólítása, valamint a világban elszórtan élő magyar diaszpóraközösségek saját programjainak és híreinek azonnali közlése. Még ugyanebben az évben, a MÁÉRT mintájára és azzal szoros együttműködésben megalakult az évente ülésező Magyar Diaszpóra Tanács (MDT), mely a magyar kormány és a diaszpóraszervezetek legnagyobb egyeztető fórumává vált. A Várkert Bazár nagytermében tartott MDT-üléseken megközelítőleg 100 intézmény képviselteti magát. Azok a szervezetek, amelyek hivatalosak ugyan az MDT-ülésre, de valamilyen oknál fogva nem tudnak megjelenni, regionális diaszpóraértekezletek keretében konzultálhatnak a diaszpórapolitika magyarországi döntéshozóival, akik rendszeresen látogatják a világ különböző pontjain élő magyar közösségeket. Az MDT után a diaszpóra második legnagyobb fóruma a szintén évente ülésező Hétvégi Magyar Iskolák Találkozója. A Nemzetpolitikai Államtitkárság szervezésében, Budapesten, a Danubius Hotel Flamenco konferenciatermében 2018-tól évente megvalósuló rendezvényre 2019-ben több mint 100 meghívott iskolavezető és pedagógus érkezett a világ 27 országából. A találkozó célja a tapasztalatcsere: a pedagógusok egymás közötti, valamint a magyarországi szak-

emberekkel és nemzetpolitikai döntéshozókkal folytatott párbeszéde. Az eddigiekben ismertetett egyeztető fórumok – a MÁÉRT, a KMKF, a Nemzeti Regiszter, az MDT budapesti, illetve regionális ülései, valamint a Hétvégi Magyar Iskolák Találkozója – mellett vannak szűkebb körben tartott értekezletek, melyek szintén foglalkoznak a diaszpóra anyaországi támogatásának kérdésével. Ezek közül említést érdemel a tudományos szférából a Magyar Tudományos Akadémia 1996-ban létrehozott Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága, valamint a politikai szférából a 2011-ben megalakult Nemzeti Összetartozás Bizottsága (NÖB).

A programok szintje

A 2010-es évek első felében a Nemzetpolitikai Államtitkárság sorra hozott létre diaszpórát érintő programokat. Az MDT 2012. október 8-án tartott második ülésén bejelentették a Julianus Program elindítását. Ennek célja egy olyan kataszter létrehozása, amely egybegyűjti a világban elszórtan található magyar örökségek – magyar vonatkozású épületek, műalkotások, emlékművek, emléktáblák, utcák, könyvtárak, levéltárak és múzeumok – fellelhetőségét. Ez a folyamatosan bővülő kataszter egy, a Nemzeti Regiszter weboldalán elérhető, könnyen kezelhető online világtérképen jelenik meg. Egy évvel később, 2013. november 6-án, az MDT harmadik ülésén bejelentették a Mikes Kelemen Program létrehozását. Ez a kezdeményezés a magyar diaszpóra könyvtári hagyatékát hivatott egybegyűjteni. Azokat a köteteket, amikről a diaszpórában élő magyarok nem tudnak vagy nem kívánnak gondoskodni, a magyar kormány konténerekbe gyűjtve Magyarországra szállíttatja. Az így összegyűlt hagyaték kiválogatásával, és későbbi méltó felhasználásával az Országos Széchenyi Könyvtárat bízták meg. 2015-ben a Magyar Nemzeti Levéltár is bekapcsolódott a munkába, ezzel a gyűjtés kiterjedt a levéltári dokumentumokra is. Szintén 2013-ban indult a Kőrösi Csoma Sándor Program (KCSP), melynek elsődleges célja a diaszpórában élők nemzeti identitásának, nyelvi és kulturális ismereteinek ápolása, valamint Magyarországgal való kapcsolatainak erősítése. A program keretében a Nemzetpolitikai Államtitkárság az első évben megközelítőleg 50, majd az azt követő években körülbelül 100 ösztöndíjast küldött ki a világ különböző pontjaira, hogy a rájuk igényt tartó magyar diaszpóraszervezetek közösségépítő munkáját segítsék. A magyarországi diaszpórapolitika sikerprogramjaként is emlegetett KCSP-t – annak sajátos jellegénél fogva – elsősorban a benne részt vevők tevékenységei alapján lehet értelmezni. Ennek érdekében készítettem egy kérdőíves kutatást, melynek során két egymást követő tárgyévben az összes kiküldetést teljesített KCSP-ösztöndíjast lekérdeztem (a kutatás eredményiről lásd bővebben Gazsó, 2018.).

1. ábra: A KCSP-ösztöndíjasok tevékenységei (két évad összehasonlítása)

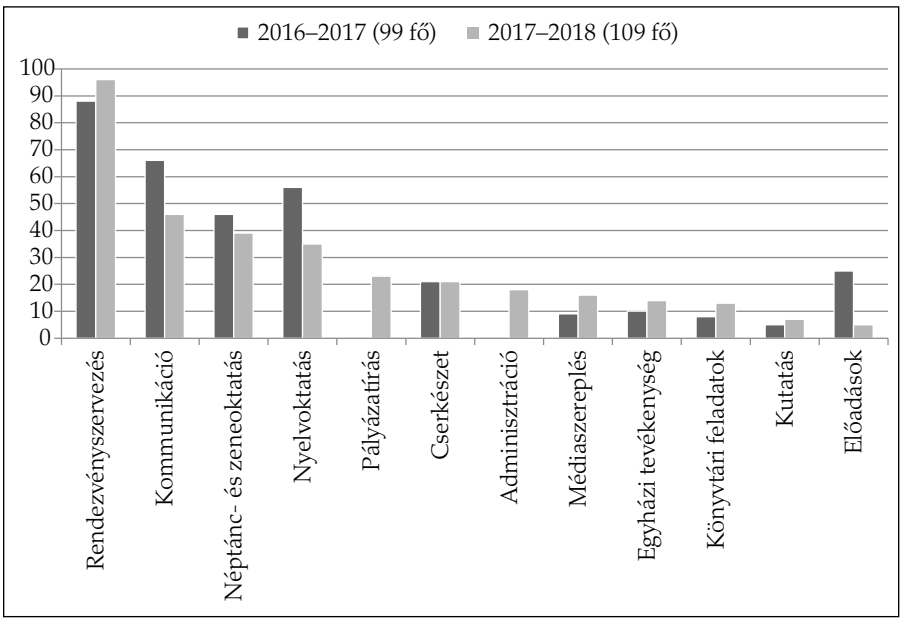

Forrás: Gazsó, 2018: 105.

A két vizsgált tárgyévben a KCSP-ösztöndíjasok legfőbb tevékenységei a következők voltak: 1) rendezvényszervezés, mely minden régió esetében az első helyen szerepelt, mindkét tárgyévben; 2) diaszpórában működő magyar nyelvű médiumok kommunikációs tevékenységeinek segítése, mely Nyugat-Európában kiváltképp nagy jelentőséggel bírt; 3) magyarnyelv-oktatás, különösen a déli féltekén; 4) néptánc- és zeneoktatás, főképp Dél-Amerikában. Mindemellett külön hangsúlyozandó a cserkészet szerepe az Egyesült Államokban. A tárgyévek közötti eltérések tekintetében fontos kiemelni továbbá a pályázatírás és az adminisztráció – mint új munkaköri kategóriák – megjelenését, melyek kiváltképp nagy jelentőséggel bírtak Nyugat-Európában. Ezeket az új feladatokat nagy valószínűséggel a magyarországi diaszpórapolitika idézte elő, konkrétan a diaszpóraszervezetek és a hétvégi iskolák támogatására 2018-ban kiírt külön pályázatok, melyekre a későbbiekben még visszatérek.

Nemzetközi szinten a diaszpórában élők anyaország-orientációjának és nemzeti identitásának erősítését szolgáló egyik legelterjedtebb gyakorlat az ún. birthright program. Ez lényegében az óhazába történő utazás támogatását jelenti, amely az esetek többségében oktatási, turisztikai és más egyéb elemeket is tartalmaz. A birthright programoknak köszönhetően a külhoni fiataloknak lehetősége nyílik közelebbről megismerni anyaországukat, annak látvá-

nyosságait, kultúráját, történelmét, nyelvét, illetve adott esetben a többségi társadalmat összetartó vallást is. Izrael és Örményország klasszikus eseteit nyújtják ennek a támogatási formának: az 1999 óta működő Taglit-Birthright Izrael (www.birthrightisrael.com), valamint a 2003-ban létrehozott Birthright Armenia (www.birthrightarmenia.org) programok ezt a célt szolgálják. Részben ezeknek a klasszikus diaszpórapolitikai gyakorlatoknak a mintájára, a külföldön élő magyarok számára is létrehoztak különféle birthright programokat. Ezek egy részét ráadásul nem is az anyaország kezdeményezte, hanem maguk a diaszpóraszervezetek. A torontói székhelyű Rákóczi Alapítvány (www.rakoczi.ca) 1994 óta működteti a Magyarságismereti Mozgótábor – Diákok Határok Nélkül elnevezésű programot, melynek keretében eddig megközelítőleg 2500 erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai és horvátországi magyar középiskolás táborozott Magyarországon. Szintén a diaszpórából induló kezdeményezés a ReConnect Hungary – Magyar Birthright Program, melyet a New York-i székhelyű Magyar Emberi Jogok Alapítványa (HHRF, www.hhrf.org) indított el 2012-ben. Célja a másod- és harmadgenerációs, Észak-Amerikában élő, 18 és 26 év közötti magyar leszármazottak Magyarországra utaztatása, és az itt élő rokonaikkal való találkozásuk lehetővé tétele. Ezek a programok említésszerűen megjelennek a *Magyar diaszpórapolitika. Stratégiai irányok* című keretdokumentumban és az MDT üléseinek zárónyilatkozataiban is. Megvalósításukat a magyar állam anyagilag is támogatja. Mindemellett léteznek olyan birthright programok is, melyek magyarországi kezdeményezésből jöttek létre. Ezek közül talán a legnagyobb múlttal a Vendégségben Magyarországon – külhoni magyar fiatalok találkozója bír, melyre először 1996-ban, a millecentenáriumi rendezvények keretében került sor, a fővárosi önkormányzat szervezésében. Ettől kezdve a résztvevők köre fokozatosan bővült: míg az első években csak a szomszédos országokból érkeztek csoportok, később Nyugat-Európából és a tengerentúlról is jöttek magyar származású fiatalok. A Vendégségben Magyarországon a második Orbán-kormány idején megújult: 2011 és 2015 között a Nemzetpolitikai Államtitkárság támogatásával és a Hungarofest Nemzeti Rendezvényszervező Nonprofit Kft. szervezésében valósult meg. Az évek során több mint tízezren vettek rajta részt. Szintén a birthright programok sorában említendő az a kezdeményezés, amely a diaszpórában élő fiatalok magyarországi táboroztatását a Határtalanul! program kibővítésével kívánta megoldani. Ez utóbbi program 2010 óta működik abból a célból, hogy a magyarországi iskolák tanulói részben állami támogatásból legalább egyszer részt vegyenek egy, a szomszédos országok magyarlakta területeire szervezett osztálykiránduláson, melynek során személyes tapasztalatokra tehetnek szert a külhoni magyarságról. Az ötlet, hogy ezt a programot ki lehetne bővíteni a diaszpórára az MDT 2015-ben tartott ötödik ülésén merült fel a diaszpóraszervezeti vezetők részéről. Ennek megvalósítása érdekében jött létre 2016-ban a

Diaszopóra- és Szórványprogram, melynek lebonyolításával a magyar kormány a Rákóczi Szövetséget (www.rakocziszovetseg.org) bízta meg. Az első évek sikereire való tekintettel a kezdeményezés 2018-tól Diaszpóra Program néven folytatódott. A Rákóczi Szövetség évente megközelítőleg ezer 10 és 29 év közötti diaszpórában élő magyar fiatal Kárpát-medencei látogatását bonyolítja le. A programban résztvevők 5–10 napos tematikus tanulmányutak (farsang, pünkösd-juniális, Gloria Victis, advent) és nyári táborok (néptánctábor, anyanyelvi tábor, sporttábor stb.) közül választhatnak.

A kulturális és nyelvi azonosságtudatot erősítő programok sorából nem maradhatnak ki a Balassi Intézet (www.balassiintezet.hu) tanulmányi ösztöndíjprogramjai sem. A nagy múltú és a nemzetközi színtéren is jelen lévő intézmény magyar nyelvi és magyarságismereti képzésein több száz külföldről érkező, magyar származású, 18 és 25 év közötti fiatal vett már részt a magyar állam finanszírozásával. A Balassi Intézet 2016 nyarán ugyan jogutódlással megszűnt, de szakmai munkáját a Külgazdasági és Külügyminisztérium Külföldi Magyar Intézetekért és Nemzetközi Oktatási Kapcsolatokért Felelős Helyettes Államtitkársága viszi tovább.

Végezetül, a diaszpóra és az anyaország közötti kapcsolatok erősítését segítő programok közül érdemes még megemlíteni a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) 2009-ben Lendület (www.mta.hu/lendulet) néven elindított tudás transzfer programját. Ennek legfőbb célja az akadémiai intézmények és egyetemi keretek között működő kutatócsoportok dinamikus megújítása nemzetközileg kimagasló teljesítményű magyar kutatók és fiatal tehetségek külföldről történő hazahívásával, illetve itthon tartásával.

Az anyagi támogatások szintje

A nemzetpolitika 2010 utáni átalakulása talán legszembetűnőbben anyagi kereteinek radikális megnövelésében mutatkozott meg. A költségvetésről szóló nyilvános adatok alapján, míg a 2000-es évek végén a magyar állam kevesebb mint évi 10 milliárd forintot fordított a külhoniak támogatására, addig a 2010-es évek második felére ez az összeg meghaladta az évi 70 milliárd forintot (Sipos, 2017.; vö: *Nemzetpolitikai eredmények 2010–2018*, a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkárság és a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. 2018-ban kiadott közös impresszuma). A politikai döntéshozók a nemzetpolitika intézményrendszerének átszervezését is ezzel a nagyléptékű anyagi növekedéssel indokolták. Az új struktúra ugyanis elvben átláthatóbbá tette az anyaországi támogatásokat. Ennek ellenére, az anyagi források pontos meghatározása, elosztásának feltárása több szempontból is nehézségbe ütközik. Már az is kérdésként merül fel ugyanis, hogy egyáltalán mi számít nemzetpolitikai célú

kiadásnak: a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. által kiutalt összegek; vagy ezzel együtt az összes állami intézmény külhoniak felé irányuló támogatási programjának költsége; esetleg még ezeknek az intézmények a működtetése és fenntartása is? A különböző számítások eltérő eredményekhez vezetnek, annyi azonban bizonyos, hogy a nemzetpolitikára szánt keretösszeg túlnyomó részét a kormány a szomszédos országokban élő, főképp erdélyi, kárpátaljai, felvidéki és vajdasági magyar kisebbségi közösségek támogatására fordítja. Az összköltségek növelésével azonban a diaszpórának is egyre több pénz jutott: 2018-ban megközelítette az évi egymilliárd forintot, mely részben az egyedi támogatásokból, részben a KCSP-ösztöndíjasok tevékenységei kapcsán korábban említett, diaszpóra támogatására 2018-ban kiírt pályázatokból tevődött össze. Ez utóbbi támogatási formára már az MDT hetedik ülésének 2017. november 9-én kelt zárónyilatkozatában is utaltak: „A Magyar Diaszpóra Tanács tagjai […] Örömüknek adnak hangot annak kapcsán, hogy a diaszpóraszervezetek működésének és folyamatos fejlesztésének biztosítása érdekében a jövő évtől külön pályázati kiírás keretében valósul meg a világban működő magyar szervezetek támogatása." Ebben a formában a 2018. évben a diaszpóraszervezeteket 300 millió, míg a magyarnyelv-oktatást végző intézmények külön 100 millió forint értékben kaptak támogatást az anyaországtól. Figyelembe véve, hogy a hétvégi magyar iskolák legtöbbször egy nagyobb szervezet részét képezik, és csak ritkán működnek különálló intézményként, a 2019. évtől a diaszpóra támogatására kiírt pályázatokat összevonták, keretösszegét félmilliárd forintban határozták meg. Az érintett intézmények a következő kategóriákban nyújthatnak be pályázatot: 1) kulturális, családi, egyházi, cserkész, ifjúsági és sport programok; 2) szervezetek, intézmények működése, közösségi célokat szolgáló fejlesztések és ingatlanberuházások; 3) írott és elektronikus média és könyvkiadás; 4) anyanyelvi oktatásra irányuló tevékenységek. Minden pályázó pályázati tárgyanként egy, összesen legfeljebb két pályázatot nyújthatott be. A diaszpóra anyagi támogatásának régiók szerinti eloszlását illetően, 2011 és 2018 között a legtöbb egyedi támogatást a nyugat-európai diaszpóraszervezetek kapták: a nyolc év alatt összesen majd 932 millió forintot. A régión belül kiemelkedő jelentőséggel bírnak az ausztriai, németországi és svédországi szervezetek. A fent említett összeg több mint háromnegyedét (75,9%-át) ők kapták. A feléjük irányuló támogatások összege esetenként meghaladta az 50 millió forintot is. Észak-Amerikában, valamint a déli féltekén ennél jóval kevesebb (343 millió, illetve 575 millió forint) volt a támogatások összértéke a vizsgált nyolc év alatt. A 2018-ban kiírt külön pályázatok 400 millió forintos keretösszege ettől kissé eltérően oszlott meg. A pályázati támogatások majd fele Észak-Amerikába ment, míg Nyugat-Európába csak 40%, a déli féltekére pedig 10% jutott.[8]

2. ábra. Magyarország diaszpórapolitikai gyakorlatai a 2010-es években

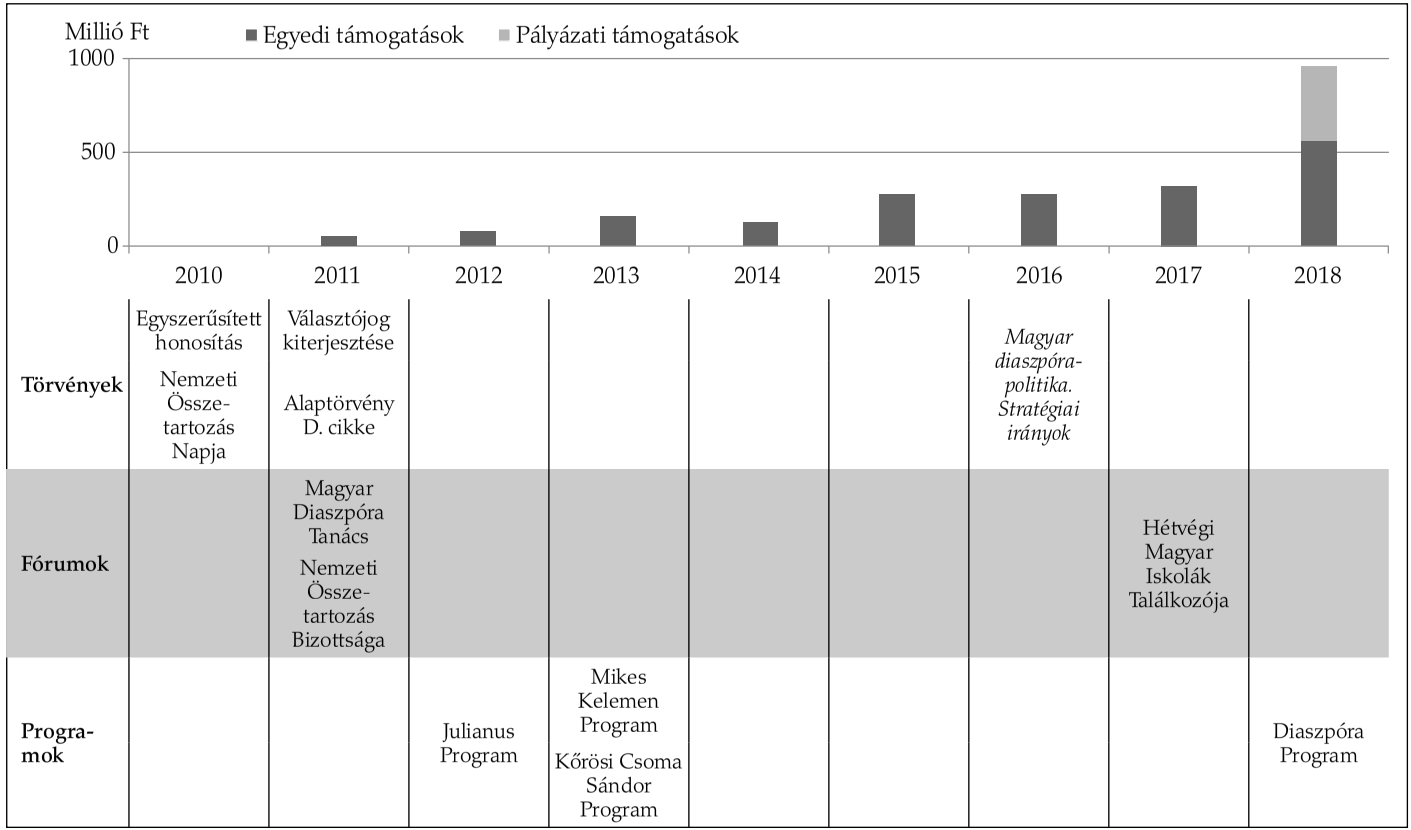

Forrás: Saját készítés a szövegben megjelenített források alapján

KÖVETKEZTETÉSEK

Kelet-Közép-Európában a migrációs eredetű diaszpóraközösségek támogatáspolitikája szorosan kötődik a határváltoztatások következtében kialakult ún. őshonos kisebbségi közösségek támogatásához. Ez utóbbi jelentősége erőteljesen megnőtt az 1989–1991-es rendszerváltásokat követően. A szocializmusból kilábaló és a demokrácia felé haladó országok többségében az európai integráció eszméje mellett újra égetővé vált a nemzeti kérdés, azaz az állam területi és a nemzet elképzelt határainak egybe nem eséséből fakadó probléma. A diaszpórapolitika *(diaspora policy)* lényegében az erre a problémára megoldást kereső politikai ágazatból, azaz a nemzetpolitikából *(kin-state policy)* nőtte ki magát. A régió viszonyait meghatározó történelmi, politikai és kulturális sajátosságokból kifolyólag a különböző kelet-közép-európai anyaországok diaszpórapolitikai gyakorlatai mutatnak némi hasonlóságot, kiváltképp a törvényhozás szintjén. Az anyaországi felelősségvállalás alkotmányos kinyilatkoztatása, a külhoniak felé irányuló kedvezménytörvények bevezetése, az egyszerűsített honosítás intézményesítése, valamint a szavazati jog külföldön élő állampolgárokra való kiterjesztése különböző formákban, esetenként eltérő kötelezettségeket és jogokat előírva ugyan, de a legtöbb kelet-közép-európai országban megjelentek.

Magyarország esetében az 1989-es Alkotmány (1949. évi XX. törvény módosítása) hatodik paragrafusának harmadik bekezdésében megfogalmazott anyaországi felelősségvállalásnak kezdetben a szomszédos államokban élő magyar kisebbségek támogatásával igyekeztek eleget tenni az egymást követő kormányok. Kifejezetten a Kárpát-medencén kívül élő diaszpóraközösségekre vonatkozó támogatáspolitika csak 2010 után alakult ki. Az ebben az évtizedben megvalósult diaszpórapolitikai gyakorlatok – az államhatárokkal szétszakított magyar nemzet közjogi újraegyesítésének eszközeként bevezetett új jogszabályok, az anyaországi kapcsolattartás megerősítését szolgáló egyeztetető fórumok, a diaszpóra materiális értékeinek megőrzését, valamint közösségépítő tevékenységeit erősítő programok és anyagi támogatások – sokrétűsége miatt Magyarország diaszpórapolitikája több ideáltípushoz is igazodik: jogkiterjesztő és kapacitásépítő politikaként egyaránt értelmezhető. Itt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a diaszpóra és az anyaország kapcsolata nem állandó, hanem folyamatosan változó. A geopolitikai viszonyok átrendeződése, egy gazdasági válság vagy egy kormányváltás teljes stratégiai irányváltást is eredményezhet ezen a téren. A diaszpórapolitikák változó jellege kiváltképp nagy jelentőséggel bír azoknál a diaszpóraközösségeknél, amelyek szervezeti életében az anyaország szimbolikus és pragmatikus jelenléte felerősödött. A diaszpóraszervezetek ugyanis függővé válhatnak az anyaországi támogatásoktól, amelyek csökkenése, átalakulása vagy irányváltása esetén intézményes kereteik és közösségépítő tevékenységeik fenntarthatósága kérdésessé válhat.

JEGYZETEK

[1] A globalizációról, valamint a történelem végét, illetve egy új korszak kezdetét hirdető, XX. század utolsó évtizedében megjelent elméletekről – a teljesség igénye nélkül – lásd Fukuyama, 1992; Back, 1999; Castells, 1996 és 1997; 1998.

[2] Az őshonos és a migrációs eredetű kisebbségi közösségek elméleti megkülönböztetéséről, valamint a magyar diaszpóraközösségek kialakulásának és intézményesülésének történetéről lásd Clifford, 2000; Brubaker, 2005; Kovács, 2005; Gazsó, 2016.

[3] A nacionalizmus dichotómiájáról, kultúrnemzeti vs. államnemzeti, keleti vs. nyugati vetületeinek elméletei megkülönböztetéséről lásd Meinecke, 1908; Kohn, 1944; Plamenatz, 1973; Szűcs, 1974; Anderson, 1983; Smith, 1989.

[4] Lásd az 1989-es magyar alkotmány 6. paragrafusa; az 1991-es román alkotmány 7. paragrafusa; az 1991-es szlovén alkotmány 5. paragrafusa; az 1991-es macedón alkotmány 49. paragrafusa; az 1991-es horvát alkotmány 10. paragrafusa; az 1996-os ukrán alkotmány 12. paragrafusa; az 1997-es lengyel alkotmány 6. paragrafusa; a 2001-es szlovák alkotmány 7/a paragrafusa.; Vö: Halász–Majtényi, 2002.

[5] Lásd az 1997. évi LXX. törvény a külhoni szlovákokról; az 1998. évi CL. törvény a világ bármely részén élő románoknak biztosított támogatásról; a 2000. évi XXX. törvény a Bolgár Köztársaságon kívül élő bolgárokról; a 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról; a 2005. évi CDLXXIV. törvény a határon kívül élő szlovákokról; a 2006. évi XLIII. törvény a Szlovén Köztársaság és a határain kívül élő szlovének kapcsolatainak szabályozásáról; a 2007. évi CLXXX/1280. törvény a Lengyel Igazolványról; a 2009. LXXXVIII. törvény a diaszporáról és a régióban élő szerbekről; a 2011. évi CXXIV. törvény a Horvát Köztársaság és a határain kívül élő horvátok kapcsolatairól; Vö: Pogonyi et al., 2010.

[6] A kétoldalú szerződésekről, valamint azok nemzeti kisebbségek jogainak védelmére vonatkozó passzusairól lásd a *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle* 1996. évben megjelent 2. évfolyamának 6. Alapszerződések alcímű tematikus lapszámát. Letöltés helye: www.jakabffy.ro; letöltés ideje: 2018. 12. 12.

[7] A levélben leadott listás szavazatokra vonatkozó adatokról lásd a Nemzeti Választási Iroda hivatalos weboldalán közzétett adatokat: www.valasztas.hu; letöltés ideje: 2018. 12. 12.

[8] A diaszpóra felé irányuló egyedi és pályázati támogatások feltételeiről és elosztásának részleteiről lásd a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. hivatalos weboldalán közzétett adatokat: www.bgazrt.hu.

IRODALOM

Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* [1983, ford. Sonkoly Gábor]. Budapest, L'Harmattan–Atelier.

Back, Ulrich (1999): *What Is Globalization?* Cambridge, Polity Press.

Brubaker, Rogers–Feischmidt Margit–Fox, Jon–Grancea, Liana (2011): *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban* [2006, ford. Berényi Gábor–Boris János–Károlyi Júlia]. Budapest, L'Harmattan.

Brubaker, Rogers (2005): The ´Diaspora´ Diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 28, No. 1, 1–19., https://doi.org/10.1080/0141987042000289997.

Brubaker, Rogers (2006): *Nacionalizmus új keretek között* [1996, ford. Erdősi Péter]. Budapest, L'Harmattan–Atelier.

Cartledge, Bryan (2011): *The Will to Survive: A History of Hungary*. London, Hurst and Company.

Castells, Manuel (1996; 1997; 1998): *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I, II, III. Oxford, Blackwell.

Clifford, James (2000): Diaszpóra [1994, ford. Karádi Éva]. *Magyar Lettre Internationale*, Vol. 6, No. 39, 12–17.

Csepeli György–Örkény Antal (1996): A magyar nacionalizmus változó arca. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest, TÁRKI. 273–274.

Csergő Zsuzsa–Goldgeier, James M. (2018): Nacionalista stratégiák és európai integráció [2004. ford. Kovács Eszter]. *Regio*, Vol. 26, No. 2, 5–56., http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v26i2.208.

Feischmidt Margit–Glózer Rita–Ilyés Zoltán–Kasznár Veronika Katalin–Zakariás Ildikó (2014): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan.

Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York, Free Press.

Gamlen, Alan–Cummings, Michael–Vaaler, Paul M.–Rossouw, Laura (2013): Explaining the Rise of Diaspora Institutions. *IMI Working Papers Series* 78. Letöltés helye: https://www.migration-institute.org/publications/wp-78-13/@@download/file; letöltés ideje: 2019. 12. 10., https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1409163.

Gazsó Dániel (2015/a): Volt egyszer egy Trianon. *Valóság*, Vol. 58, No. 8, 70–88.

Gazsó Dániel (2015/b): Egy definíció a diaszpórakutatás margójára. *Kisebbségkutatás*, Vol. 24, No. 2, 7–33.

Gazsó Dániel (2016): A magyar diaszpóra fejlődéstörténete. *Kisebbségi Szemle*, Vol. 1, No. 1, 9–35.

Gazsó Dániel (2017): Diaspora Policies in Theory and Practice. *Hungarian Journal of Minority Studies*, Vol. 1, 65–87.

Gazsó Dániel (2018): A Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasainak tevékenységei. *Kisebbségi szemle*, Vol. 3, No. 3, 103–116.

Halász Iván–Majtényi Balázs (2002): Constitutional Regulation in Europe on the Status of Minorities Living Abroad. *Minorities Research*, Vol. 4, 135–144.

Kántor Zoltán–Majtényi Balázs–Ieda, Osamu–Vizi Balázs–Halász Iván (eds.) (2004): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Sapporo, Hokkaido University–Slavic Research Center.

Kántor Zoltán (2014): *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.

Kántor Zoltán (szerk.) (2002): *A státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

Kántor Zoltán (szerk.) (2013): *Nemzetpolitikai alapismeretek*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó.

Kohn, Hans (1944): *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York, The Macmillan Company.

Kovács Eszter (2018): Magyar diaszpórapolitika 1990 után az állam és a diaszpóra perspektívájából (doktori értekezés). Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Letöltés helye: https://btk.ppke.hu/uploads/articles/1131314/file/Kovacs_Eszter_disszertacio; letöltés ideje: 2019. 12. 10.

Kovács Nóra (szerk.) (2005): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Kymlicka, Will (2001): Igazságosság és biztonság – A kisebbségi nacionalizmus kezelésének kritériumai nyugaton és keleten [2004, ford. Karnis Andrea]. *Fundamentum*, Vol. 5, No. 3, 5–26.

Meinecke, Friedrich (1908): *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München, R. Oldenbourg.

Plamenatz, John (1973): Two Types of Nationalism. In: Kamenka, Eugene (ed.): Nationalism: the Nature and Evolution of an Idea. Canberra, Australian National University Press. 22–37.

Pogonyi Szabolcs–Kovács M. Mária–Körtvélyesi Zsolt (2010): The Politics of External Kin-State Citizenship in East Central Europe. *EUDO Citizenship Observatory* 8. Letöltés helye: http://eudo-citizenship.eu/docs/ECEcompreport.pdf; letöltés ideje: 2019. 12. 10.

Pogonyi Szabolcs (2018): Határon túli állampolgárság: státusz és szimbólum. *Regio*, Vol. 26, No. 4, 219–258., http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v26i4.239.

Rannveig Agunias, Dovelyn–Newland, Kathleen (eds.) (2011): *Developing a Road Map for Engaging Diasporas in Development. A Handbook for Policymakers and Practitioners in Home and Host Countries*. International Organization for Migration – Migration Policy Institute. Letöltés helye: https://publications.iom.int/system/files/pdf/diaspora_handbook_en_for_web_28may2013.pdf; letöltés ideje: 2019. 12. 10., https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.799909.

Romsics Ignác (2017): *Magyarország története*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Sipos Zoltán (2017): Határon túli támogatások. Átlátszó Erdély, 2017. március 3. és 20. Letöltés helye: https://atlatszo.ro/tamogatasok/befektetesek/hataron-tuli-tamogatasok-2-az-allandotetelek-es-a-legjobb-baratok/; letöltés ideje: 2019. 12. 10.

Smith, Anthony D. (1989): The Origins of Nations. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 12, No. 3, 340–367., https://doi.org/10.1080/01419870.1989.9993639.

Smith, Anthony D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge, Polity Press.

Szűcs Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Waterbury, Myra A. (2014): Making Citizens Beyond the Borders: Nonresident Ethnic Citizenship in Post-Communist Europe. *Problems of Post-Communism*, Vol. 61, No. 4, 36–49., https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216610403.

VITA

Huszár Ákos–Berger Viktor
Az új középosztály?

AZ ÚJ KÖZÉPOSZTÁLY?*

Huszár Ákos
(TK Szociológiai Intézet)

Berger Viktor
(PTE BTK Szociológia Tanszék)

A tanulmány beérkezett: 2020. január 30. – opponálás: 2020. január 30. – március 2. – véglegesítve: 2020. március 22.

ÖSSZEFOGLALÓ

A legelterjedtebb felfogás szerint egy széles és erős középosztály a társadalmi stabilitás zálogaként, illetve a demokratizálódás meghatározó erejeként jelenik meg. Tanulmányunkban először a középosztály e normatív felfogását vesszük szemügyre. Ezt követően arra a kérdésre keressük a választ, hogy miként alakult a középosztály helyzete a rendszerváltás utáni Magyarországon és mennyire lehet szélesnek, illetve erősnek tekinteni ma. Végül pedig azt vizsgáljuk, hogy a mai magyar középosztály mennyiben tartható a demokrácia alapjának, illetve a demokratizálódás motorjának.

Kulcsszavak: középosztály ■ polgárosodás ■ demokratizálódás ■ társadalomszerkezet

„Ha nagyon sommásan akarnánk megfogalmazni az elmúlt évtizedek magyar társadalmi fejlődésének témánkkal kapcsolatos paradoxonát, a következő ellentmondást jelölhetnénk meg. A Kádár-korszak prosperáló időszakában határozott középrétegesedési tendencia zajlott igen halvány polgárosodási jegyekkel, viszont a rendszerváltás óta eltelt időszakban a társadalom felsőbb rétegeiben – viszonylag szűk sávban – beindult a polgárosodás, de a középrétegesedést tekintve fordított tendencia vette kezdetét." (*Angelusz–Tardos, 1998: 117.)*

A rendszerváltás első évtizedének vége felé jelent meg Angelusz Róbert és Tardos Róbert sommás megjegyzése a magyar társadalomfejlődés paradox jellegéről, amely szerint a középrétegesedés és a polgárosodás folyamatai Magyarországon évtizedes távlatban egymással ellentétes irányba mozognak. Dolgozatunkban e kettős folyamat legutóbbi alakulására vagyunk kíváncsiak. E kérdés vizsgálata annál is inkább fontos, mert úgy tűnik, hogy a 2010-es évekre az ellentmondás eltűnt és a paradoxon feloldódott. A legutóbbi értéke-

* A tanulmányhoz várunk olyan hozzászólásokat, vitairatokat, amelyek tudományos alapon világítják meg a téma egyes aspektusait. A Szerkesztők

lések ugyanis azt támasztják alá, hogy mára e két folyamat azonos pályára állt: egyfelől a társadalom középső szegmensének szűkülése figyelhető meg, másfelől viszont a rendszerváltás időszakában beinduló polgárosodási folyamatok az optimista várakozások ellenére a visszájukra fordultak.

Egyfelől a társadalomszerkezeti változásokra irányuló vizsgálatok rámutattak, hogy a magyarországi közép a rendszerváltás után inkább zsugorodott, mint növekedett. A megugró egyenlőtlenségekkel párhuzamosan polarizációs tendenciák indultak be, aminek következtében a középosztály népességbeli aránya csökkent, míg az alsó és kisebb részben a felső csoportoké növekedett (Kolosi, 2000; Tóth, 2016a és 2016b; Éber, 2016a-b). Sőt, ahogy Tóth István György rámutat, akik jövedelmük nagysága alapján a társadalom középső szegmensében találhatók, azoknak a társadalmi helyzete sem tekinthető feltétlenül középosztályinak, amennyiben a jövedelmi közép meghatározó hányada is az anyagi depriváció különböző formáitól szenved. A szociológiai értelemben vett középosztály inkább a felsőbb jövedelmi csoportokban lelhető fel.

Másfelől az eddigi eredmények szerint a rendszerváltás utáni magyar közép a fogalomhoz kapcsolódó normatív tartalmak vonatkozásában sem tekinthető középosztályinak. E konklúziót talán a Kolosi Tamás születésnapjára összeállított *A magyar polgár* című kötet fejezi ki a legerőteljesebben (Morcsányi–Tóth, 2016), ahol tanulmányok sora vizsgálja különböző megközelítéseket alkalmazva a középosztály helyzetét és a polgárosodás esélyeit. Szalai Júlia (2018) újabb munkájának a címe a „nem polgárosuló középosztály" megfogalmazással szintén jól összefoglalja ezt a következtetését. Szerinte többek között a kirekesztő csoportközi viszonyok, illetve az egyes társadalmi csoportok államfüggőségének okán a magyar közép a polgári-demokratikus értékek terén is deficites. Jellemző, hogy egy olyan kutatás (Sik–Szeitl, 2016), amely a „polgár" fogalmának erős felfogásából indul ki – és az anyagi dimenzió mellett olyan ismérveket is a polgári lét alapfeltételének tekint, mint a műveltség, a politikai részvétel vagy a demokratikus elköteleződés –, arra az eredményre jut, hogy a vizsgált tárgy gyakorlatilag nem létezik a magyar társadalomban (illetve a felnőtt népesség 4%-át teszi ki).

A következőkben először a középosztály legelterjedtebb felfogását vesszük szemügyre, melyben a középosztály a demokratikus rend alapjaként és garanciájaként jelenik meg, s amelynek tükrében egyáltalán felmerül, hogy e két folyamatot, a közép helyzetének alakulását és a társadalom polgári-demokratikus fejlődését együtt, valamint egymással viszonyba állítva vizsgáljuk. Ezt követően két kérdésre keressük a választ, egyrészt hogy társadalomszerkezeti jellemzők alapján milyen széles, mennyire erős a közép a mai Magyarországon?* Másrészt arra vagyunk kíváncsiak, hogy a fogalomhoz kapcsolódó nor-

* A kéziratot a koronavírus-járvány kezdetén zártuk le. A járványhelyzet minden bizonnyal érinteni fogja a tárgyalt folyamatokat, ennek a hatásait azonban itt még nem tudtuk figyelembe venni.

matív tartalmak alapján mennyiben tekinthető a közép a demokratikus fejlődés bázisának.

MEGJEGYZÉSEK A KÖZÉPOSZTÁLY FOGALMÁHOZ

A középosztály a szociológia, illetve a társadalomfilozófia egyik leghomályosabb fogalma, használata számos problémát és kérdést vet fel. Jelentéstartalma erősen függ attól, hogy mely korban, milyen kultúrkörben és nyelvi közegben jelenik meg, s ennek függvényében jelentős átfedést mutat többek között a polgár, illetve a polgárság fogalmával (vö. Halmos, 1992; Benda, 1992). Így különösen fontos, hogy előzetesen tisztázzuk: milyen kérdésekre keressük, és mikre kaphatunk választ, ha a középosztályt tesszük a vizsgálat tárgyává.

A középosztály fogalma a legelterjedtebb mai használat szerint egyrészt egy társadalomszerkezeti egységet jelöl, amely valamilyen módon a felső, illetve az alsó osztályok között helyezkedik el, másrészt viszont határozott normatív tartalmak kapcsolódnak hozzá. Jól illusztrálja ezt a kettősséget az ILO egy nemrég megjelent kiadványának a megfogalmazása: „a középosztály sikere és jóléte különös fontosságú az egész társadalmak számára, mivel ez »egyaránt hozzájárul a gazdasági növekedéshez és a társadalmi és politikai stabilitáshoz«. Egy nagy és egészséges középosztály jelentős munkaerő-kínálattal rendelkezik, növeli a fogyasztást és egyfajta »ütközőzónaként« szolgál a két szélsőség között, s így enyhíti az osztályharcot és a demokrácia javát szolgálja" (Vaughan-Whitehead et al, 2016: 3.).[1]

A középosztály vizsgálata eszerint a többek között Arisztotelészre, Lipsetre, illetve Barrington Moore-ra visszanyúló definíció szerint nem csupán önmagában érdekes, de a középosztályhoz tartozók helyzete alapján az egész társadalom állapotára következtethetünk. Arisztotelésznél (1994) a széles közép nem csak a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése szempontjából fontos, de azért is, mert mértékletességük révén a középen lévők rendelkeznek a polisz vezetéséhez szükséges állampolgári erényekkel. Barrington Moore (1998 [1966]) hosszas történeti fejtegetések után jut arra a konklúzióra, hogy „Ha nincs polgárság, nincs demokrácia sem." Lipset következtetése szerint pedig a fejlett kapitalista társadalmakban a középosztály azért játszik fontos szerepet, mert „az erős középosztály megszelídíti a konfliktusokat azáltal, hogy a mértéktartó és demokratikus pártokat részesíti előnyben, a szélsőséges csoportokat pedig elítéli" (Lipset 1995 [1960]: 59.). Az európai, észak- és dél-amerikai, illetve néhány közel-keleti országot tekintetbe vevő nemzetközi összehasonlítás szerint minél fejlettebb valamely társadalom, annál erősebb a középosztálya és annál nagyobb esélye van a demokratizálódásnak vagy a demokratikus berendezkedés megszilárdulásának.

E felfogás szerint a középosztály tulajdonképpen olyan univerzális osztályként jelenik meg, amely nagy hasonlóságot mutat azzal, ahogy Marx a proletariátust jellemezte, és amilyen szerepet tulajdonított neki. Mindegyik esetben jellemző, hogy egy különös osztály érdekei a társadalom egészének közös érdekével azonosulnak, s ahogy a munkásosztály a jó társadalom létrejöttének, úgy a középosztály a társadalom stabilitásának, prosperitásának, demokratikus fejlődésének a garanciájaként jelenítődik meg. A középosztály ennyiben egyfelől a proletariátus riválisa abban, hogy ki testesíti meg a társadalom általános érdekeit, másfelől kialakulása, megerősödése közvetlen cáfolatát nyújtja Marx proletarizációs tézisének, amely szerint a kapitalizmus működése nyomán a társadalom egyre inkább két egymással antagonisztikus módon szemben álló osztályra szakad és a középrétegek proletársorba süllyednek.

A kategorizálás tehát egyáltalán nem ártatlan, sőt komoly szerepet játszik magában az osztályformálódásban (Bourdieu, 2010). A társadalom bármely kétosztatú ábrázolása, amely sokak és kevesek szembeállása alapján tagolja a társadalmat, mindig a fennálló rend meghaladásának igényét hordozza magában. A háromosztatú tagolás viszont, amelynek részét képezi egy széles közép, ezzel szemben a status quo fennállásához szolgáltat alapot. Jól mutatják a probléma tétjét és egyben az osztályozás jelentőségét a második világháború utáni brit társadalomfejlődés körül zajló viták. Arról a kérdésről van szó, hogy vajon hová soroljuk azt a darabbérben fizetett, sokat túlórázó fizikai munkást, aki foglalkozási viszonya alapján a munkáltatójával egyértelműen aszimmetrikus viszonyban áll, jövedelmi viszonyait, fogyasztási jellemzőit tekintve viszont kedvezőbb helyzetben van sok fehérgalléros csoportnál. A jómódú munkás vajon a munkás vagy a középosztályhoz tartozik (Goldthorpe et al, 1971)? E probléma akkor válik különösen élessé, ha figyelembe vesszük, hogy ez milyen dilemmákat vetett fel a brit Munkáspárt számára: ha az előbbi módon ragadja meg, illetve jelöli ki a társadalmi bázisát, abból egy radikálisabb, antikapitalista politika következik, az utóbbi viszont az igényli, hogy inkább konzervatív irányba mozduljon el (Goldthorpe et al, 1971: 157–195.). Márpedig a különböző papíron létező osztályok közül annak van esélye társadalmi osztállyá válnia, amelyiket politikailag körülírnak, képviselnek és mozgósítanak (Bourdieu, 2010).

A középosztálynak ez a kettős – leíró, illetve normatív – vonása nyitja meg a lehetőséget a paradoxon előtt, amelyet Angelusz Róbert és Tardos Róbert a középrétegesedés, illetve polgárosodás szétkapcsolódásaként fogalmazott meg. Az általuk alkalmazott fogalmi megkülönböztetés azonban rámutat arra is, hogy a közép szélesedése, illetve erősödése nem feltétlenül jár együtt a polgári értékek terjedésével és a demokratizálódással; ezek a folyamatok elszakadhatnak egymástól, s gyakran el is szakadnak.[2] Ez arra ösztönöz, hogy a két folyamatot először egymástól elkülönítve vegyük szemügyre, majd ennek tükrében vonjunk le következtetéseket a kettő viszonyára vonatkozóan.

A következőkben erre teszünk kísérletet. Erre annál is inkább szükség van, mert amíg az államszocialista elit a munkásosztály kategóriája révén jelölte ki a társadalmi bázisát és ennek nevében gyakorolta uralmát, addig a rendszerváltással éppen a középosztályosodás, a polgárosodás és a demokratikus fejlődés homályos ígéretei, vágyai kapcsolódtak össze.[3] Így az alábbiakban először a magyar társadalom szerkezetének változását vizsgálva a középosztályosodás legutóbbi tendenciáit vesszük szemügyre, majd ezután térünk rá a polgárosodás és a demokratikus fejlődés kérdésére.

TÁRSADALOMSZERKEZETI VÁLTOZÁSOK

A következőkben a középosztály helyzetét feltérképezendő három irányból indulva vizsgáljuk a magyar társadalom átalakulását. Egyrészt a foglalkozásszerkezet, másrészt a jövedelemszerkezet, harmadrészt a társadalmi pozíció szubjektív érzékelése alapján tekintjük át, hogy miként változott a magyar társadalom a rendszerváltás óta. A középosztályosodás szempontjából ez három folyamatról nyújt információt. Egyrészt a *strukturális mobilitás* folyamatáról, vagyis hogy a társadalom változása mennyiben tette lehetővé az egyének számára, hogy kilépjenek szüleik vagy saját korábbi foglalkozási csoportjukból és középosztályi pozícióra tegyenek szert. Másrészt a *jövedelmi helyzet, illetve fogyasztási jellemzők* változásáról, vagyis hogy a társadalom mekkora hányada képes középosztályi életszínvonalat biztosítani maga és a családja számára. Harmadrészt a *szubjektív identifikáció* alakulásáról, vagyis hogy a társadalom mekkora hányada sorolja magát a középhez.

Megítélésünk szerint e három folyamat vizsgálata nyomán képet alkothatunk a magyar társadalom középosztályosodási tendenciáinak fő vonásairól, az elemzés azonban legalább két szempontból korlátozott marad. Egyrészt a teljesebb kép érdekében további dimenziókat – például iskolázottság, műveltség, kapcsolatrendszer – is be lehetne vonni a vizsgálatba. Másrészt ehelyütt csupán a főbb tendenciák megállapítására törekszünk és nem vizsgáljuk, hogy a társadalom szerkezetváltozásának különböző folyamatai miként kapcsolódnak össze egymással. Ezeket további vizsgálatok tárhatják fel.

Foglalkozásszerkezet

A foglalkozási szerkezet vizsgálata legalább két szempontból lényeges a középosztály körülhatárolásához. Egyrészt a foglalkozás, illetve a munkaerőpiaci státusz alapján létrehozott foglalkozási sémák – ha nem is minden foglalkozási csoport vonatkozásában és nem is mindig egyértelműen, de – fő vonásaikat tekintve hierarchikusak (Huszár, 2013a-b). A kedvezőbb foglalkozási po-

zíció ennyiben jó indikátora annak, hogy ki hol helyezkedik el a társadalomban, s hogy mennyien vannak felül, alul vagy középen. Másrészt, ez alapján a középosztály-elméletek szempontjából lényeges minőségi szempontok is figyelembe vehetők. Képet alkothatunk arról, hogy a társadalom mekkora hányada jelenik meg a munkaerőpiacon, s mekkora hányada szorul állami újraelosztáson alapuló transzferjövedelemre. A foglalkozási helyzet tájékoztat arról is, hogy a társadalom mekkora hányada dolgozik kékgalléros munkásként, s milyen arányban vannak jelen az inkább a középosztályhoz sorolható magasabb szintű végzettséget igénylő foglalkozási csoportok, illetve önálló vállalkozók (Goldthorpe et al, 1971).

A foglalkozási szerkezet rendszerváltás utáni átalakulása kapcsán két fő tendencia rajzolódott ki. Az egyik a foglalkoztatottak arányának drasztikus csökkenése 1990 után, ami részben a munkanélküliség tömeges megjelenését eredményezte, részben az aktívak különböző inaktív státuszok felé áramlását. Az 1990-es évek végétől ugyan a munkanélküliség csökkenésnek indult, a foglalkoztatottak alacsony aránya a magyar társadalom alapvető sajátossága maradt a rendszerváltás utáni 20 évben. A másik fő tendencia a foglalkozási szerkezet polarizációja volt: a foglalkozási szerkezet két szélén található pozíciók bővültek a közép rovására. Növekedett tehát a nagyobb presztízsű, magasabb képzettséget igénylő foglalkozások aránya, ahogyan az alacsony vagy képzettséget nem igénylő foglalkozást végzőké is, miközben a két szélső pont között elhelyezkedő csoportokhoz egyre kevesebben tartoztak (Bukodi–Záhonyi, 2004; Bukodi, 2006; Kolosi–Pósch, 2014; Huszár, 2015; Huszár–Záhonyi, 2018).

A rendszerváltás első két évtizedének e két fő tendenciája közül mindegyik a középosztály bővülése ellen hatott, a 2008-as válság nyomán ráadásul a munkanélküliség újra meredek emelkedésnek indult. 2010 után azonban a munkaerőpiac gyors ütemű átalakuláson ment keresztül. Az *1. táblázat* a *European Socio-economic Groups* (ESeG) foglalkozási séma alapján foglalja össze a foglalkozási szerkezet legutóbbi változásait Magyarországon.

A foglalkozási csoportok részarányának alakulását vizsgálva kisebb változásokat tapasztalhatunk, amelyek javarészt illeszkednek a korábbi trendekhez. Az adatsorban a legszembetűnőbb az alsóbb foglalkozási csoportok súlyának további növekedése: míg 2011-ben a képzett ipari és a képzetlen munkások aránya együttesen valamivel több mint 45%-ot tett ki, addig 2018-ra már a 48%-hoz közelített. Emellett szinte mindegyik egyéb csoport részaránya csökkent: a legjelentősebben a vezetők és a kisvállalkozók csoportjáé. Az alsóbb foglalkozási csoportok mellett csupán a technikusok, illetve az alacsonyabb szintű szellemi foglalkozásúak súlya növekedett az elmúlt években. A foglalkozási szerkezet tehát ez alapján a rendszerváltás első két évtizede után nem polarizálódott tovább, viszont határozottan lefelé tolódott el.

1. táblázat. Foglalkozási rétegek a 15–64 éves foglalkoztatottak körében Magyarországon

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2018–2011
					%				
Vezetők	5,8	5,1	4,8	5,0	4,8	4,7	4,7	4,5	–1,3
Értelmiségiek	15,8	16,1	16,0	15,5	15,6	15,0	14,6	15,2	–0,5
Technikusok és egyéb szellemiek	12,9	13,3	13,9	13,9	13,5	13,5	13,9	13,6	0,6
Kisvállalkozók	8,5	8,2	8,0	8,0	7,7	7,6	7,6	7,5	–1,0
Irodai, illetve szakképzett szolgáltatói foglalkozásúak	11,7	11,7	11,4	11,4	11,5	11,7	11,4	11,6	–0,1
Képzett ipari munkások	26,0	25,7	26,1	26,1	25,9	26,3	27,0	27,5	1,6
Képzetlen munkások	19,3	19,8	19,8	19,8	21,0	21,1	20,8	20,1	0,8
Nem besorolható foglalkoztatottak				0,4	0,2	0,1			0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	0,0
					ezer fő				
Vezetők	218	192	187	202	200	204	207	198	–20
Értelmiségiek	587	612	617	629	650	646	638	671	84
Technikusok és egyéb szellemiek	482	505	535	564	565	582	608	598	116
Kisvállalkozók	317	313	308	326	320	327	335	330	13
Irodai, illetve szakképzett szolgáltatói foglalkozásúak	436	446	439	466	479	502	497	513	77
Képzett ipari munkások	967	976	1007	1061	1080	1134	1179	1214	247
Képzetlen munkások	718	750	765	807	876	910	910	886	168
Nem besorolható foglalkoztatottak				16	7	3			0
Összesen	3724	3793	3860	4070	4176	4309	4373	4411	687

Forrás: LFS

Lényeges azonban, hogy a foglalkozási szerkezet ilyen irányú változása a foglalkoztatottak számának jelentős bővülése mellett következett be. A 2011-es 3,7 millióhoz képest 2018-ban már 4,4 millió foglalkoztatott jelent meg a munkaerőpiacon, méghozzá úgy, hogy a vezetők kivételével mindegyik csoport létszáma növekedett: a legmarkánsabban az alsóbb foglalkozási osztá-

lyoké, de a növekedésből a hierarchia mindegyik szintje részesedett. E változások nyomán a középosztályi státuszhoz sorolható foglalkozások száma is több mint 10%-kal emelkedett, ami arra utal, hogy a társadalmi mobilitás rendszerváltás utáni befagyását követően (Bukodi–Paskov–Nolan, 2017) a 2010-es években beindult valamekkora áramlás a közép és az efölötti pozíciók irányába.

E folyamatok nem elszigetelt magyar jelenségek. Az egész Európai Unióban dinamikusan csökkent a munkanélküliség a válság után, s növekedett a foglalkoztatottak aránya. A magyar foglalkozási szerkezet nemzetközi összehasonlításban kidomborodó alapvető sajátosságai sem változtak. Az EU országai közül Bulgária után Magyarországon a legmagasabb a képzetlen és a képzett ipari foglalkozásúak aránya, a többié viszont alacsonyabb.[4]

Jövedelemszerkezet, életkörülmények

A jövedelemalapú megközelítések jelentik a másik – és leggyakrabban alkalmazott – nézőpontot, amely alapján számot adhatunk arról, hogy a társadalomban mennyien vannak alul és fölül, illetve hogy mekkora is a közép. Ezek a jövedelemeloszlás szerkezete és egyenlőtlensége alapján igyekeznek következtetéseket levonni a társadalom jellemzőire és változásának irányára. Egy középosztályi társadalomban eszerint kevesen vannak, akik a közepes szinthez – a mediánjövedelemhez – képest lényegesen alacsonyabb vagy magasabb jövedelemből élnek, míg a társadalom túlnyomó többségének a jövedelme a középső sávban szóródik.

Elsősorban erre a megközelítésre támaszkodva készült nemrég több átfogó elemzés, amely az európai országokban, köztük Magyarországon tekintette át a középosztály helyzetét (Vaughan-Whitehead et al, 2016; Tóth, 2016a és 2016b; OECD, 2019; Eurofound, 2019). Eszerint a válság utáni években a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésével párhuzamosan európai szinten és Magyarországon is a középosztály szűkülése figyelhető meg. Pusztán a jövedelemeloszlás szerkezetét vizsgálva nemzetközi összehasonlításban egyáltalán nem alacsony azonban Magyarországon azoknak az aránya, akik a mediánhoz közel lévő sávba eső jövedelemmel rendelkeznek. Az európai országokkal összevetve a magyar jövedelmi közép legfontosabb sajátossága azonban, hogy jövedelmi, vagyoni helyzetét, illetve életkörülményeit tekintve kifejezetten gyenge, és meghatározó hányadát még az anyagi depriváció problémái is sújtják. Tóth István György (2016b) következtetése szerint a szociológiai értelemben vett középosztály Magyarországon jóval szűkebb csoportnak tekinthető.

Lényeges azonban, hogy a 2008-as világgazdasági válságot követő depresszsiós évek után példátlanul hosszú gazdasági konjunktúrának lehettünk tanúi

mind az Európai Unióban, mind Magyarországon, aminek kedvező hatásai nemcsak a munkaerőpiacon, de a jövedelmek tekintetében is megmutatkoztak. A Tóth István György (2016a és 2016b) által használt utolsó adatok pontosan e fordulópontot kapták el, vagyis a válságot követő legrosszabb évekről tájékoztatnak, az ezt követő fellendülés időszakának a hatásairól viszont már nem tudnak számot adni. Mi történt ebben az időszakban a magyarországi jövedelmi középpel?

A medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított középső szegmens az utóbbi csaknem másfél évtizedet tekintve a világgazdasági válságot közvetlenül megelőző időszakban, illetve a válság éveiben volt a legszélesebb Magyarországon (*1. ábra*). A jövedelmi egyenlőtlenségek ezt követően megfigyelhető látványos emelkedése nyomán azonban a középső sáv a 2010-es évek elején először szűkült, majd az utóbbi években stagnált. Az Európai Unió országainak jövedelemszerkezetével összevetve azonban – Tóth eredményeit megerősítve – Magyarország továbbra is azok közé az országok közé tartozik, ahol a jövedelmi közép viszonylag népes.[5]

1. ábra. A medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított jövedelmi rétegek aránya Magyarországon, %

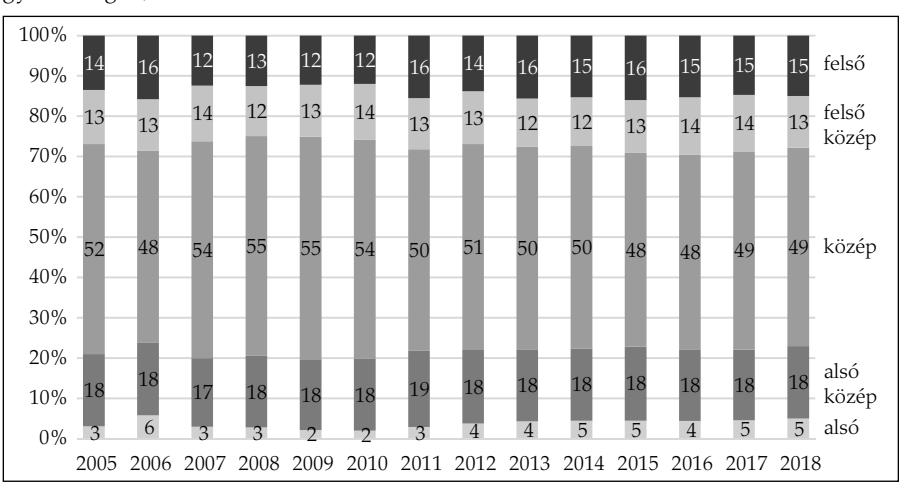

Forrás: SILC

Megjegyzés: Az ábra azt mutatja, hogy a népesség mekkora hányada esik a medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított különböző jövedelmi sávokba. A sávhatárok a következők: alsó: a medián jövedelem 40%-ánál (MD40) alacsonyabb, alsó közép: MD40–MD70, közép: MD70–MD130, felső közép: MD130–MD160, felső MD160-nál magasabb. A sávhatárokat meg lehetne húzni máshol is, az ehelyütt használtak mellett az szól, hogy ezekre vonatkozóan állnak rendelkezésre nyilvánosan hozzáférhető adatok.

Szintén alátámasztják az újabb eredmények Tóth István György másik megállapítását, miszerint a magyar jövedelmi közép európai összevetésben kifejezetten gyenge. Ugyan az elmúlt években a társadalomszerkezet tetején lévők számottevő jövedelemre, vagyonra tettek szert,[6] a jövedelemeloszlás egészét vizsgálva nem történt érdemi változás. Az – euróban kifejezett – magyarországi medián ekvivalens jövedelem az utóbbi másfél évtizedben az EU átlagához viszonyítva stagnált. A jövedelmi közép körülhatárolásához használt medián 70%-os, illetve 130%-os küszöbhöz tartozó jövedelmi színvonalnál az EU-ban csupán Romániában és Bulgáriában találunk kedvezőtlenebbet. A magyar szint még a kelet-közép-európai régió országaihoz viszonyítva is alacsonynak mondható. Az észak- és nyugat-európai országokhoz képest pedig bőven a szegénységi küszöb alatt helyezkedik el a magyar jövedelmi közép.

A 2012–2013 óta tartó gazdasági konjunktúra egy ponton azonban érdemi változásokat hozott. Európa nyugati országait a jövedelmi színvonal különbségein túl élesebben elválasztja a keletiektől, hogy míg az előbbiekben a szegénység abszolút formái marginálisan vannak jelen, az utóbbiakban tömeges jelenségként. Úgy tűnik azonban, hogy ez a választóvonal mára valamelyest elhalványodott. Az uniós statisztikák szerint a szegénység abszolút formáit mérő deprivációs mutató jelentős mértékben javult az utóbbi években, a legnagyobb mértékben ráadásul az EU legszegényebb országaiban. A deprivációban érintettek aránya a válság időszakában mért legrosszabb eredményekhez képest 2018-ra Bulgáriában 45,7%-ról 20,9%-ra, Romániában 32,1%-ról 16,8%-ra, Magyarországon pedig 27,8%-ról 10,1%-ra csökkent. E folyamatnak komoly jelentősége lehet a középosztály formálódása szempontjából is, ugyanis ez a középosztály szélességén túl annak erősségéről vagy gyengeségéről is tájékoztat (Tóth, 2016b: 79–80.). A *2. ábra* azt ábrázolja, hogy az anyagi depriváció mutatója miként alakult a jövedelemszerkezet különböző szintjein az elmúlt időszakban.

A válságot megelőző időszakban csökkenő tendenciát mutató deprivációs index 2008 után gyors növekedésnek indult, s ez a kedvezőtlen tendencia mindenekelőtt a jövedelemszerkezet alsó felében elhelyezkedőket érintette. A legrosszabb évben az alsó ötöd mintegy 2/3-át, a második ötöd több mint 1/3-át, és még a harmadik ötöd esetében is több mint 20%-ot érintett az anyagi depriváció. 2013 után ez a tendencia látványos fordulatot vett, s 2016–2017-re a válság időszakát megelőző legalacsonyabb értékeknél is kedvezőbb eredményeket produkált a mutató. Ez azt is jelenti, hogy a rendszerváltás óta eltelt csaknem harminc év távlatában a jelenlegi időszakban a legalacsonyabb az abszolút szegénység mértéke Magyarországon.[7] A kedvező változások ráadásul a jövedelemszerkezet mindegyik szintjén éreztetik hatásukat. A depriváltak aránya az alsó ötöd esetében körülbelül 1/3-ra, a másodikban 10% körüli értékre esett vissza, a középső ötöd esetében pedig szinte megszűnt a jelenség.

2. ábra. Anyagi depriváció a jövedelmi ötödök szerint Magyarországon, %

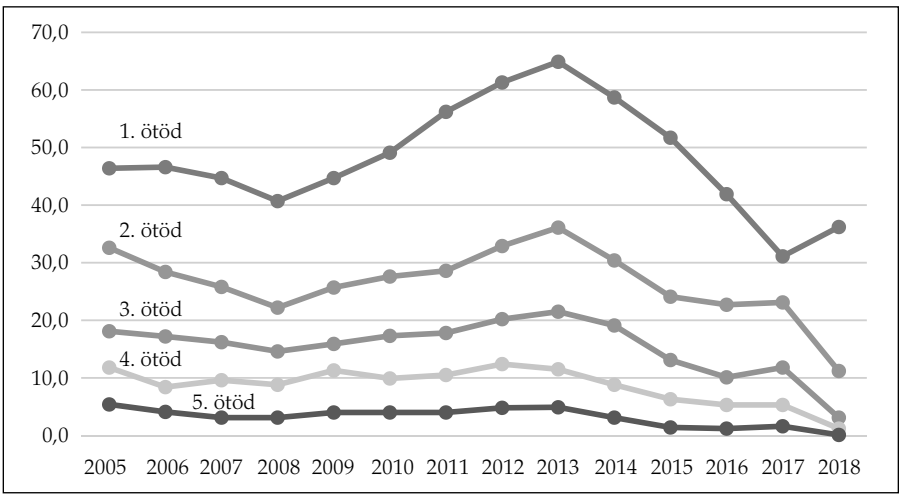

Forrás: SILC

A komplex deprivációs mutató elemei közül némelyek a középosztályi életforma szempontjából különösen relevánsak, ezeket érdemes röviden külön szemügyre venni. Míg a válság legrosszabb éveiben a népesség 67%-a nem tudott elmenni nyaralni, 27%-nak volt valamilyen fizetési elmaradása és 58% nyilatkozott úgy, hogy nehezen vagy nagyon nehezen jön ki a jövedelméből, addig 2018-ban 43, 13 és 35%-ot tettek ki ezek az arányok. Ezek a változások jelzik, hogy nagy javulás történt a 2010-es évek első feléhez képest, ám egyúttal a közép sérülékenységét is (OECD, 2019).

Szubjektív társadalmi pozíció

A foglalkozásszerkezet és a jövedelemszerkezet után azt vizsgáljuk, hogy az egyének maguk miként érzékelik a saját társadalmi helyzetüket. Ha ezeket a szubjektív vélekedéseket nem is lehet a társadalom szerkezetének változását mutató objektív tényekként kezelni, de az egyének cselekvései és állásfoglalásai szempontjából akár komolyabb jelentőségük is lehet, mint a valós társadalmi pozíciójuknak (Harcsa, 2018; Huszár, 2018).

Többek között Utasi Ágnes (2000) vizsgálta korábban, hogy az egyének miként értékelik a társadalmi helyzetüket a rendszerváltás utáni első évtizedben. Eredményei szerint az 1990-es évek eleje után jelentősen visszaesett azoknak az aránya, akik a munkásosztályba sorolták magukat, s a kategóriát elhagyók az évtized végére inkább az alsó közép vagy a közép csoportjába sorolták

magukat. Eszerint Magyarországon a 1990-es évek végére e szubjektív vélekedések alapján bővült a közép, ami minden bizonnyal összefüggésben volt azzal is, hogy a munkásosztály kategóriája politikailag „terhelté" vált a rendszerváltás után.

A következőkben az Utasi Ágnes által használtaktól eltérő típusú adatok alapján vizsgáljuk az egyének szubjektív vélekedéseit. A válaszadók nem előre megadott osztálykategóriák közül választhattak, hanem egy a társadalmi létrát jelképező, 1–10-ig terjedő skálán kellett megjelölniük, hogy véleményük szerint hol helyezkednek el. Ez az adatsor lehetővé teszi, hogy a rendszerváltást megelőző időkig visszamenően vizsgáljuk a „társadalom szerkezetének" változását e szubjektív értékelések alapján. A *3. ábra* a skála értékeit kettesével összevonva mutatja be az eredményeket.

3. ábra. A szubjektív társadalmi besorolás változása Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében, %

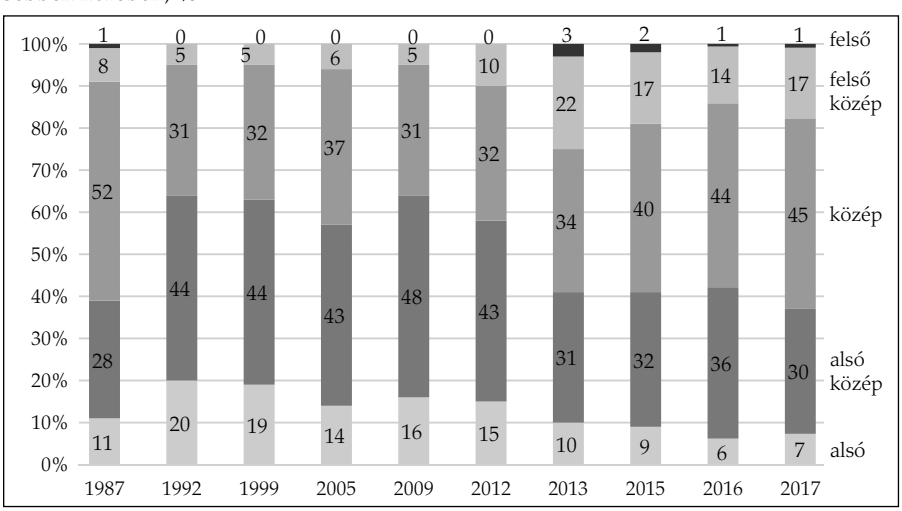

Forrás: ISSP 1987–2016

Eszerint a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak Magyarországán helyezte magát a kérdezettek legnagyobb hányada a skála középső pozíciójába (52%). Ehhez képest viszonylag alacsony volt azok aránya, akik véleményük szerint a közép fölött helyezkedtek el (9%) és népesebb azoké, akik az alsó középbe (28%) vagy az alsó osztályba (11%) sorolták magukat.

Ez a társadalomkép azonban a rendszerváltást követően rögtön átalakult, gyökeresen és tartósan. Az 1990-es évek elejére a középső pozíciót választók aránya mintegy 20 százalékponttal visszaesett, és a felső, illetve a felső közép is megfeleződött. Eközben jelentősen növekedett azoknak az aránya, akik értékelésük szerint az alsó középhez tartoznak és megduplázódott a legalul lévők

hányada is. A rendszerváltás nyomán bekövetkező változások jelentőségét jelzi, hogy míg az 1987-es mérés szerint a társadalom több mint 60%-a helyezte magát középre vagy a közép fölé, addig pár évvel később már csaknem 2/3-a a közép alatti pozíciókkal jellemezte a saját társadalmi helyzetét. A változások mélyreható jellegét mutatja, hogy a rendszerváltás első éveiben kialakult struktúra szinte százalékra pontosan megegyezik 1990-es évek végén végzett vizsgálatok eredményeivel.

Az alapvető vonások tekintetében a 2000-es években sem voltak jelentős elmozdulások. Lényegében nem változott azoknak az aránya, akik a társadalmi létra fölső fokaira helyezik magukat, némi átalakulás a társadalom középső és alsó felén látható. Az évtized közepére csökkent azoknak az aránya, akik úgy vélték, hogy a társadalom alsó részében helyezkednek el, s ez mindenekelőtt a közepet erősítette. A válság időszakában azonban újra megnövekedett azok aránya, akik úgy vélték, hogy a társadalmi létra alsó fokain helyezkednek el.

Amíg e szubjektív vélekedések a rendszerváltás első két évtizedében nagy állandóságot mutattak, addig a 2010-et követő néhány évben újra gyors és jelentős változáson mentek keresztül. Nagymértékben csökkent azoknak az aránya, akik legalulra vagy az alsó közép szintjére helyezik magukat. Különösen a létra legalsó fokain jelentkező változások szembetűnőek: a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban sem volt az alsó csoport olyan szűk, mint az elmúlt években. Ezzel párhuzamosan 1990 óta példátlan mértékben bővült azok aránya, akik középre pozícionálták magukat. Ennél is érdekesebbek azonban talán a létra tetején tapasztalható változások. Azoknak az aránya, akik legfelülre vagy a felső közép szintjére helyezték magukat a rendszerváltás első két évtizedében, rendre 5–6% körül alakult és 1987-ben sem érte el a 10%-ot, az utóbbi években viszont nagyjából 15–20%-ot tett ki. Eszerint a 2010-es évek Magyarországán a szubjektív ítéletek alapján nem csupán a közép nagymértékű bővülését lehet megfigyelni, de létrejött egy masszív réteg, amely önértelmezése szerint a társadalom csúcsán vagy annak közelében helyezkedik el. Ez nem csupán Magyarország rendszerváltás utáni történetében számít új jelenségnek, de az államszocializmus éveihez képest is.

Fontos rámutatni, hogy e folyamatok egyáltalán nem unikálisak.[8] Az 1990 utáni években többek között Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában is hasonló módon lefelé tolódott a társadalom a szubjektív vélemények tükrében, bár ezen országokban soha nem volt annyira szűk a közép, mint Magyarországon. A 2010-es években szintén hasonló változásokat látunk: a felső és középső pozíciók aránya ezekben az országokban is jócskán megnövekszik. Sőt az utóbbi időszakban az egyébként alapvetően eltérő Németországban vagy Svédországban is ugyanilyen, a társadalmi létra felfelé tolódását eredményező trendek bontakoztak ki.

* * *

Az 1990 utáni társadalomszerkezeti változások tehát nem támasztották alá a középosztály bővülésére, megerősödésére vonatkozó rendszerváltás utáni várakozásokat. A 2010-es évek közepe táján viszont olyan folyamatok indultak be, amelyek az elmúlt csaknem harminc év távlatában példátlanok. Egyrészt a rendszerváltás óta nem volt ilyen alacsony azoknak az aránya, akik munkaerőpiaci helyzetük vagy anyagi jellemzőik alapján el voltak zárva a középosztályba való fölemelkedés esélyétől. Másrészt az államszocializmus utolsó éveit is beleértve, az elmúlt évtizedekben soha nem volt olyan magas azoknak az aránya, akik a társadalom középső vagy felső szegmenséhez sorolták magukat, mint a mostani időszakban.

Vajon ezek a változások hozzájárulnak az Angelusz Róbert, illetve Tardos Róbert által leírt paradoxon feloldásához, s a középosztály szerepéhez kapcsolódó normatív várakozásoknak megfelelően hozzájárulnak a polgári-demokratikus értékek terjedéséhez? Létrejött-e az utóbbi évek Magyarországán egy olyan széles közép, amely a demokratikus rend bázisának, a demokratikus fejlődés zálogának tekinthető? A következőkben ezt a kérdést vizsgáljuk.

DEMOKRATIKUS ELKÖTELEZŐDÉS, POLITIKAI RÉSZVÉTEL ÉS SZOLIDARITÁS

Nem lehet kimerítő módon áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek a középosztály fogalmához kapcsolódó normatív várakozások megítélése szempontjából relevánsak. Még kevésbé lehet számot adni arról, hogy ez az összetett tényezőegyüttes miként változott a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A következőkben azonban három problémakörre koncentrálva azt vizsgáljuk, hogy a rendelkezésre álló evidenciák alapján milyen válasz adható a fenti kérdésekre. A tartalmi korlátok mellett azt is ki kell emelni, hogy az előző részhez hasonlóan itt is csupán a fő tendenciák megállapítására törekszünk. Azt elemezzük, hogy e tényezők milyen módon vannak jelen a társadalomszerkezet különböző szintjein, s milyen irányba mozdultak el, a vizsgálat azonban nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy a feltárt változások mennyiben tulajdoníthatók magának a társadalomszerkezet átalakulásának, illetve más okoknak.

A középosztály normatív felfogásának legfontosabb feltevése, hogy a közép elkötelezett a *demokratikus politikai rendszer* iránt, a középosztály bővülése így hozzájárul a demokratikus politikai rendszerek stabilitásához. E problémakör különösen élesen merül fel Magyarországon, amennyiben egyfelől az uralkodó politikai elit önértelmezése szerint a demokrácia egy sajátos, a nyugati mintáktól eltérő, illiberális formáját igyekszik létrehozni és működtetni. Másfelől a politikatudomány területén is éles viták zajlanak arról, hogy a magyarországi politikai rendszert miként lehet jellemezni, s hogy egyáltalán demokráciának tekinthető-e még (lásd pl. Kornai, 2017; Szelényi–Csillag, 2015; Bozóki–Hegedűs, 2018; Böcskei–Hajdu, 2019; Scheiring, 2019).

A jelenlegi politikai rendszer megítélése kapcsán rögtön egy ellentmondás rajzolódik ki az uralkodó szaktudományos diskurzus és a lakossági vélemények között. Míg az előbbi megkérdőjelezi az ország demokratikus működését, addig úgy tűnik, hogy a szavazópolgárok egyre inkább elégedettek azzal. A következő adatsor azt mutatja be a *European Social Survey* adatfelvételeire támaszkodva, hogy a válaszadók mennyire elégedettek a demokrácia jelenlegi működésével Magyarországon. A *4. ábra* a 0-tól 10-ig terjedő skálán mért értékelések átlagait ábrázolja foglalkozási osztályonként[9] a 2002–2018 közötti periódusra vonatkozóan.

4. ábra. „Mennyire elégedett a demokráciával?", átlag

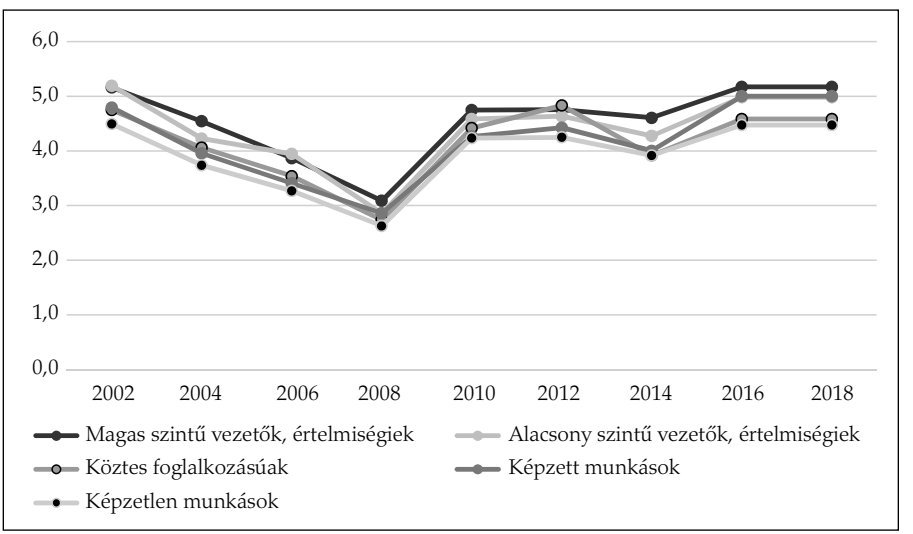

Forrás: ESS

Az adatok alapján egyrészt megállapíthatjuk, hogy a társadalomszerkezet felsőbb szegmensében elhelyezkedők általában elégedettebbek a „létező demokrácia" állapotával, mint az alsóbb társadalmi csoportok. Az összefüggés a vizsgált periódus egészében megfigyelhető.[10] Másrészt azonban az eredmények határozott trendekbe illeszkednek, amelyek a társadalmi hierarchia mindegyik szintjén nagyjából egységes módon mentek végbe. A 2000-es évek elejétől kezdve 2008-ig folyamatosan romlott a demokrácia megítélése Magyarországon, ezután azonban a trend megfordult és az elérhető utolsó évig, 2018-ig növekvő tendenciát mutatott.[11] A kérdezettek tehát társadalmi pozíciótól függetlenül a politikai rendszer demokratikus működésének javulását érzékelik, ami a fennálló politikai rend stabilitását, illetve ennek erősödését jelzi.

Másrészt a demokrácia megítélése mellett a társadalom tagjainak demokratikus elköteleződéséről egy friss kutatás alapján tájékozódhatunk. Gerő Márton és

Szabó Andrea (2019: 47–45.) eredményei szerint 2015-ről 2018-ra jelentős mértékben (48-ról 56%-ra) növekedett azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb, szintén növekedett azonban a diktatúrát bizonyos körülmények között elfogadók hányada is (7-ről 11%-ra). E két egymással ellentétes álláspont erősödése annak köszönhető, hogy visszaesett azok aránya, akik úgy vélik, hogy az őhozzá hasonló emberek számára mindegy, hogy milyen a politikai berendezkedés.

Az eredmények még érdekesebbek, ha a kérdezettek társadalmi helyzetét is figyelembe vesszük. Eszerint 2015-ben valóban teljesül az a feltételezés, hogy a felsőbb osztályok tagjai elkötelezettebbek a demokrácia iránt, 2018-ra azonban ez a kép jelentősen átalakult. 2015-ről 2018-ra a közép és az efölötti osztályok demokratikus elköteleződése csökkenő tendenciát mutatott, miközben az alsó osztályok esetében jelentősen növekedett. A diktatúrapárti álláspont támogatottságának növekedése ettől némileg eltérő mintázatot mutat: emelkedett egyrészt a diktatúrát bizonyos körülmények között elfogadók aránya az alsó osztályok körében, a legjelentősebb növekedés azonban középen és efölött volt. E változások eredményeként 2018-ban Magyarországon diktatúrapárti álláspontt a legnagyobb arányban a középtől fölfelé találkozhatunk.

A két időpontra vonatkozó vizsgálat alapján nem lehet messzemenő következtetéseket megfogalmazni a trendekre vonatkozóan. Az azonban megállapítható, hogy ezek ellentmondanak a középosztály fogalmához kapcsolódó normatív várakozásoknak. Sőt, a demokrácia állapotára vonatkozó értékeléseket is figyelembe véve az eredmények inkább arra utalnak, hogy a magyar középosztály kevéssé a demokrácia, sokkal inkább a jelenlegi illiberális rendszer támaszaként tűnik fel. Ezt a kérdést azonban részletesebb, a középosztály belső tagolódására, illetve megosztottságra irányuló vizsgálatok pontosíthatják.

A normatív modellnek szintén központi eleme a *politikai részvétel*. A középosztály eszerint azért fontos a demokrácia működése szempontjából, mert érdeklődik a közügyek iránt, aktívan részt vesz ezek alakításában és ellenőrzi a hatalmat. A széles és erős középosztály ennyiben a demokratikus rend garanciája és a társadalom további demokratizálódásának a kulcsa.

Nehéz egyértelmű képet alkotni arról, hogy a politikai részvételben megfigyelhetők-e változások. Az aktivitásnak számos különböző módja van az országgyűlési választásokon való részvételtől kezdve a tiltakozás különböző formáin keresztül a politikai szervezetekben való tagságig. A különböző társadalmi csoportok számára a politikai aktivitás eltérő formái lehetnek elérhetők vagy vonzók, így a részvétel alakulását nem lehet egységesen módon kezelni. Ennek intenzitása ráadásul számos kontingens tényezőtől – pl. az aktuális politikai napirendtől – függhet, amelyek még inkább megnehezítik a tisztánlátást.

A politikai részvételre vonatkozó újabb kutatások alapján azonban meg lehet fogalmazni néhány óvatos konklúziót (Szabó–Gerő, 2019; Szabó–Oross, 2019). Szabó Andrea és Gerő Márton (2019: 103–111.) a részvétel hat típusát – politiku-

sokkal való kapcsolatfelvétel, pártban vagy mozgalomban való tevékenység, politikai jelképek viselése, petíciók aláírása, tüntetéseken való részvétel, bojkott – vizsgálta a 2000-es évek eleje óta eltelt időszakra nézve. Ezek közül a leggyakoribb a politikusokkal való kapcsolatfelvétel, a többi elterjedtsége csekély. Továbbá a részvétel mértéke a választási években mutat kiugró értékeket. A vizsgált periódusban kevéssé lehet felfedezni határozott tendenciát a részvétel mértékében, ennek alakulása a politikai ciklusok ingadozásain túl nem támasztja alá a középosztály erősödéséhez kapcsolódó várakozásokat, sőt inkább abba az irányba mutat, hogy összességében a 2000-es évekhez képest a 2010 utáni időszakban csökkent az aktivitás mértéke.

A politikai aktivitás elemi szintjéről, a cselekvést megelőző involváltságról szolgáltat információt az, hogy egyáltalán érdeklődnek-e, illetve milyen mértékben érdeklődnek a társadalom tagjai a közügyek iránt. Ez ugyanis az alapja annak, hogy az állampolgárok értékeiket és érdekeiket politikai cselekvés formájában is kinyilvánítsák. Az *5. ábra* adatai alapján képet alkothatunk arról, hogy a politika iránti érdeklődés miként alakult a 2000-es évek eleje óta eltelt időszakban, s hogy ez miként függ össze az egyének társadalmi helyzetével.

5. ábra. Azok aránya, akik nagyon érdeklődnek a politika iránt, %

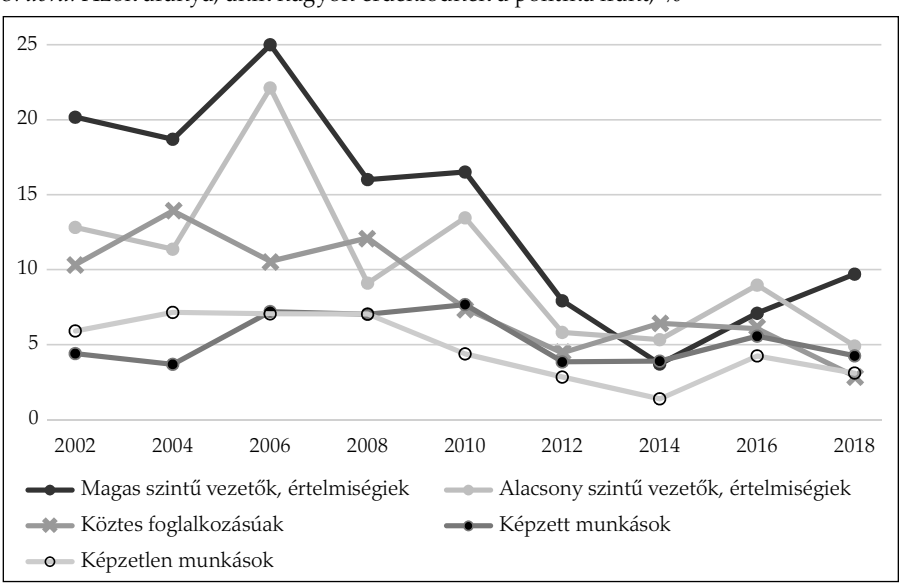

Forrás: ESS

A politika iránti érdeklődés a részvétel különböző módjaihoz hasonlóan szintén némi ingadozást mutat a parlamenti választások időszakához igazodóan. A ciklikusságon túl azonban határozottabb trendek is megfigyelhetők. Úgy tűnik, hogy a 2000-es évek elejétől 2006-ig inkább növekszik a figyelem

a politika irányába, ezt követően azonban folyamatosan csökken.[12] E tendencia csak a vizsgált periódus utolsó időszakában torpan meg, kérdés, hogy vajon egy újabb trendforduló kezdőpontjának tekinthető-e? Ugyan a kedvezőbb társadalmi pozícióval rendelkezők jellemzően élénkebben érdeklődnek a közügyek iránt a vizsgált periódus egészében, ám a társadalmi struktúra alsóbb és felsőbb szintjei közötti távolság nem állandó. Míg az alsóbb osztályok a vizsgált időszak egészében alacsony érdeklődést mutatnak a politika iránt, ami a 2006 utáni időszakban enyhén mérséklődik, addig a közép és felső közép esetében sokkal markánsabb a trend. A közügyek iránti érdeklődés általános csökkenése leginkább abból fakad, hogy a társadalomszerkezet felsőbb szintjein lévők látványosan elfordulnak a politikától.

A *szolidaritás* a harmadik érintett problémakör. A középosztályi társadalom ideájának központi eleme, hogy a társadalomban mérsékeltek a vagyoni, illetve jövedelmi egyenlőtlenségek és nincsenek éles konfliktusok a társadalomszerkezet különböző pozícióit elfoglaló csoportok között. A széles közép azt jelenti: kevesen vannak alul és felül és e csoportok nem szakadnak el egymástól, hanem szolidáris kapcsolatok fűzik össze őket.

Szalai Júlia (2018) munkájának ez a kérdés áll a középpontjában. Az általa felállított keserű diagnózis alapját többek között éppen a szolidaritás hiánya és a kirekesztő tendenciák képezik. A szolidaritás hiánya egyfelől tetten érhető a középosztály különböző csoportjai közötti kibékíthetetlen értékrendbeli, világnézeti, politikai vitákban és érdekkonfliktusokban. Másfelől szintén a szolidaritás hiányáról árulkodnak a szegényeket és az elesettek különböző csoportjait érintő kirekesztő diskurzusok. E diskurzusok hátterében egyfelől az állami újraelosztásért folyó verseny által generált érdekkonfliktusok állnak (Szalai, 2018), amelyeknek a tétje, hogy a közösségi források az alsóbb társadalmi csoportok felzárkózását segítsék, vagy a középosztály államfüggő csoportjai felé terelődjenek (Szalai, 2007). Másfelől fontos szerepük van a csoport identitásának megteremtésében és határainak kijelölésében, mivel a középosztály formálódásának a legfontosabb mechanizmusa, hogy megkülönbözteti magát, s lehetőleg térben is elkülönül azoktól, akiket érdemtelennek tart a csoporttagságra.

Bourdieu (2010) osztályformálódásra vonatkozó megfontolásaira visszautalva épp e diskurzusok járulhatnak hozzá, hogy a középosztály – amely az államszocializmus bukásával, s a munkásosztály eltűnésével a rendszerváltás utáni politikai erők fő hivatkozási pontjává vált – egy homályosan körülhatárolt, papíron létező osztályból politikai képviselettel rendelkező, öntudatos és érdekeit érvényesítő osztállyá váljék. A középosztály létrejötte, illetve jellemzői kapcsán tehát az a döntő, hogy a képviseletére aspiráló politikai erők miként írják körül és húzzák meg a határait.

E szempontból döntően új jelenség az, amit Éber Márk (2015) az elismerés és megvetés hatalomtechnikai menedzsmentjének vagy Sik Endre a morálispánik-gomb szisztematikus nyomogatásának nevez (Sik, 2015; Lázár–Sik, 2019).

Mindketten egy olyan mechanizmust írnak le, amelynek révén a hatalom saját politikai érdekei mentén, az állam különböző eszközeit igénybe véve a társadalmi megbecsülés eloszlásának rendszerszerű menedzselésére törekszik. Ennek központi elemét képezi az ellenség kijelölése, illetve a félelem és a gyűlölet felkeltése az ellenség iránt. A mechanizmus működtetése során az ellenség szerepét tetszőleges csoportokra ruházhatják a munkanélküliektől kezdve a hajléktalanokon és drogosokon át a romákig, a szegényekig vagy a menekültekig. Ez a tudatos hatalomtechnikai manipuláció egyrészt kijelöli annak a középosztálynak a határait, amelynek a képviseletére a hatalom vállalkozik, ám egyúttal beláthatatlan módon tovább roncsolja a társadalom szolidaritási viszonyait.

A mechanizmus működésének erejét és társadalmi következményeit az utóbbi évek politikai napirendjének tükrében leginkább a menekültekkel kapcsolatos attitűdök alakulása révén lehet felmérni, akiket a legintenzívebben használtak fel morális pánik keltésére (Sik, 2015; Lázár–Sik, 2019; Messing–Ságvári, 2019). A *6. ábra* az Európán kívüli szegény országokból érkezőkkel kapcsolatos attitűdök változását mutatja be Magyarországon.

6. ábra. Azoknak az aránya, akik egyáltalán nem engednének be az országba senkit Európán kívüli szegényebb országokból, foglalkozási osztályonként, %

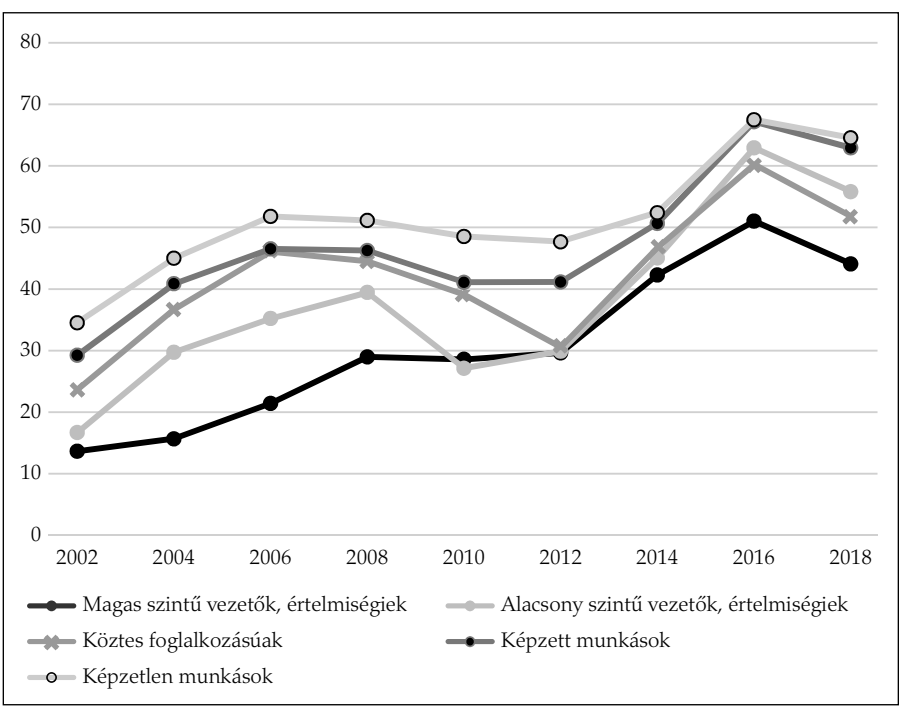

Forrás: ESS

A menekültekkel kapcsolatos elutasítás a vizsgált időszakban végig magas volt Magyarországon a többi európai országgal összevetve. Dinamikáját tekintve a 2000-es évek első felében erőteljesen növekedett az ellenszenv, ezután 2006–2012 között stagnált, majd enyhén csökkent. Ezt követően azonban újra erős növekedésnek indult és 2016-ra soha nem látott 64%-os szintet ért el, ami két évvel később 58%-ra csökkent. Ez az érték is kimagasló azonban európai összehasonlításban. A European Social Survey-ben résztvevő országok közül 2016-ban a következő legmagasabb érték – amelyet Oroszországban mérték – 40% körül alakult.[13]

A válaszadók társadalmi pozícióját tekintve az is jól megfigyelhető, hogy a bevándorlókkal szembeni ellenszenv végig a társadalomszerkezet alsóbb pozícióiban, a képzetlen és a képzett munkások körében a legmagasabb. Az elutasítás utóbbi években tapasztalható erősödése a társadalmi struktúra mindegyik szintjén tetten érhető – új fejlemény azonban, hogy a legdinamikusabb növekedés éppen a társadalomszerkezet felsőbb szintjein következett be. E változások révén az Európán kívüli szegény országokból érkezők iránti ellenszenv szinte többségi véleménnyé vált már a közép és a felső közép körében is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Angelusz Róbert és Tardos Róbert a magyar társadalomfejlődés paradoxonának tekinti a középrétegesedés és a polgárosodás folyamatainak szétkapcsolódását. Meglátásuk szerint a Kádár-rendszer bizonyos periódusaiban a középosztály szélesedése, gyarapodása figyelhető meg, anélkül azonban, hogy ez a polgárosodás jegyeit is magán hordozta volna. A rendszerváltás után viszont ellenkezőleg, a középosztály megroppanásával, illetve szűkülésével párhuzamosan bontakoznak ki a polgári demokratikus fejlődés csírái. Eredményeink szerint a magyar társadalom változásának legutóbbi tendenciái szintén e logikába illeszkednek.

Egyfelől, a középosztály szűkülésének rendszerváltás után kibontakozó folyamata a 2010-es évek eleje után megállt, sőt úgy tűnik, hogy megfordult. Ebbe az irányba mutat a foglalkoztatottság általános, minden foglalkozási csoportot érintő növekedése. A rendszerváltás óta soha nem volt ilyen magas azoknak a száma, akik olyan foglalkozásokban tevékenykedtek, amelyekről feltételezhető, hogy (felső) középosztálybeli életvitelt tesznek lehetővé. Jövedelmi viszonyait és életkörülményeit tekintve európai összehasonlításban továbbra is gyenge a magyarországi közép, és az olló érdemben nem szűkült. A gazdasági világválságot követően azonban meredeken csökkent azoknak az aránya, akiket az anyagi depriváció vagy az abszolút szegénység különböző formái sújtanak, ami sokak számára nyújthatta a felemelkedés, az életkörül-

ményei javulásának élményét, ami tükröződik a társadalmi helyzet szubjektív értékeléseiben is. Az elmúlt harminc évben soha nem volt olyan magas azoknak az aránya, akik a társadalmi létra közepére vagy efölé helyezik magukat, mint most. Ezek a 2012–2013 után beinduló trendek egyelőre rövid időszakot fognak át, és kérdés, hogy a jelenlegi gazdasági konjunktúra után is kitartanak-e, úgy tűnik azonban, hogy a rendszerváltás óta várt széles és erős középosztály felemelkedéshez a 2010 utáni, illeberális Magyarországon jutottunk a legközelebb.

A középosztályosodás normatív felfogása alapján azt várhatnánk, hogy e fejlemények a polgárosodás és a demokrácia iránti elköteleződés erősödésének az irányába hatnak. Hogy ez valóban bekövetkezik-e, arról korai mérleget vonni, a jelenlegi eredmények azonban kevéssé támasztanak alá egy ilyesféle konklúziót. Ugyan a társadalom tagjai egyre elégedettebbek a demokrácia magyarországi működésével, és a demokratikus politikai rendszer iránti elköteleződés a társadalmi hierarchia alsóbb szegmensében növekvő tendenciát mutat, a társadalom középső és felső részében éppenséggel a diktatúrát bizonyos körülmények között elfogadó álláspont örvend növekvő népszerűségnek. Nem beszélhetünk a részvétel és a közügyek iránti érdeklődés erősödéséről sem, sőt a középosztály inkább kivonul a politikából. Szintén nehéz lenne olyan evidenciát találni, ami a társadalmi szolidaritás erősödését támasztaná alá, ehelyett egyre nagyobb teret nyernek a kirekesztő és intoleráns vélemények a társadalom középső és felső szegmensében is. A rendszerváltás idején megfogalmazott várakozásokkal szemben tehát a formálódó új középosztály kevéssé jellemezhető a polgári erényekkel és sokkal inkább a jelenlegi társadalmi rend támaszaként jelenik meg, mint a polgári demokratikus fejlődés garanciája.

Ezek az eredmények különös élességgel irányítják rá a figyelmet két problémára. Egyfelől egyre inkább úgy tűnik, hogy az Angelusz Róbert, és Tardos Róbert által paradoxnak tartott fejlődési tendenciák Magyarországon egyáltalán nem kivételesek, hanem ellenkezőleg, a fő szabálynak lehet tekinteni. Vajon mi lehet a magyarázat erre? Másfelől a magyarországi helyzet is azt támasztja alá, hogy a középosztályosodás, illetve a polgári demokratikus fejlődés folyamatainak a szétkapcsolódása csupán a középosztály normatív felfogásának tükrében tűnik fel paradoxonként. A középosztály bizonyos feltételek között a demokrácia bázisaként vagy a demokratikus fejlődés motorjaként jelenhet meg, máskor viszont korántsem. A magyar példa megértése hozzásegíthet annak tisztázásához is, hogy melyek ezek a feltételek.

FÜGGELÉK

I. táblázat. Foglalkozási rétegek a 15–64 éves foglalkoztatottak körében az Európai Unió országaiban, %. (*Forrás:* LFS)

	Vezetők	Értelmiségiek	Technikusok és egyéb szellemiek	Kisvállalkozók	Irodai és szakképzett szolgáltatói	Képzett ipari munkások	Képzetlen munkások	Nem besorolhatók	Összesen
Belgium	8,4	24,3	12,2	7,2	15,8	14,7	17,3	0,0	100,0
Bulgária	5,7	16,3	9,5	8,0	11,9	24,8	23,8	0,0	100,0
Csehország	4,5	15,8	14,9	12,4	12,4	25,6	14,4	0,0	100,0
Dánia	2,7	26,9	16,0	5,2	15,0	11,6	22,0	0,5	100,0
Németország	4,7	17,8	21,2	4,9	15,2	17,4	18,7	0,1	100,0
Észtország	12,8	20,9	13,1	4,2	9,1	23,6	16,2	0,2	100,0
Írország	8,5	23,7	10,8	8,1	15,3	12,1	20,8	0,7	100,0
Görögország	3,1	19,3	7,7	25,6	14,5	10,8	19,0	0,0	100,0
Spanyolország	4,2	17,8	10,4	11,3	16,1	15,4	24,8	0,0	100,0
Franciaország	7,3	18,1	19,6	7,1	14,8	13,8	19,1	0,3	100,0
Horvátország	5,0	17,8	14,0	7,3	13,8	20,3	21,7	0,2	100,0
Olaszország	3,7	14,8	14,3	14,9	16,6	15,9	19,8	0,0	100,0
Ciprus	4,3	19,1	12,7	8,9	16,3	13,2	25,6	0,0	100,0
Lettország	10,6	15,7	13,7	5,9	9,6	21,1	23,2	0,1	100,0
Litvánia	9,2	23,3	8,9	8,6	8,0	23,3	18,8	0,0	100,0
Luxemburg	2,4	37,3	15,7	4,0	11,2	10,7	14,9	3,9	100,0
Magyarország	4,5	15,2	13,6	7,5	11,6	27,5	20,1	0,0	100,0
Málta	10,3	18,0	13,8	9,8	19,8	11,2	17,1	0,0	100,0
Hollandia	5,1	27,3	14,1	8,4	13,9	9,7	20,4	1,1	100,0
Ausztria	4,7	20,0	15,7	7,6	13,5	17,3	21,2	0,0	100,0
Lengyelország	6,2	19,8	11,9	15,4	8,7	22,5	14,9	0,6	100,0
Portugália	5,7	19,4	10,9	9,1	14,6	19,9	20,5	0,0	100,0
Románia	2,3	15,8	6,5	21,7	8,4	27,3	18,1	0,0	100,0
Szlovénia	7,5	22,3	11,9	8,9	10,5	21,9	16,0	1,0	100,0
Szlovákia	4,4	12,4	13,9	11,4	13,9	24,9	18,9	0,0	100,0
Finnország	3,3	25,8	18,0	8,4	12,9	15,2	16,3	0,0	100,0
Svédország	6,4	28,8	17,1	5,5	16,5	12,9	12,7	0,1	100,0
Egyesült Királyság	11,2	25,0	11,5	8,9	17,2	9,3	16,4	0,5	100,0

II. táblázat. A medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított jövedelmi rétegek aránya az Európai Unió országaiban, 2017, % (*Forrás:* EU-SILC)

	Alsó	Alsó közép	Közép	Felső közép	Felső	Összesen
Belgium	3,4	22,0	48,3	15,0	11,3	100,0
Bulgária	10,6	19,5	36,2	11,3	22,4	100,0
Csehország	2,2	14,7	57,3	13,1	12,7	100,0
Dánia	4,1	16,4	53,7	13,9	11,9	100,0
Németország	4,4	19,3	47,5	13,1	15,7	100,0
Észtország	6,5	22,4	38,1	12,1	20,9	100,0
Írország	3,1	21,5	44,1	12,2	19,1	100,0
Görögország	9,3	17,2	41,5	12,8	19,2	100,0
Spanyolország	10,5	18,7	37,8	11,8	21,2	100,0
Franciaország	3,1	17,9	52,0	11,8	15,2	100,0
Horvátország	8,1	19,3	42,5	12,9	17,2	100,0
Olaszország	8,8	18,9	41,5	13,2	17,6	100,0
Ciprus	2,7	22,1	44,4	12,8	18,0	100,0
Lettország	8,2	21,9	35,3	12,7	21,9	100,0
Litvánia	9,1	21,7	36,1	11,3	21,8	100,0
Luxemburg	5,8	20,5	42,4	12,1	19,2	100,0
Magyarország	4,6	17,5	49,2	14,0	14,7	100,0
Málta	2,8	21,6	46,7	12,4	16,5	100,0
Hollandia	3,6	17,9	51,0	13,3	14,2	100,0
Ausztria	5,2	16,6	50,6	13,5	14,1	100,0
Lengyelország	5,2	17,2	48,9	11,7	17,0	100,0
Portugália	7,5	17,9	43,7	11,3	19,6	100,0
Románia	12,1	17,7	37,4	12,5	20,3	100,0
Szlovénia	3,3	17,5	54,4	13,8	11,0	100,0
Szlovákia	5,3	13,0	60,0	12,7	9,0	100,0
Finnország	1,9	18,1	53,9	13,6	12,5	100,0
Svédország	4,6	20,0	48,7	14,0	12,7	100,0
Egyesült Királyság	5,1	20,7	42,5	11,3	20,4	100,0

III. táblázat. A szubjektív társadalmi besorolás változása a 18 éves és idősebbek körében néhány európai országban, % (*Forrás:* ISSP)

Csehország

	1992	1999	2009	2010	2012	2014	2016	2017
1. alsó	10	12	7	11	6	4	6	6
2. alsó közép	32	33	28	32	27	22	26	24
3. közép	47	43	50	41	45	52	45	53
4. felső közép	11	11	14	15	20	20	21	17
5. felső	0	0	1	1	2	2	2	1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Lengyelország

	1987	1992	1999	2009	2012	2015
1. alsó	13	20	17	5	5	10
2. alsó közép	31	30	30	23	19	27
3. közép	48	39	41	50	53	48
4. felső közép	8	8	11	19	21	14
5. felső	0	2	1	2	3	2
Összesen	100	100	100	100	100	100

Németország

	1987	1992	1999	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1. alsó	4	5	4	5	3	4	1	1	2	2	1	2
2. alsó közép	17	22	22	20	16	12	9	9	7	11	9	10
3. közép	55	49	55	51	51	49	46	41	44	40	37	41
4. felső közép	21	22	18	21	29	32	41	45	43	44	45	43
5. felső	3	1	1	2	1	3	3	4	4	4	7	5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Svédország

	1992	1999	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1. alsó	6	4	3	2	3	3	2	2	3	2	2	2
2. alsó közép	13	16	11	13	12	11	9	11	12	8	11	7
3. közép	51	49	50	50	52	50	49	48	49	48	52	48
4. felső közép	27	30	32	33	30	33	37	36	32	37	32	39
5. felső	3	1	4	2	4	3	3	4	4	5	4	3
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Szlovákia

	1992	1999	2009	2012	2013	2015	2016	2017
1. alsó	13	17	10	3	7	4	4	5
2. alsó közép	32	34	29	23	27	20	23	24
3. közép	46	35	48	50	45	56	53	44
4. felső közép	9	12	12	22	19	19	18	22
5. felső	0	2	1	1	2	1	1	4
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

IV. táblázat. Demokráciával való elégedettség, politika iránti érdeklődés és idegenellenesség néhány európai országban a 18 éves és idősebbek körében, 2016 (*Forrás:* ESS)

	Mennyire elégedett a demokráciával?, átlag	Azok aránya, akik nagyon érdeklődnek a politika iránt, %	Azok aránya, akik egyáltalán nem engednének be az országba senkit Európán kívüli szegényebb országokból, %
Ausztria	5,8	18	20
Belgium	5,4	10	10
Svájc	7,4	18	7
Csehország	5,1	3	31
Németország	5,8	23	6
Észtország	5,1	8	26
Spanyolország	4,4	14	7
Finnország	6,1	11	8
Franciaország	4,2	16	13
Egyesült Királyság	5,4	19	9
Magyarország	4,8	5	64
Írország	5,4	11	9
Izrael	5,0	16	38
Izland	5,8	23	2
Olaszország	3,9	5	18
Litvánia	4,7	4	26
Hollandia	6,1	15	8
Norvégia	7,1	11	2
Lengyelország	4,7	7	14
Portugália	4,9	9	7
Oroszország	4,2	10	41
Svédország	6,4	17	2
Szlovénia	3,8	6	14

JEGYZETEK

A tanulmány elkészítését támogatta az ITM Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja, a Pécsi Tudományegyetem 4. – A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában – tématerületi programja keretében, valamint az NKFIH FK131997 számú pályázata.

[1] Ez az ILO által használt definíció tulajdonképpen közös alapnak tekinthető, szinte szó szerint ismételve – és Steven Pressman amerikai közgazdászra hivatkozva – ebből indul ki Tóth (2016a: 279., 2017b: 75.), de a nemrég az OECD (2019: 17–18.), illetve a Eurofound (2019: 1) által megjelentett kiadványok is.

[2] Valójában e kettős folyamat szétkapcsolódása csupán a modernizáció unilineáris felfogása tükrében tűnik paradoxnak, amelyik azt feltételezi, hogy az „elmaradott" térségek a „fejlett" Nyugat pályáját járják be időbeli késéssel, és nem veszi figyelembe ezek aktuális függőségi viszonyait (vö. Gagyi, 2018; Éber, 2019). Vö. ehhez Kína kapcsán Chen és Lu (2011), Koreához Koo (2011), általánosságban Özbudun (2005) munkáját.

[3] Vö. a rendszerváltás elején zajlott szakmai, illetve közéleti polgárosodásvitákat, amelyek részben történetileg, részben Szelényi Iván polgárosodástéziséhez kapcsolódva igyekeztek értelmezni az aktuális történéseket. (Lásd a *Replika* 1990/2-es és a *Századvég* 1992/2–3-as számát.) Szintén érdekes volna áttekinteni Bourdieu osztályformálódásra vonatkozó elképzelései szemszögéből, hogy a pártok miként igyekeztek körülírni a társadalmi bázisukat, s miként változott ez az elmúlt időszakban. Ehhez fontos új adalék a Századvég (2014) *Erős középosztály – erős Magyarország* című kiadványa.

[4] Lásd ezzel kapcsolatban részletesebben a függelék I. táblázatát.

[5] Lásd ezzel kapcsolatban a függelék II. táblázatát.

[6] Vö. ezzel kapcsolatban Tóth István György, illetve Szelényi Iván (2018) írását, akik a felső közép bezáródását diagnosztizálják.

[7] A KSH által ebben az időszakban közölt jövedelmi, illetve szegénységi adatokkal érdemes óvatosan bánni, az itt megfogalmazott megállapítást azonban más adatforrások hasonló vizsgálatai is megerősítik. Lásd pl. a TÁRKI deprivációra vonatkozó méréseit (Gábos–Tátrai–B. Kiss–Szivos, 2016), a Policy Agenda által készített létminimum-számításokat, illetve lásd még Huszár (2019).

[8] Lásd ezzel kapcsolatban a függelék III. táblázatát.

[9] Az egyének társadalmi pozíciójának jellemzéséhez az European Socio-economic Classification (ESeC) foglalkozási séma összevont verziójára támaszkodtunk (Rose–Harrison, 2010).

[10] Természetesen a különböző pártok támogatói is igen eltérően vélekednek e kérdésről (Bíró-Nagy, 2019).

[11] A magyar értékek az ESS-ben szereplő országokkal összevetve így is inkább az alacsonyabbak közé tartoznak (lásd a függelék IV. táblázatát).

[12] A politika iránti érdeklődés tekintetében Magyarország az ESS-ben szereplő országok közül a legutolsók között van (lásd a függelék IV. táblázatát).

[13] Lásd ezzel kapcsolatban a függelék IV. táblázatát.

IRODALOM

Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1998): Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8 (4): 113–117.

Arisztotelész (1994): *Politika.* Budapest, Gondolat.

Benda Gyula (1992): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, (2–3): 169–176.

Bíró-Nagy András (2019): Párhuzamos valóságok: a demokrácia minőségének percepciója Magyarországon. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek.* Budapest, MTA-TK-PTI–Napvilág, 59–76.

Bozóki András–Hegedűs Dániel (2018): An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union. *Democratization,* 25 (7): 1173–1189.

Bourdieu, Pierre (2010): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: Angelusz Róbert–Éber Márk Áron–Gecser Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest, ELTE, 165–187.

Böcskei Balázs–Hajdu Nóra (2019): Demokráciák, szürke zónák, hibrid rezsimek. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek.* Budapest, MTA-TK-PTI–Napvilág, 17–34.

Bukodi Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, Napvilág, 109–159.

Bukodi Erzsébet–Marii Paskov–Brian Nolan (2017): *Intergenerational Class Mobility in Europe*. INET Oxford Working Papers 2017-03.

Bukodi Erzsébet–Záhonyi Márta (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest, KSH.

Chen, Jie–Chunlong Lu (2011): Democratization and the Middle Class in China. *Political Research Quarterly,* 64 (3): 705–719. https://doi.org/10.1177%2F1065912909359162.

Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon: A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika,* (92–93): 119–140.

Éber Márk Áron (2016a-b): A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában 1–2. *Új egyenlőség.* http://ujegyenloseg.hu/a-homokora-kozepe-a-szukulo-kozeposztaly-nyomaban-1/

Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. *Fordulat*, (26): 76–114.

Eurofound (2019): *Recent Developments in the State of the Middle Classes.* Luxembourg, Publications Office of the European Union.

Gábos András–Tátrai Annamária–B. Kis Anna–Szivós Péter (2016): Anyagi depriváció Magyarországon, 2009–2015. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2016*. Budapest, TÁRKI.

Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái*. Budapest, Napvilág.

Goldthorpe, John H.–David Lockwood–Frank Bechohofer–Jennifer Platt (1971): *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambirdge, Cambridge University Press.

Halmos Károly (1992): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég,* (2–3): 131–166.

Harcsa István (2018): Módszertani tanulságok a társadalmi percepciók mérése kapcsán. *Demográfia,* 61 (1): 91–98. https://doi.org/10.21543/dem.61.1.4.

Huszár Ákos (2013a-b): Foglalkozási osztályszerkezet (I–II.). *Statisztikai Szemle,* 91 (1, 2): 31–56., 117–131.

Huszár Ákos (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése.* Budapest, KSH.

Huszár Ákos (2018): Objektív és szubjektív mobilitás. *Demográfia,* 61 (1): 99–109. http://dx.doi.org/10.21543/Dem.61.1.5.

Huszár Ákos (2019): *Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? Szociológiai Szemle,* 29 (4): 4–32.

Huszár Ákos–Záhonyi Márta (2018): *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon.* Budapest, KSH.

Kalb, Don (2014): Class: The Urban Commons and the 'Empty Sign' of the Middle Class in the 21st Century. In: D. Nonini (ed.): *The Blackwell Companion in Urban Anthropology*. Oxford, Blackwell, 157–77.

Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta.* Budapest, Osiris.

Kolosi Tamás – Pósch Krisztián (2014): Osztály és társadalomkép. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, TÁRKI, 139–156.

Koo, Hagen (1991): Middle Classes, Democratization, and Class Formation. *Theory and Society,* 20 (4): 485–509.

Kornai János (2017): *Látlelet.* Budapest, HVG.

Lázár Domonkos–Sik Endre (2019): A morális pánikgomb 2.0. *Mozgó Világ.*

Lipset, Seymour Martin (1995 [1960]): *Homo politicus.* Budapest, Osiris.

Messing Vera–Ságvári Bence (2019): *Still Divided But More Open.* Budapest, FES.

Moore, Barrington (1998[1966]): A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei. *Szociológiai Figyelő,* (1).

Morcsányi Géza–Tóth István György (szerk.) (2016): *A magyar polgár.* Budapest, Tárki.

OECD (2019): *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Párizs, OECD. https://doi.org/10.1787/689afed1-en.

Özbudun, Ergun (2005): The Role of the Middle Class in the Emergence and Consolidation of a Democratic Civil Society. *Ankara Law Review,* 2 (2): 95–107.

Pressman, Steven (2007): The Decline of the Middle Class. *Journal of Economic Issues,* 41 (1): 181–200. https://doi.org/10.1080/00213624.2007.11507000.

Rose, David–E. Harrison (2010): *Social Class in Europe.* London, Routledge.

Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála.* Budapest, Napvilág.

Sik Endre (2016): Egy hungarikum: a morálispánik-gomb. *Mozgó Világ,* 42 (10): 67–80.

Sik Endre–Szeitl Blanka (2016): Polgárság a mai Magyarországon. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest, TÁRKI, 113–129.

Szabó Andrea–Gerő Márton (2019): *A magyar társadalom és a politika, 2019.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Szabó Andrea–Oross Dániel (2019): A politikai rendszerek megítélése és a politikai aktivizmus mintázatai Magyarországon. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek.* Budapest, MTA-TK-PTI–Napvilág, 35–58.

Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...?* Budapest, Osiris.

Szalai Júlia (2018): *A nem polgárosuló középosztályról.* (Kézirat.)

Századvég (2014): Erős középosztály – erős Magyarország. *Nemzeti Érdek*, 7–8.

Szelényi Iván–Csillag Tamás (2015): Drifting from liberal democracy. *Intersections. East European Journal of Society and Politics,* 1 (1): 18–48.

Szelényi Iván–Tóth István György (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, TÁRKI, 25–47.

Tóth, István György (2016a): Is Hungary still in search of its middle class? In: Daniel Vaughan-Whitehead (szerk.): *Europe's Disappearing Middle Class?* Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar – ILO, 279–322.

Tóth István György (2016b): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2016*. Budapest, TÁRKI, 75–97.

Utasi Ágnes (2000): *Középosztály – kapcsolatok*. Budapest, Új Mandátum.

Vaughan-Whitehead, Daniel (szerk.) (2016): *Europe's Disappearing Middle Class?* Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar – ILO.

Vaughan-Whitehead, Daniel–Rosalia Vazquez-Alvarez–Nicolas Maître (2016): Is the World of Work Behind Middle-class Erosion? In: Daniel Vaughan-Whitehead (szerk.): *Europe's Disappearing Middle Class?* Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar – ILO, 1–61.

KITEKINTŐ

Pócza Kálmán
Nemzetállamok és globális
alkotmányosság.
Miért korlátozzák önmagukat a demokráciák?

NEMZETÁLLAMOK ÉS GLOBÁLIS ALKOTMÁNYOSSÁG*

Miért korlátozzák önmagukat a demokráciák?

Pócza Kálmán
(NKE Politika- és Államelméleti Kutatóintézet / Társadalomtudományi Kutatóközpont MTA Kiválósági Kutatóhely)

A tanulmány beérkezett: 2019. november 5. – opponálás: 2019. november 5. – november 29. – véglegesítve: 2020. január 6.

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egyrészről röviden rámutasson a globális alkotmányosság eszméjének és gyakorlatának gyökereire, másrészről pedig bemutassa azokat az ösztönzőket és indokokat, amelyek a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozásával járó, egyben a globális alkotmányosság manifesztumaiként értelmezhető emberi jogi konvenciók és emberi jogi bíróságok joghatóságának elfogadásához vezethetnek. A tanulmány célkitűzése hangsúlyozottan mindössze a vonatkozó nemzetközi szakirodalom hazai megismertetése. A jogtudományi munkákhoz képest az alábbi szakirodalmi áttekintés elsősorban a nemzetközi politikatudomány hozzájárulásait veszi górcső alá. Alapvetően három kérdést kíván körbe járni: az első kérdés a nemzetállami alkotmányok és a globális alkotmányosság viszonyát vizsgálja, a második a nemzetállami alkotmánybíróságok és a globális alkotmányosság kérdését, a harmadik pedig a nemzetközi bíróságok és a globális alkotmányosság kérdését járja körül. Mindhárom vizsgálati szinten először az elméleti megközelítéseket ismerteti, majd ezt követően a vonatkozó empirikus vizsgálatok legfontosabb eredményeit.

Kulcsszavak: alkotmányosság ■ globalizáció ■ demokráciaelmélet ■ alkotmánybíráskodás ■ nemzetközi bíróságok

A második világháborútól kezdve a legutóbbi időkig tartotta magát az a konszenzus, hogy az igazán jó minőségű demokráciák alkotmányosan korlátozott vagy populárisabban fogalmazva liberális demokráciák. Bár a politikatudományi szakirodalom már sokszor felhívta a figyelmet arra, hogy alkotmányosság és a nemzetállami szinten megvalósuló demokrácia fogalma nem harmo-

* Az alábbi tanulmány egy konferencia-előadás kibővített és átdolgozott változata. Az előadások eredeti megjelenési helye: Angelica Károlyi (szerk.): Gondolatok demokráciáról: tegnap, ma, holnap. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2020 (megjelenés alatt).

https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.103

nikusan illeszkedik egymáshoz, a kettő között inkább termékeny és egyben törékeny viszony áll fenn (Armony–Schamis, 2005; Bellamy, 2006), a közbeszédben és sokszor a tudományos diskurzusban is a liberális demokrácia fogalma kapcsán mégis igen sokszor arról beszélnek, hogy a kifejezés két tagja elválaszthatatlan egymástól (Plattner, 1998; Merkel–Croissant, 2004; Rhoden, 2015). Ez a szemléletmód valójában negligálja azt a bonyolult és kényes viszonyrendszert, amire az alkotmányosan korlátozott (vagy liberális) demokrácia eszméje és gyakorlata épült, és azt sugallja, hogy a népszuverenitáson alapuló demokrácia illetve az alkotmányosság eszméje komolyabb feszültségek felszínre törése nélkül megvalósítható nemzetállami szinten. Az utóbbi idők politikai fejleményei fényében ugyanakkor már nem tűnik túl merész kijelentésnek, hogy az alkotmányosság eszméje és a szuverén nép eszméje közötti feszültség búvópatakként tulajdonképen mindig is ott volt a demokráciáról és alkotmányosságról folytatott közéleti viták mélyén, most pedig éppen annak lehetünk szemtanúi, ahogy ez a feszültség felszínre tör. Az alaposabb politikatudományi és jogtudományi elemzések persze mindig is felhívták a figyelmet a két eszme közötti feszültségre illetve együttélésük törékeny mivoltára, ám a nyugati civilizáció országaiban zajló közbeszéd mintha ignorálta volna ezeket a figyelmeztetéseket.

Ha elfogadjuk, hogy a modern alkotmányok elsősorban hatalomkorlátozó mechanizmusok, a demokrácia pedig a népszuverenitás eszméjén alapuló többség uralmát jelenti (akármilyen formában valósul is ez meg), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az alkotmányokra elsősorban mint a demokráciát (vagyis a többség akaratában megnyilvánuló népszuverenitást) korlátozó eszközökre tekintenek nagyon sokan. Az alkotmányos vagy liberális demokráciák tehát elsősorban arról ismerszenek fel, hogy a szuverén (többség) akarata érvényesülésének útjába komolyabb, sokszor pedig nagyon komoly akadályokat építenek be. Mindez nagyon sokáig csak nemzetállami szintű korlátot jelentett, ám a második világháború utáni európai fejlemények, illetve az utóbbi háromnégy évtized fejleményei azt mutatják, hogy az alkotmányos korlátok immáron nem maradtak meg nemzetállami keretrendszeren belül, hanem nemzetközivé váltak. Olyannyira, hogy sokan immár globális alkotmányosságról beszélnek, azaz olyan jelenséget választanak vizsgálatuk tárgyául és/vagy cselekvésük céljául, amely nyilvánvalóan szétfeszíti a demokratikus nemzetállami kereteket. Bár néhány aktivista és akadémikus a globális demokrácia eszméjét sem tartja megvalósíthatatlannak (Held, 2006: 304.), egyelőre még regionális szinten is komoly kihívásokkal küzd az a kísérlet, amelyik a nemzetállami szint felett próbálja meg integrálni az európai államokat. Ebből kifolyólag az is jól látszódik, hogy a demokratikus nemzetállam és annak globális (vagy legalábbis regionális) szintű korlátozása központi kérdéssé válik nemcsak a politika- és jogtudósok számára, hanem a választópolgárok számára is. Ugyan a többszintű alkotmányosság és az intézmények (leginkább a

nemzetközi és nemzeti szintű bíróságok) közötti alkotmányos párbeszéd igencsak divatos kifejezés lett az utóbbi időben, ezek a kutatási irányok mégiscsak mintha elfednék azt a feszültséget, ami a nemzetállami szintű demokrácia és a globálissá váló alkotmányosság között feszül.[1]

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy egyrészről röviden rámutassak a globális alkotmányosság eszméjének és gyakorlatának gyökereire, másrészről pedig bemutassam azokat az ösztönzőket és indokokat, amelyek a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozásával járó, egyben a globális alkotmányosság manifesztumaiként értelmezhető emberi jogi konvenciók és emberi jogi bíróságok joghatóságának elfogadásához vezethetnek. A tanulmány célkitűzése hangsúlyozottan mindössze a vonatkozó nemzetközi szakirodalom hazai megismertetése, nem vállalkozik arra, hogy saját kutatási eredményeket mutasson be. A jogtudományi vagy jogdogmatikai munkákhoz képest az alábbi szakirodalmi áttekintés elsősorban a nemzetközi politikatudomány hozzájárulásait veszi górcső alá. Alapvetően három kérdést kíván körbe járni, mindhárom kérdés egy-egy viszonyrendszert elemez. Az első kérdés a nemzetállami alkotmányok és a globális alkotmányosság viszonyát vizsgálja, a második a nemzetállami alkotmánybíróságok és a globális alkotmányosság kérdését, a harmadik pedig a nemzetközi bíróságok és a globális alkotmányosság kérdését járja körül. Mindhárom vizsgálati szinten először az elméleti megközelítéseket ismertetem, majd ezt követően a vonatkozó empirikus vizsgálatok legfontosabb eredményeit.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS ALKOTMÁNYOSSÁG

Bár a globalizáció definícióját tekintve kétségkívül nincs egyetértés a társadalomtudósok között, a jelenség lényegét tekintve annyiban mindenki egyetért, hogy a globalizáció az idő felgyorsulásával és a tér radikális összezsugorodásával, valamint a potenciális szociális interakciók számának jelentős növekedésével jár együtt. A jelenség persze nem új, a XX. század második felében azonban a globalizációs folyamatok radikális felgyorsulásának lehettünk szemtanúi (Osterhammel–Petersson, 2005). A szakirodalom ma már abban is egységesnek tűnik, hogy a globalizációt ne egyetlen fenoménre vezesse vissza (leginkább a gazdasági és pénzügyi dimenzióra), hanem egy olyan multidimenzionális jelenségként kezelje, amelynek egyes vetületei kölcsönösen hatnak egymásra. A globalizáció gazdasági és pénzügyi dimenziója természetesen kihatással van a globalizáció társadalmi, politikai és jogi vagy éppen ökológiai vetületére (Held–McGrew, 2007), csakhogy a hatás nem egyirányú. Sokkal inkább arról van szó, hogy a tér és az idő összezsugorodásának társadalmi, politikai, ökológiai és gazdasági vetületei kölcsönösen hatnak egymásra. A gazdasági globalizáció a politikai keretrendszer kifejezett ösztönzése nélkül nehezen jött volna létre,

ahogy az infokommunikációs technológia is jelentős mértékben előmozdította a világgazdaság egyre mélyebb integrációját, a globális társadalom és a világfalu létrejöttét, amely viszont visszahatott a politikai és gazdasági folyamatokra (Steger, 2013). Ugyanakkor az infokommunikációs technológia kifejlesztésében kezdetben igen komoly szerepet vállalt a politika (vö. az Egyesült Államok hadiipari fejlesztései), a fogyasztók növekvő globális tudatossága pedig a multinacionális cégek esetében kényszerítette ki, hogy döntéshozatali folyamataikba beépítsék a társadalmi felelősségvállalás szempontrendszereit. Ma már persze magáncégek uralják az infokommunikációs ipart, ám az internet, a közösségi média és a technológiai cégek tevékenységére vonatkozó nemzetállami, regionális (pl. európai uniós) vagy akár globális szintű szabályozás kialakításának igénye egyre gyakrabban merül fel a politikai diskurzusokban. Mindez tehát arra világít rá, hogy a globalizáció gazdasági, politikai, szociális és kulturális dimenziói kölcsönösen hatnak egymásra.

A globalizáció multidimenzionális jellege persze számos kérdést vet fel, amelyre ma már a társadalomtudomány különféle irányzatai egyetemi globalizációs stúdiumok sokaságával, a globalizáció gazdasági, társadalmi, politikai vagy éppen ökológiai vetületét kutató intézetek létrehozásával felelt. A politikatudomány és a jogtudomány számára kézenfekvő módon a globalizáció okozta kihívások közül annak nemzetállamokra és nemzetállami alkotmányokra gyakorolt hatása az egyik legjelentősebbnek tűnő kérdés (Steger, 2013). A szuverénnek tekintett államok cselekvőképességét és mozgásterét kétségkívül jelentősen befolyásolja (korlátozza) a világgazdaság egyre mélyebb integrációja, miközben az állampolgárok gazdasági, szociális vagy kulturális elvárásainak egyre kevésbé képesek megfelelni a XXI. század nemzetállamai. Az állami szuverenitás megkérdőjeleződése ugyanakkor kétségkívül nem a XX. század utolsó harmadában felgyorsuló világgazdasági globalizációs folyamatokkal kezdődött, hiszen a nemzetközi rendnek az állami szuverenitást legalább részben (vagy önkéntesen) korlátozó gondolata már az első világháború utáni Népszövetség megalakulásában is tetten érhető volt (Cohen, 2012: 106.). Bár a Népszövetség alapvetően olyan kormányközi szervezet volt, amelynek elsődleges célja a béke megőrzése, sokak szerint az állami szuverenitás klasszikus megközelítésével szemben komoly kihívást jelentett, ahogy ez az állítás a Népszövetség helyébe lépő Egyesült Nemzetek Szervezetével kapcsolatban méginkább igaznak tűnhet.

A globális alkotmányosság eszméjének forrásvidékét tehát sokkal inkább a Népszövetség létrejötte környékén kell keresnünk, amit az ENSZ létrejötte és működése, kiváltképpen pedig az ENSZ által 1948-ban elfogadott dokumentum, *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* csak tovább táplált (Atilgan, 2018: 20.; Osiatynski, 2013: 9.). A globális alkotmányosság eszméjének elterjedése és növekvő népszerűsége így nem áll szoros összefüggésben a globalizáció gazdasági folyamataival, nem a világgazdaság egyre mélyülő integráci-

ójában kell keresnünk a globális alkotmányosság gondolatának eredőjét, bár az is igaz, hogy a későbbiek folyamán kétségkívül itt is megfigyelhető a globalizáció gazdasági és politikai-jogi vetületének egymásra hatása (Borgwardt, 2005; Buergenthal, 1997: 703.). Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosságának létrehozatala 1993-ban már a globális alkotmányosság megvalósításának egyik nyilvánvaló intézményes formája kívánt lenni, de a transznacionális cégekkel szemben az emberi jogok megsértése kapcsán indított perek is a globális alkotmányosság államok feletti jellegét erősíti (Pariotti, 2012: 466.). A globális nagyvállalatok (mint a világgazdaság globalizációjának legszembetűnőbb manifesztációi) és az emberi jogok kapcsolata az ENSZ-en belül is már intézményesült formát ölt, amióta 2011-ben létrehozták az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosságán belül a transznacionális cégek és az emberi jogok kérdésével foglalkozó munkacsoportot.[2]

A globális alkotmányosság gyakorlati manifesztációja azonban nemcsak az ENSZ különféle szerveiben figyelhető meg, hanem az akadémiai körök és nyomásgyakorló nemzetközi civil szervezetek növekvő aktivitásában, ahogy a különféle regionális emberi jogi nyilatkozatokban, illetve a nyilatkozatok betartása felett őrködő nemzetközi bíróságokban is testet öltött (Cushman, 2010: 589.).[3] Ezen manifesztációk kapcsán ugyan gyakran elmondják, hogy sok még a teendő az emberi jogok globális érvényesülése terén, hogy a globális alkotmányosság tényleges megvalósulása mind intézményesültség, mind pedig az eszme globális penetrációja tekintetében még csak gyermekcipőben jár, ám ettől függetlenül jól kirajzolódik az a tendencia, amely az emberi jogok védelmét a nemzetállami szintről fokozatosan a globális szintre helyezi át.

A globális alkotmányosság és a nemzetállami szuverenitás viszonya kapcsán ugyanakkor felmerül, hogy a két jelenség közötti kapcsolat nem zéró összegű játszmaként értelmezendő. Thornhill (2016) például úgy érvel, hogy az ENSZ éppen a nemzetállamok kialakulásában és főleg a dekolonizáció időszakában az újonnan létrejött államok nemzetközi legitimációjában játszott kiemelkedő szerepet, hiszen a független állammá alakuló egykori kolóniák azért kérik felvételüket az ENSZ-be, hogy a nemzetközi térben is szuverén államként tekintsenek rájuk. Sőt, Thornhill amellett érvel, hogy a globális alkotmányosság különféle intézményei (legfőképpen pedig a nemzetközi és a nemzetállami bíróságok) gyakorlatilag egymásra figyelve alakítják ki azokat az alkotmányossági gyakorlatokat, amelyek világszerte egyre inkább standardizálódnak (Thornhill, 2016: 69.). Ugyanakkor a nemzetközi jog- és politikatudomány domináns álláspontja, a globális alkotmányosság aktivista támogatóinak pedig kifejezett célja mégiscsak az, hogy a globális alkotmányosság különféle manifesztációi korlátozzák ugyan a nemzetállami szuverenitást, de ez nem egy elvetendő, hanem egy nagyon is üdvözlendő folyamat. A zéró összegű játszmában tehát a nemzetállami szuverenitás valóban vesztésre áll, ám ez pozitív fejleményként értékelendő sokak szerint.

Ugyanakkor mégiscsak nagy kérdés marad az, hogy a nemzetállami szinten megvalósuló szuverén demokráciák miért is mondanak le önként a nemzetállami szuverenitás legalább egy részéről a nemzetközi intézmények részére, vagy éppen miért módosítják már meglévő alkotmányukat a nemzetállamok oly módon, hogy az illeszkedjék a globális alkotmányosság eszméjéhez? Az önérdeküket követő politikai elit tagjai vajon miért szűkítik le saját mozgásterüket azáltal, hogy az alapvető emberi jogokat alkotmányba foglalják, netán még egy olyan bíróságot is beiktatnak a rendszerbe, amelyik akár a közvetlenül választott politikai szereplők jogi aktusait is felülvizsgálhatja? És végül, de nem utolsó sorban: mi motiválhatja az önérdekkövető politikai eliteket akkor, amikor regionális emberi jogi egyezményekhez csatlakozva immáron nem is egy nemzetállami, hanem a nemzetállami szint felett álló regionális bíróság kezébe adják igen fontos kérdések eldöntésének lehetőségét?

NEMZETÁLLAMI ALKOTMÁNYOK ÉS GLOBÁLIS ALKOTMÁNYOSSÁG

Elméleti megközelítések

Jól ismert tény, hogy az írott alkotmányok elfogadása Európában elsősorban az uralkodó abszolút hatalmának korlátozását szolgálta. Kétségkívül igaz, hogy az alkotmányos monarchia korszakából ugyan nem minden európai országban vezetett egyenes út az alkotmányos demokráciákba, amelyekben a demokratikus úton legitimált végrehajtó és törvényhozó hatalom is csak az alkotmány által korlátozott formában érvényesülhetett. Ugyanakkor az utóbbi időben egyre több politikatudós és alkotmányjogász hívta fel arra a figyelmet, hogy a világ alkotmányai egyre inkább hasonlítanak egymásra, az alkotmányosság alapelveinek diffúziója valós jelenség, noha kétségkívül korlátai is vannak (Law–Versteeg, 2011: 1173.; Dixon–Posner, 2011: 408.). Ez a diffúzió részben magyarázható azzal, hogy a sikeres és jól működő alkotmányokat szívesen állítják példának maguk elé demokratikus alkotmányos fejlődésük kezdetén azok a nemzetek, amelyek nemrég váltak függetlenné és/vagy demokratizálódtak (Ordeshook, 2002: 3.; Epstein–Knight, 2003: 196.). Másrészről az is plauzibilis feltevésnek tűnik, hogy azokért a szűkös pénzügyi és gazdasági erőforrásokért, amelyek a világban rendelkezésre állnak, igen komoly versenyben vannak az egyes államok: ahhoz, hogy megfelelő mennyiségű tőkét és befektetést tudjanak magukhoz vonzani a globális piaci versenyben a jogbiztonság kiépítése elengedhetetlennek tűnik (Tushnet, 2009: 991.). Bizonyos megközelítések szerint a tulajdonjog biztosítása mellett az alapvető emberi jogok biztosítása is növeli a kiszámíthatóságot (Law, 2008: 1307.). Harmadrészt a szomszédos államok vagy azonos kultúrkörhöz tartozó országok között (vagy

éppen a nagyhatalmak jóindulatát kivívandó) ismert a konformitás jelensége is: azért korlátozzák saját szuverenitásukat, mert a nemzetközi közösség többi állama ezt várja el az új (vagy régi) tagoktól (Goodman–Jinks, 2004). Manapság az állami szuverenitás elismerését például egyre inkább befolyásolja az, hogy az államok az alapvető emberi jogokat tiszteletben tartják-e vagy sem (Rosenfeld–Sajó, 2006: 142.). Dél-Afrika vagy Tajvan is így próbálta elismertségét növelni a nemzetközi közösségen belül. Végül pedig azok a nemzetközi hálózatok, amelyeknek leginkább akadémikusok, jogászok, alkotmányjogászok, bírók és alkotmánybírók a tagjai, szintén hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a világ alkotmányai egyre inkább hasonulnak egymáshoz (Hirschl, 2004; Stone Sweet, 2004; Kelemen, 2011; Vauchez, 2015). A globális alkotmányosság fejlődését azonban nemcsak teoretikus magyarázatok támasztják alá, hanem komoly empirikus munkák is rendelkezésünkre állnak ezzel kapcsolatban.

Empirikus kutatások

Érdekes módon a nemzetállami alkotmányok empirikus elemzése kapcsán azt is megállapították, hogy a világ alkotmányainak egy része valóban egyre jobban konvergál egymáshoz (főleg alkotmánymódosítások vagy új alkotmányok elfogadása révén), bár a szerzők azt is megjegyzik, hogy valójában a világ alkotmányai tulajdonképpen nem egy, hanem két pólus köré csoportosulnak: az egyik csoport fő jellemzője a viszonylag minimálisnak tekinthető állami szerepvállalás, a másiknak viszont a viszonylag aktívnak mondható állami szerepvállalás – legalábbis ahogy az az alkotmányok szövegéből kiolvasható (Law–Versteeg, 2011: 1164.). A diffúzió szerepe ugyanakkor elsősorban azokban a fejlődő országokban mondható jelentősnek, amelyek éppen kivívták függetlenségüket és egykori gyarmatosítóik (jogi) kultúrája relatíve mélyen átjárta az egykori gyarmat kultúráját, esetleg közös a vallásuk vagy éppen anyagi segítséget remélnek egy donor államtól, és ezért hajlanak az alkotmányos elvek átvételére (Goderis–Versteeg, 2013: 2.). Ezek az empirikus tanulmányok elsősorban arra koncentráltak, hogy az (éppen szuverénné váló) államok miért is foglalnak bele alapjogi katalógust az alkotmányukba. Ugyanakkor egy másik empirikus kutatás immáron nem az alapjogi katalógusra, hanem a hatalmi viszonyokat és a politikai struktúrát is jelentősen befolyásoló alkotmánybíráskodás intézményére fókuszálva arra jutott, hogy az alapvető emberi jogok katalógusát viszonylag egyszerű beemelni egy új alkotmányba, ha annak nem feltétlenül várható súlyos következménye. Ha az alkotmányozók vagy az alkotmánymódosító hatalom olyan „könnyű beszéd"-ként tekint az alapjogi katalógusra, amely saját pozíciójára nézve nem jár későbbi költséggel, akkor viszonylag olcsón vívhat ki elismerést magának a nemzetközi térben (Ginsburg–Versteeg, 2013: 609.).

NEMZETÁLLAMI ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGOK ÉS GLOBALIZÁCIÓ

Elméleti megközelítések

Más lehet a motiváció azonban akkor, ha az alapjogok védelme és alkotmányos konfliktusok feloldása végett egy olyan intézményt is felállítanak, amely a későbbiek folyamán politikai értelemben akár súlyos költséggel is járhat. Mivel az utóbbi bő harminc évben az alkotmánybírósági felülvizsgálat intézménye globálisan is nagyon elterjedtté vált (Ginsburg, 2008), azaz az új és a régi alkotmányokba is beépítettek a politikai szereplők mozgásterét korlátozó, alkotmányossági felülvizsgálatot végző intézményeket, így felmerül a kérdés, hogy vajon mi motiválhatta a szuverén alkotmányozót (a politikai elitet) arra, hogy lemondjon szuverenitásának egy darabjáról egy másik nemzetállami intézmény javára. Úgy tűnik, hogy egy konkurens intézményi szereplő alkotmányos játéktérbe való beemelése már jóval kevésbé köszönhető a fentebb vázolt nemzetközi diffúziós folyamatoknak (kényszer, gazdasági verseny, mintakövetés, akkulturáció) vagy éppen olyan ideák terjedésének, amelyek a zsarnoksággal szembeni legjobb intézményi védelmet az alkotmánybíróságok felállításában vagy megerősítésében látják. Ez utóbbi elképzelés szerint az alkotmánybíróságok felállítását elsősorban a második világháború borzalmainak elkerülése ihlették és ihletik mind a mai napig (Freeman, 1990; Sajó, 1999; Shapiro, 1999). Egy harmadik teória, az úgynevezett funkcionalista megközelítés szerint a társadalmi interakciók költségei jelentősen csökkenthetők egy alkotmánybíróság felállításával. Ezen teória szerint az alkotmányozási pillanatban azért hoznak létre alkotmánybíróságokat, hogy legyen, aki betartassa az alkotmányban rögzített kötelezettségvállalásokat *(commitment theory)*. A funkcionalista magyarázómodellek egy másik megközelítése a társadalmi interakciók koordinációjának problémájára fókuszál *(coordination theory)*, és azt állítja, hogy a modern alkotmányok ugyan már önmagukban is azért jöttek létre, hogy a társadalmi interakciókat koordinálják, ám erre tulajdonképpen az alkotmánybíróságok működése nélkül majdhogynem képtelenek lennének. Ezen elmélet hívei elsősorban a föderális berendezkedésű országokra fókuszáltak és azt állították, hogy az egyes tagállamok közötti vagy éppen egy tagállam és a szövetségi állam közötti konfliktus feloldása miatt kellett létrehozni ezt a bírói intézményt (Hirschl, 2015: 158.).

Empirikus kutatások

Bár a fenti megközelítések elméleti síkon plauzibilis magyarázatát adják annak, hogy miért is állítanának fel nemzetállami alkotmánybíróságokat, az empirikus kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy leginkább olyan belpolitikai

okok vezetnek az alkotmánybíróságok felállításához, amelyek mögött elsősorban a választói piac bizonytalansága és/vagy a pozíciók megőrzésének logikája áll (Ginsburg, 2003; Hirschl, 2004; Erdos, 2010). Tulajdonképpen a kiszámíthatatlan jövő miatt biztosítékként van szükségük az alkotmányozásban résztvevő feleknek egy olyan intézményre, amelyhez végső instanciaként akkor is fordulhatnak, ha elveszítenék a demokratikus választásokat. A nagy esetszámmal és kvantitatív módszerekkel dolgozó nemzetközi kutatás eredménye alapján a szuverénnek a nemzetállami szintű önkorlátozását ez utóbbi tényező motiválja leginkább (Ginsburg–Versteeg, 2013: 589.). A jövő bizonytalanságától való félelem tehát abban az esetben jóval nagyobb szerepet játszik, ha immáron nemcsak „könnyű beszédről", azaz az alapjogok alkotmányba foglalásáról, hanem egyben a későbbi politikai pozíciókat is meghatározó kérdésekről, egy alkotmánybíróság felállításáról van szó. Érdekes ugyanakkor, hogy az alkotmányossági felülvizsgálat alkotmányba foglalásakor a legutóbbi időkig a politikai szereplők nem igazán gondoltak arra, hogy az alkotmánybíróságok szerepe nemcsak az alkotmányos szervek közötti konfliktusok feloldása révén növekedhet meg, hanem akár az alapjogi bíráskodás révén is. Mivel az emberi jogi gondolkodásmód dominánssá és globálissá válása csak a legutóbbi bő három évtized fejleménye, így a három európai demokratizálódási hullám alkalmával a politikai szereplők nem úgy tekintettek a felállítandó alkotmánybíróságokra, mint amelyek az emberi jogokra hivatkozva egyre mélyebben behatolnának majd a politikai döntéshozatal folyamatába. Az élet aztán egészen másként alakult: ma már a szakirodalom egy jelentős része arról beszél, hogy a bíróságok miként váltak a legfontosabbnak tekintett „megapolitikai" kérdéseknek a szó szoros értelmében vett döntőbírájává (Hirschl, 2004). Más kutatások arról értekeznek, hogy a regionális (nemzetközi) bíróságok egyik legrégebbike, az Európai Unió Bírósága milyen fontos szerepet töltött be az európai integráció előmozdításában, egyúttal pedig a nemzetállami szuverenitás és alkotmányosság átalakításában/korlátozásában (Stone Sweet, 2004).

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a nemzetközi bíróságok egy része ma már a nemzeti bíróságokkal egyszerre konkurálva és együttműködve a klasszikus értelemben vett állami szuverenitás eszméjét és gyakorlatát kérdőjelezik meg, részben eleve ezzel az igénnyel fellépve, részben pedig ítélkezési gyakorlatuk egyszerű következményeként. Jelen írásban a nemzetközi bíróságok közül is leginkább az emberi jogi bíróságokra fókuszálunk az alábbiakban, mivel a globális alkotmányosság gondolata is leginkább az emberi jogok gondolatára építve kezd kiépülni. Ennek fényében azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy szuverén államok milyen megfontolások alapján csatlakoznak egyrészről regionális emberi jogi kartákhoz, illetve miért ismerik el nemzetközi bíróságok joghatóságát, ha azok az emberi jogokra hivatkozva egyre gyakrabban korlátozzák állami szuverenitásukat.

NEMZETÁLLAMOK ÉS NEMZETKÖZI BÍRÓSÁGOK

Elméleti megközelítések

A nemzetközi politikatudomány ugyan csak a legutóbbi időkben kezdett el behatóbban foglalkozni a nemzetközi bíróságok vizsgálatával, ám úgy tűnik, hogy a nemzetközi kapcsolatok különféle elméleteinek alkalmazása révén viszonylag gyorsan a globális és/vagy regionális bíróságokról folytatott diskurzus részévé váltak a politikatudományi szempontok is. Ahogy a nemzetközi bíróságok politikai jelentősége egyre inkább növekedett, úgy próbált lépést tartani a politikatudomány is ezen új szereplők elemzésével: már a hidegháború lezárulta előtt is mutatkozott érdeklődés főleg az európai bíróságok politikatudományi elemzésével kapcsolatban, a hidegháború vége pedig a nemzetközi bíróságok számának és egyben politikai jelentőségének ugrásszerű növekedését hozta magával, ami viszont implikálta a politikatudományi vizsgálódásokat is (Pollack, 2014: 369.). Mivel a második világháború után a nemzetközi kapcsolatok elemzésében egyértelműen a realista irányvonal dominált, így nem meglepő, hogy ebben az időszakban a politikatudomány nemzetközi joggal kapcsolatos meglátásai is leginkább ebbe az elméleti keretbe illeszkedtek bele. Ebből kifolyólag a realisták szerint az önérdekkövető államokat nemcsak a nemzetközi jog nem korlátozza érdemben, hanem a nemzetközi jogi normák betartása felett őrködő nemzetközi bíróságok sem. A realisták sem tagadják, hogy némi szerepük lehet a nemzetközi bíróságoknak, ám azok valójában inkább a szuverén államok játékszerei: akkor és addig ismerik el joghatóságukat, amíg az az állam érdekének megfelel (Waltz, 1979; Steinberg, 2013). Az institucionalista elméletek, amelyek java részt a racionális döntés elméletéből nőttek ki, nem tagadják, hogy létezik egységes nemzetállami érdek, ám azzal számolnak, hogy a nemzetállamok egymáshoz való viszonya éppen azért institucionalizálódik, mert az jelentős költségmegtakarítással járhat az államok számára. Mivel a nemzetállamok egymáshoz való viszonya a dzsungel törvényei szerint állandó fenyegetettségnek való kitettséget jelent, így a békés egymás mellett élés költségei alacsonyabbak lehetnek, ha létrehoznak olyan intézményeket, amelyek segítenek a konfliktusok csillapításában vagy elsimításában. A nemzetközi intézményekhez, emberi jogi konvenciókhoz való csatlakozást és a nemzetközi bíróságok joghatóságának elismerését tehát a racionális cselekvő szemszögéből vizsgálják ezek az elméletek (Keohane, 1984; Reus-Smit, 2004). Ugyanakkor mind a realista, mind pedig az institucionalista megközelítés azzal a feltételezéssel él, hogy az államok egységes cselekvők. Ennek megfelelően az állam különféle szerveinek nem is lehet különböző az érdeke vagy érdekérvényesítési szempontja.

A nemzetközi kapcsolatok liberális elmélete ezzel szemben azt állítja, hogy a nemzetközi jog létrejötte, interpretációs gyakorlata és a nemzetközi jogi kö-

telezettségek teljesítése olyan belpolitikai indokokra vezethetők vissza, amelyek az állam és társadalom különválását, illetve a különféle állami szervek potenciális konfliktusát feltételezi (Moravcsik, 2013). Az állami szervek közötti konfliktusok, illetve az a lehetőség, hogy akár egyének is fordulhatnak a nemzetközi bírósághoz saját államuk egyik szervének intézkedése miatt, arra utal, hogy a létező gyakorlat ebben a tekintetben valóban jobban megragadható a nemzetközi kapcsolatok liberális elemzési keretrendszerével (Helfer–Slaughter, 1997). Persze a nemzetközi bíróságok jellegüket tekintve eltérőek lehetnek: azok a bíróságok, amelyek esetében széles indítványozói körről beszélünk (tehát akár egyének is fordulhatnak közvetlenül a bírósághoz), amelyek padsoraiban a tagállami döntéshozóktól relatíve független bírák ülnek és amelyek jobban beágyazottak a nemzeti jogrendbe (mivel a nemzeti bíróságok elfogadják és kikényszerítik a nemzetközi bíróságok döntéseit) olyan transznacionális bíróságok, amelyek a nemzetállami keretekre komoly erővel nehezednek (Keohane et al., 2000). Elemzők az Európai Unió Bíróságát és az Emberi Jogok Európai Bíróságát szokták felhozni példaként, a Nemzetközi Bíróságot pedig ellenpéldaként. Ugyanakkor ezen megközelítés azzal a feltételezéssel él, hogy a demokratizálódás folyamatán éppen átesett országok hajlamosabbak kompromisszumok nélkül elfogadni a nemzetközi bíróságok joghatóságát, mivel ebben nemcsak a demokratikus rend konszolidációját látják biztosítva, hanem egyben a nemzetközi legitimációjuk is növekszik (Pollack, 2014: 366.).

A nemzetközi bíróságok politikatudományi vizsgálatának negyedik teoretikus kiindulópontja a konstruktivista elmélet, amely nemcsak azt tagadja, hogy az államok egységes cselekvők lennének, hanem azt is, hogy az állami szerveknek lennének előre meghatározott preferenciáik, amelyeket akár a nemzetközi térben is racionális cselekvő módjára kívánnak érvényesíteni (Hurd, 2008). A konstruktivista elképzelés szerint a preferenciák nem előre adottak, hanem a hazai és nemzetközi térben kölcsönös egymásra hatások révén formálódnak: ahogy az emberi lényeknek szükségük van a másik elismerésére, úgy ez a különféle intézményi szereplőkre is igaz. A neo-institucionalista szemléletmódra részben támaszkodva úgy érvelnek ezen tézis képviselői, hogy az állami intézményeket a „megfelelés logikáját" követve legalább részben befolyásolja az, hogy miként vélekednek róluk a nemzetközi szereplők (bíróságok, más államok intézményei vagy polgárai) (Risse, 2009).

Empirikus kutatások

Ezen elméleti kiindulópontokra építve politikatudósok egy része nagy esetszámú kutatásokon keresztül mutatta be, hogy vajon mi is motiválhatta az elviekben önérdek maximalizáló állami szereplőket abban, hogy egy nemzetközi bíróság joghatóságát elismerjék. Ahogy fentebb már említettük, a liberá-

lis elméletre alapozva sokan úgy vélték, hogy az éppen csak demokratizálódott államok demokráciájuk megszilárdítása végett, és egyben egy esetleges autoriter fordulatot megakadályozandó csatlakoznak nemzetközi emberi jogi egyezményekhez és bíróságokhoz (Moravcsik, 2000: 217.). Ezt a hipotézist a későbbi empirikus kutatások igazolták is (McKibben–Western, 2018), azaz a demokratizáción átesett államok hajlamosak nemzetközi emberi jogi egyezményekhez csatlakozni úgy, hogy semmilyen záradékot nem csatolnak a ratifikáció alkalmával az egyezményhez. Ezzel ellentétben autoriter államok eleve jóval kevésbé hajlamosak emberi jogi egyezményekhez vagy nemzetközi emberi jogi bíróságokhoz csatlakozni, vagy ha csatlakoznak, akkor annak végrehajtását szabotálják el (Wotipka, 2008: 749.). Azok az államok, amelyeknek végrehajtó hatalma a hatalommegosztás rendszere miatt korlátozottabb mozgástérrel rendelkezik, inkább hajlamosak procedurális záradékokat (bizonyos speciális esetekben nem ismerik el a nemzetközi bíróság joghatóságát) vagy az emberi jogi egyezmény bizonyos paragrafusaihoz fűzött záradékokat csatolni (McKibben–Western, 2018: 23.). Bár az ilyen jellegű empirikus összefüggéseket tárgyaló munkákból egyelőre még csak relatíve kevés született, abban azonban mégis egyetértés van, hogy a jogi kultúra jellege is meghatározó lehet, azaz az emberi jogi egyezményekhez és nemzetközi bíróságokhoz való csatlakozás függ attól, hogy milyen jogi kultúrához tartozó államról van szó. Az iszlám törvényeire épülő jogrenddel rendelkező államok ugyanúgy vonakodnak csatlakozni a globális alkotmányosság intézményeihez, ahogy a *common law* tradíciójához tartozó országok (uo.; Mitchell–Powell, 2011). Másrészről, ha a hazai választók egy jelentős része elvárja az állami szervektől, hogy a nemzetközi egyezményeknek feleljenek meg, akkor ez ismét komoly ösztönzőerő az emberi jogi egyezményekhez és a nemzetközi bíróságokhoz való csatlakozást tekintve. Harmadrészt a konstruktivista modellt is alátámasztják kutatások. Ezen kutatások konklúziója szerint minél többen csatlakoznak egy nemzetközi emberi jogi egyezményhez, annál nagyobb lesz a hajlandósága a többi államnak is a csatlakozásra (imitáció), illetve a normatív elvárás is annál erősebb lesz az egyezményhez még nem csatlakozott országokkal szemben (Wotipka, 2008: 748.). A nemzetközi legitimáció növelése tehát ezen empirikus kutatások szerint döntő tényező lehet abban, hogy miért adják fel szuverenitásuk egy darabját a nemzetállamok.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban röviden bemutattam egyrészről a globális alkotmányosság eszméjének és gyakorlatának forrásvidékét, másrészről pedig azokat az ösztönzőket és indokokat, amelyek a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozásával járó, egyben a globális alkotmányosság manifesztumaiként értelmezhető emberi jogi konvenciók és emberi jogi bíróságok joghatóságának

elfogadásához vezethetnek. Bár a globalizáció gazdasági, technológiai és kulturális aspektusai kétségkívül komoly szerepet játszottak abban, hogy az alkotmányosság eszméje és gyakorlata maga is globális léptéket öltsön, a globális alkotmányosság forrásvidékét és eredőjét mégsem a globalizáció mechanizmusaiban kell keresnünk. Az első világháború után ugyan volt már kísérlet arra, hogy az államok közötti természetes állapotot, a különböző államok széttartó érdekeit a nemzetközi jog segítségével békítsék össze (vö. a Népszövetség létrehozatala), azonban a nemzetközi jog radikális átalakulása mégiscsak a második világháború utáni időszakhoz köthető. Mivel a második nagy világégést követően a béke és a rendezett együttélés biztosítása kiemelkedő fontossággal bírt, így a ma ismert nemzetközi jogrend és a globális alkotmányosság eredetét inkább az ENSZ megalapításához (1945) és *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatá*nak elfogadásához köthetjük (1948).

Ahogy azt a tanulmányban is jeleztük, az eredet persze nem zárja ki azt, hogy a globalizáció gazdasági, kulturális, ökológiai vetületei ne hathattak volna és ne hatnának ma is egyre inkább a globális alkotmányosság terjedésére. Jelen összefoglalóban mindössze arra kell felhívni a figyelmet, hogy az államok egymás közötti konfliktusait vagy az államok és az egyének közötti konfliktusokat a II. világháború után leginkább az emberi jogok eszméjére alapozva kívánták keretek közé szorítani. Ez persze a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozását is jelentette egyben. Ráadásul a globalizáció felgyorsulása és gazdasági-társadalmi dimenziója oda vezetett, hogy sokan az államok kitüntetett szerepét is megkérdőjelezik: a nemzetközi jog alkotmányosítása, a nemzetállami kormányzat helyett a globális kormányzás fogalmának előtérbe kerülése, ennek révén pedig a különféle életszférák alkotmányosítása (áru- és pénzpiac, egészség, turizmus, sport vagy technológia) kétségkívül létező jelenség (Atilgan, 2018: 98.; Teubner, 2012). Ezek a jelenségek pedig a demokratikus nemzetállami szuverenitás még komolyabb eróziójához járultak hozzá. Az emberi jogok eszméje ugyanakkor kétségkívül a globális alkotmányosság egyik kulcsfogalma lett, az emberi jogi gondolkodásmód a nemzetközi jogrendet egyre mélyebben hatja át, az emberi jogok védelmezői pedig nemcsak az államokkal szemben, hanem az egyénekkel vagy éppen a multinacionális vállalatokkal szemben is érvényesíteni kívánják az emberi jogok eszméjét. A globális alkotmányosság ebben az értelemben kéz a kézben jár az emberi jogi gondolkodásmód terjedésével.

Miközben a globalizációs hullám elején a globalizáció bármely dimenzióját tekintve megtaláljuk a szuverén államokat, mint amelyek aktívan részt vettek és igen gyakran támogatták és előmozdították a globalizáció egyik vagy másik dimenziójának ügyét, a XX. század utolsó harmadára, de leginkább a XXI. század elejére a globalizációs folyamatok már kétségkívül komoly kihívást jelentenek a demokratikus nemzetállami szuverenitás számára (Atilgan, 2018: 15.). Ha realista nézőpontból vizsgáljuk a kérdést, akkor nyilván az egyik legfon-

tosabb kérdés az, hogy szuverén államok miért is mondanak le önként a szuverenitás egy darabjáról a nemzetközi egyezmények és az egyezmények felett őrködő nemzetközi bíróságok részére. A tanulmányban logikai sorrendben tárgyalva azt vizsgáltuk meg, hogy a teoretikus megközelítések és empirikus kutatások mivel magyarázzák (1) a demokratikus nemzetállamok szuverenitását meghatározó alkotmányok globális egymáshoz hasonulását, (2) a demokratikus többség szuverenitását nemzetállami szinten *belülről* korlátozó alkotmánybíróságok globális elterjedését, végül pedig (3) a demokratikus nemzetállami szuverenitást *kívülről* korlátozó nemzetközi egyezmények és nemzetközi bíróságok létrejöttét és joghatóságuk egyre terjedő globális elismerését.

Az első problémakör kapcsán azt láttuk, hogy a nemzetközi diffúzió szerepe igen jelentős, bár elsősorban azok az államok hajlamosak az alkotmányukba minden fenntartás nélkül emberi jogi korlátokat beépíteni, amelyek éppen egy demokratizációs folyamaton estek túl. Az alkotmányok egyre erősebb izomorfiájának (hasonulásának) jelensége mögött az elméleti feltevések más indokokat is felfedezni véltek (tanulás, példakövetés, tőkevonzó-képesség, konformitás vagy éppen a nemzetközi jogászközösség érdekérvényesítő képessége), ám az eddigi empirikus kutatások inkább arra utalnak, hogy a jogi kultúra és a demokratizációs folyamat magyarázzák leginkább ezt a jelenséget.

A második problémakör kapcsán szintén több plauzibilisnek tűnő magyarázómodell ismert: a szuverén és a demokratikus többség önkorlátozása nemzetállami szinten kevésbé magyarázható a nemzetközi diffúzió különféle modelljeivel (kényszer, gazdasági verseny, mintakövetés, akkulturáció), ahogy a zsarnoksággal szembeni védelem eszméje sem játszhatott döntő szerepet. A funkcionalista magyarázó modellek szerint a társadalmi interakciók költségei csökkenthetők az alkotmánybíróságok felállításával, ám az eddigi empirikus kutatások ez utóbbit is cáfolni látszanak, és elsősorban a választói piac bizonytalanságával és/vagy a pozíciók megőrzésének logikájával magyarázzák azt, hogy miért építenek be a szuverén többség döntését korlátozó intézményeket az alkotmányokba. Az alkotmánybírósági felülvizsgálat globális terjedése tehát leggyakrabban belpolitikai okokkal, a politikai versenyben esetleg elszenvedett vereségtől vagy a pozícióvesztéstől való félelemmel magyarázható leginkább.

A különféle nemzetközi bíróságok számának növekedésével együtt aztán felmerült az a kérdés is, hogy szuverén államok miért mondanak le szuverenitásuk egy részéről és miért csatlakoznak önként a szuverenitásukat korlátozó emberi jogi egyezményekhez, illetve az azok felett őrködő nemzetközi bíróságok joghatóságát miért ismerik el. A nemzetközi kapcsolatok realista elmélete a nemzetközi bíróságokra sem komoly szereplőként tekint: mivel az államok vagy végrehajtják a bíróságok döntéseit vagy pedig nem, így végeredményben nem a nemzetközi jog vagy a nemzetközi bíróságok, hanem az ál-

lamérdek fogja meghatározni azt, hogy mit tesz egy állam. Az institucionalista elképzelések már azzal számolnak, hogy az emberi jogi egyezményekhez való csatlakozás és a nemzetközi bíróságok joghatóságának elismerése politikai értelemben vett költségmegtakarítással járhat, az államok közötti viták rendezése hatékonyabb és kevésbé költséges lehet ebben az esetben. A nemzetközi kapcsolatok liberális megközelítésében az állam nem egy egységes aktor, hanem az állam különféle szervei egymással és akár az állam polgáraival is konfliktusba kerülhetnek. Mivel a mai gyakorlat a liberális elemzési keretrendszer elképzeléséhez hasonlít leginkább, így ez az elmélet komoly magyarázóerővel bír sokak szemében.

Az empirikus kutatások azt mutatják, hogy az autoriter fordulatot megakadályozandó (vagyis belpolitikai motívumok miatt) csatlakoznak az éppen demokratizálódott államok az emberi jogi egyezményhez és a nemzetközi bíróságok joghatóságához, viszont a *common law* tradíciójára alapuló jogrendszerek, az iszlám törvényeire épülő jogrendszerek és persze az autoriter rendszerek jóval kevésbé hajlamosak erre. Az empirikus kutatások ugyanakkor a konstruktivista elméleti megközelítéseket is alátámasztják, azaz a nemzetközi legitimáció és elismertség növelése igen gyakran komoly motivációs erővel bír az emberi jogi egyezmények és a nemzetközi bíróságok joghatóságának elfogadását illetően.

JEGYZETEK

[1] Természetesen létezik a témának magyar nyelvű szakirodalma is, ezek egy része azonban elsősorban jogelméleti vagy jogdogmatikai jellegű (lásd például Halmai, 2013; Drinóczi, 2017; Sajó, 2017; Chronowski–Vincze, 2018). Másik része sok vitát kiváltó módon, sajátos jogszociológiai szemüvegen keresztül vizsgálja a globális alkotmányosság kérdésének egy szeletét (Pokol, 2015; Halmai, 2015; Chronowski, 2015; Drinóczi, 2015; Pokol, 2017). Jelen szakirodalmi áttekintés azonban elsősorban a nemzetközi politikatudományi munkákra fókuszál, kevésbé jogelméleti vagy jogdogmatikai jellegű, és vizsgálódásának tárgya is átfogóbb a jurisztokráciára vonatkozó hazai jogszociológiai reflexiókénál.

[2] A globális alkotmányosság nem is elsősorban az alkotmányok hatalomkonstituáló szerepére fókuszál (sőt bizonyos irányzatai azt is tagadják, hogy az alkotmányossághoz a klasszikus értelemben vett alkotmányokra lenne szükség), hanem sokkal inkább annak hatalomkorlátozó mozzanatára, vagyis az emberi jogok katalógusára.

[3] Regionális emberi jogi konvenciók: American Convention of Human Rights (1969), European Convention of Human Rights (1950), African Charter on Human and Peoples' Rights (1986), Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000), ASEAN Human Rights Declaration (2012). Regionális emberi jogi bíróságok: Inter-American Court of Human Rights (1979), European Court of Human Rights (1959), Inter-American Court of Human Rights (1979), African Court on Human and Peoples' Rights (2004).

IRODALOM

Armony, Ariel C.–Schamis, Hector E. (2005): Babel in Democratization Studies. *Journal of Democracy,* 16 (4): 113–128. https://doi.org/doi:10.1353/jod.2005.0055

Atilgan, Aydin (2018): *Global Constitutionalism. A Socio-legal Perspective.* Heidelberg, Springer.

Bellamy, Richard (2006): Introduction. In: Bellamy, Richard (ed): *Constitutionalism and Democracy.* Aldershot, Ashgate Publishing, xi–xlviii.

Borgwardt, Elizabeth (2005): *A New Deal for the World: How Human Rights Ideas Reshaped the National Interest.* Cambridge, Harvard University Press

Buergenthal, Thomas (1997): The Normative and Institutional Evolution of International Human Rights. *Human Rights Quarterly,* 19: 703–723. https://doi.org/10.1353/hrq.1997.0033.

Chronowski, Nóra (2017): Globális vagy lokális alkotmányosság? *Jogelméleti Szemle,* 4: 19–32.

Chronowski, Nóra–Vincze, Attila (2018): *Magyar alkotmányosság az európai integrációban.* Budapest, HVG-Orac.

Cohen, Jean L. (2012): *Globalization and Sovereignty. Rethinking Legality, Legitimacy and Constitutionalism.* Cambridge, Cambridge University Press.

Cushman, Thomas (2010): The globalization of human rights. In: Turner, Bryen S. (ed): *The Routledge International Handbook of Globalization Studies.* New York, Routledge, 589–603. https://doi.org/10.4324/9781315867847.

Dixon, Rosalind and Posner, Eric A. (2011): The Limits of Constitutional Convergence. *Chicago Journal of International Law,* 11 (2): 400–423.

Drinóczi Tímea (2015): Jurisztokrácia és alkotmányoligarchia vagy többszintű alkotmányosság és alapjogvédelem? Reflexiók Pokol Béla írására. *Jogelméleti Szemle,* 4: 32–46.

Drinóczi Tímea (2017): *Az alkotmányos párbeszéd. A többszintű alkotmányosság alkotmánytana és gyakorlata a 21. században.* Budapest, MTA TK JTI.

Epstein, Lee–Knight, Jack (2003): Constitutional Borrowing and Nonborrowing. *International Journal of Constitutional Law,* 1 (2): 196–223. https://doi.org/10.1093/icon/1.2.196

Erdos, David (2010): *Delegating Rights Protection: The Rise of Bill of Rights in the Westminster World.* Oxford, Oxford University Press.

Freeman, Samuel (1990): Constitutional Democracy and the Legitimacy of Judicial Review. *Law and Philosophy,* 9 (4): 327–370. https://doi.org/doi:10.2307/3504771.

Ginsburg, Tom (2003): *Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asian Cases.* Cambridge, Cambridge University Press.

Ginsburg, Tom (2008): The Global Spread of Constitutional Review. In: Keith W. Whittington (ed.): *The Oxford Handbook of Law and Politics.* Oxford, OUP, 81–99. https://doi.org/doi:10.1093/oxfordhb/9780199208425.003.0006

Ginsburg, Tom–Versteeg, Mila (2013): Why Do Countries Adopt Constitutional Review?. *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 30 (3): 587–622. https://doi.org/10.1093/jleo/ewt008.

Goderis, Benedikt–Versteeg, Mila (2013): The Transnational Origins of Constitutions: Evidence From a New Global Data Set On Constitutional Rights. *CentER Discussion Paper,* Vol. 2013-010. Tilburg, Economics.

Goodman, Ryan–Jinks, Derek (2004): How to Influence States: Socialization and International Human Rights Law. *Duke Law Journal,* 54 (3): 621–703. https://scholarship.law.duke.edu/dlj/vol54/iss3/1.

Halmai Gábor (2013): *Alkotmányjog – emberi jogok – globalizáció*, Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Halmai Gábor (2015): Egy „alkotmányoligarcha" megjegyzései, avagy miről érdemes és miről nem jogtudományi vitát folytatni. *Jogelméleti Szemle,* 4: 46–55.

Held, David–McGrew, Anthony (2007): *Globalization Theory.* Cambridge, Polity Press.

Held, David (2006): *Models of Democracy.* Cambridge, Polity Press.

Helfer, Laurence–Slaughter, Anne-Marie (1997): Toward a Theory of Effective Supranational Adjudication. *The Yale Law Journal,* 107 (2): 273–391. https://scholarship.law.duke.edu/faculty_scholarship/2031.

Hirschl, Ran (2004): *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of New Constitutionalism.* Cambridge MA, Harvard University Press.

Hirschl, Ran (2015): The Strategic Foundations of Constitutions. In: Galligan, Dennis J.–Versteeg, Mila (eds.): *Social and Political Foundations of Constitutions.* Cambridge, Cambridge University Press, 157–181.

Hurd, Ian (2008): Constructivism. In: Reus-Smit, Christian–Snidal, Duncan (eds): *The Oxford Handbook of International Relations.* Oxford, Oxford University Press, 298–316. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199219322.003.0017.

Kelemen, R. Daniel (2011): *Eurolegalism. The Transformation of Law and Regulation in the European Union.* Cambridge–London, Harvard University Press.

Keohane, Robert O. (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in World Political Economy.* Princeton, Princeton University Press.

Keohane, Robert O.–Moravcsik, Andrew–Slaughter, Anne-Marie (2000): Legalized Dispute Resolution: Interstate and Transnational. *International Organization,* 54 (3): 457–488. https://doi.org/10.1162/002081800551299.

Law, David S.–Versteeg, Mila (2011): The Evolution and Ideology of Global Constitutionalism. *California Law Review,* 99 (5): 1163–1258.

Law, Davis S. (2008): Globalization and the Future of Constitutional Rights. *Northwestern University Law Review,* 102 (3): 1278–1350.

McKibben, Heather Elko–Western, Shaina D. (2018): 'Reserved Ratification': An Analysis of States' Entry of Reservations Upon Ratification of Human Rights Treaties. *British Journal of Political Science,* 1–26. https://doi.org/10.1017/S0007123417000631.

Merkel, Wolfgang–Croissant, Aurel (2004): Conclusion: good and defective democracies. *Democratization,* 11 (5): 199–213. https://doi.org/10.1080/13510340412331304651.

Mitchell, McLaughlin–Powell, Emilia Justyna (2011): *Domestic Law Goes Global: Legal Traditions and International Courts.* Cambridge, Cambridge University Press.

Moravcsik, Andrew (2000): The Origins of Human Rights Regimes: Democratic Delegation in Postwar Europe. *International Organization,* 54 (2): 217–252. https://doi.org/10.1162/002081800551163.

Moravcsik, Andrew: Liberal Theories of International Law. In: Dunoff, Jeffrey L.–Pollack, Mark (eds): *Interdisciplinary Perspectives on International Law and International Relations: The State of the Art.* Cambridge, Cambridge University Press, 83–118.

Ordeshook, Peter C. (2002): Are 'Western' Constitutions Relevant to Anything Other Than the Countries They Serve? *Constitutional Political Economy,* 13 (3): 3–21. https://doi.org/10. 1023/A: 1013625406884.

Osiatynski, Wiktor (2013): The historical development of human rights. In: Sheeran, Scott–Rodley, Nigel (eds): *Routledge Handbook of International Human Rights Law.* New York, Routledge, 9–24. https://doi.org/10.4324/9780203481417.

Osterhammel, Jürgen–Petersson, Niels P (2005): *Globalization: A Short History.* Princeton. Princeton University Press.

Pariotti, Elena (2012): Transnational corporations and human rights. In: Cushman, Thomas (ed): *Routledge Handbook of Human Rights.* New York, Routledge, 466–475. https://doi.org/10.4324/9780203887035.

Plattner, Marc F. (1998): Liberalism and Democracy: Can't Have One without the Other. *Foreign Affairs,* 77 (2): 171.

Pokol Béla (2015): A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán. *Jogelméleti Szemle,* 4: 4–19.

Pokol Béla (2017): *A jurisztokratikus állam*, Pécs, Dialóg Campus.

Pollack, Mark A. (2014): Political Science and International Adjudication. In: Romano, Cesare PR et al. (eds): *The Oxford Handbook of International Adjudication.* Oxford, Oxford University Press, 357–387. https://doi.org/10.1093/law/9780199660681.003.0017.

Reus-Smit, Christian (2004) (ed): *The Politics of International Law.* Cambridge, Cambridge University Press.

Rhoden, T. F. (2015): The liberal in liberal democracy. *Democratization,* 22 (3): 560–578. https://doi.org/10.1080/13510347.2013.851672.

Risse, Thomas (2009): Social Constructivism and European Integration. In: Wiener, Antje–Diez, Thomas (eds): *European Integration Theory.* Oxford, Oxford University Press, 159–176.

Rosenfeld, Michel–Sajó, András (2006): Spreading Liberal Constitutionalism: An Inquiry into the Fate of Free Speech Rights in New Democracies. In: Choudhry, Sujit (ed): *The Migration of Constitutional Ideas.* Cambridge, Cambridge University Press, 142–177.

Sajó, Adrás (1999): *Limiting Government: An Introduction to Constitutionalism.* Budapest, Central European University.

Sajó András (2017): Alkotmányosság a bezárkózó társadalmakban. *Közjogi Szemle,* 4: 1-6.

Shapiro, Martin (1999): The Success of Judicial Review. In: Kenney, Sally et al. (eds): *Constitutional Dialogues in Comparative Perspectives.* New York, MacMillan, 193–219.

Steger, Manfred B. (2013): *Globalization. A Very Short Introduction.* Oxford, Oxford University Press.

Steinberg, Richard H. (2013): Wanted – Dead or Alive: Realism in International Law. In: Dunoff, Jeffrey L.–Pollack, Mark (eds): *Interdisciplinary Perspectives on International Law and International Relations: The State of the Art.* Cambridge, Cambridge University Press, 146–174.

Stone Sweet, Alec (2004): *The Judicial Construction of Europe.* Oxford, Oxford University Press.

Teubner, Gunther (2012): *Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization.* Oxford, Oxford University Press.

Thornhill, Chris (2016): *A Sociology of Transnational Constitutions. Social Foundations of the Post-National Legal Structure.* Cambridge, Cambridge University Press.

Tushnet, Mark (2009): The Inevitable Globalization of Constitutional Law. *Virginia Journal of International Law,* 49 (4): 985–1006.

Vauchez, Antoine (2015): *Brokering Europe. Euro-Lawyers and the Making of a Transnational Polity.* New York, Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/S1537592716002711.

Waltz, Kenneth E. (1979): *Theory of International Politics.* New York, McGraw-Hill.

Wotipka, Christine Min and Tsutsui, Kiyoteru (2008): Global Human Rights and State Sovereignty: State Ratification of International Human Rights Treaties 1965–2001. *Sociological Forum,* 23 (4): 724–754. https://doi.org/10.1111/j.1573-7861.2008.00092.x.

RECENZIÓK

Bozóki András
Osztály, állam és függőség az európai félperiférián

Oross Dániel
Mozgalmi innovációk

OSZTÁLY, ÁLLAM ÉS FÜGGŐSÉG AZ EURÓPAI FÉLPERIFÉRIÁN

Bozóki András
(CEU)

A recenzió beérkezett: 2020. április 20. – véglegesítve: 2020. április 21.

(Scheiring Gábor: Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó, 2019.)

Scheiring Gábor rendkívül gondolatgazdag, számos új nézőpontot felvető, provokatív könyvet írt a magyar demokrácia elhalálozásáról. Ritkán olvasni magyarul ennyire átgondolt, igényes, jól strukturált munkát, amelyben az elméleti és empirikus részek egymásra épülve erősítik az írás fő állításait. A szerző az Orbán-rezsimet – egyezően a hazai és nemzetközi politikatudomány domináns álláspontjával – versengő vagy választásos önkényuralmi rendszernek tekinti, és ebből következően a hibrid rezsimek körében helyezi el (vö. Levitsky–Way, 2010; Schedler, 2005; Schedler, 2015.). De ez a könyv kevésbé szól a már előrehaladott állapotban lévő Orbán-rezsim természetéről (ehhez lásd például Scheiring–Szombati, 2019) mint inkább kialakulásának okairól.

A szerző a rendszerváltással létrejött törékeny magyar demokrácia történelmi kudarcának elsődleges okát a Kelet-Európában 1989 után dominánssá vált piaci fundamentalizmusban (vö. Soros, 1998) látja. Ennek elveit – dióhéjban a privatizáció, a dereguláció, a sokkterápia, a pénzügyi és kereskedelmi liberalizáció, a makrogazdasági stabilizáció és a piaci társadalom fogalmait – a magyar pártok elfogadták, így a középosztály alatti választói csoportok az 1990-es években nem találtak maguknak olyan politikai alternatívát, amely a szabadság mellett az egyenlőség elvét is hitelesen képviselte volna. Végül ezek a választók, türelmüket vesztve a „nemzet" kirekesztően értelmezett fogalmával operáló jobboldal és a szélsőjobboldali erők mellé sorakoztak fel. Scheiring kimutatja, hogy jelentős választói csoportoknál a változás lényegében abban állt, hogy az „osztály" fogalmát behelyettesítették a „nemzet" fogalmával, anélkül, hogy kezdetben tartalmilag változtattak volna alapvető beállítódásukon. A munkások, akik a kétezres évek elején még nem voltak fogékonyak az etnicista ideológiára (vö. Szalai Erzsébet, 2004), az évtized végére már többnyire abból indultak ki. A 2010-es politikai fordulat véget vetett a liberális demokrácia korszakának és a választók szabad utat engedtek egy (kezdetben

Politikatudományi Szemle XXIX/2. 125–141. pp. © Társadalomtudományi Kutatóközpont
https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.125

majoritárius demokratának nevezett) illiberális, versengő önkényuralmi rendszer kibontakozásának.

Mivel Scheiring az 1990–2010 közötti korszakot hol demokráciának, hol pedig „szimulált demokráciának" nevezi, nem mindig világos, hogy pontosan mire gondol. Az én értelmezésemben a szerző elitvezérelt, intézménycentrikus demokráciát ír le, amely az évek során is féloldalas maradt, mert nem erősödött meg az aktív társadalmi részvétel. Ennélfogva a demokrácia fogalmát sokan csak a többpártrendszerrel azonosították. E demokratikus deficithez képest azonban a szimuláció fogalma szándékosságot tételez fel a politikai aktorok részéről, amit túlzás lenne a fenti húsz év egészére kiterjeszteni. Benyomásom szerint itt inkább arról lehet szó, hogy a kapitalizmus és a demokrácia együttes megjelenése súlyos ellentmondásokkal terhelt folyamat volt. Abból a tényből, hogy a demokráciák csak a kapitalista rendszerekben maradtak életben, még nem következik, hogy az újonnan létrejött kapitalizmus automatikusan demokráciához vezet. Az sem biztos, hogy a születőben lévő piacgazdaság automatikusan konszolidálja a történeti előzmények nélkül, nemzetközi dominóhatásra létrejött, félperiférias demokráciát.

A szerző által „szimulált demokráciának" nevezett korszak inkább a 2010-től kezdődő periódusra illik, amikor a rezsim – a kormányfő által „pávatáncként" leírt formában – a hivatalos politika rangjára emelte a kettős beszédet (az Orbán-rezsimről lásd Magyar–Vásárhelyi, 2017; Kovács–Trencsényi, 2020). Az időszak meghatározó pillanatai közé tartozott az egyoldalú alkotmányozás (2011), az alaptörvény negyedik kiegészítése, amely szétzilálta a jogállamiságot (2013), a szabad, de nem tiszta választások lebonyolítása és az „illiberális demokrácia" meghirdetése (2014). Ebbe a sorba illeszkedett a menekülthullám által jelentett veszélyek felnagyítása és propagandisztikus átértelmezése (2015), valamint az hatalmon lévő párt céljainak szolgálatába állított népszavazás (2016). Mivel az illiberális demokrácia fogalma – félrevezető elnevezése ellenére – nem demokrácia, hanem hibrid rezsim (vö. Bozóki–Hegedűs, 2018a), a kormányfő végül így deklarálta szakítását a rendszerváltás után fennállt nyugatias, demokratikus rendszerrel. A hibrid rezsim tipikus kommunikációs stratégiája a kettős beszéd, amely a hatalmon lévő politikai vezetők hazai és nemzetközi politikájában egyaránt megjelent. A Fidesz 2018-as, „félig szabad" választásokon aratott győzelme után a pávatáncra egyre kevésbé volt szükség, habár a választásos autokrácia egészen a 2020-as felhatalmazási törvény elfogadásáig fennmaradt (Scheppele, 2020).

Az Orbán-rezsim létrejöttének fő társadalmi oka Scheiring szerint a munkásosztály és a nemzeti tőkésosztály párhuzamos lázadása volt a neoliberális versenyállam teremtette növekvő egyenlőtlenséggel és bizonytalansággal szemben. Úgy vélem, a szerzőnek abban igaza van, hogy a munkásság jelentős részénél valóban lázadásról volt szó: épp erre utal, hogy nemcsak a Fidesz, de a Jobbik is látványosan megerősödött. Nem a leendő hatalomhoz való „dör-

gölőzés" kezdődött, hanem új, radikális megoldásokat hirdető politikai ágensek kereséséről, amelyek a baloldali-liberális koalíciós kormány politikájával szemben határozták meg magukat.

Ám a hazai tőkések esetében ez a szembenállás korántsem volt ilyen éles, így a váltás sem. Az ő esetükben nem annyira lázadásról vagy ideológiai azonosulásról, hanem sokkal inkább a 2010-re felemelkedő Fidesz által teremtett új politikai környezethez való rugalmas alkalmazkodásról volt szó. Azok a magyar tőkések, akik nem tudtak versenyezni a magasabb bért fizető, jobb munkakörülményeket teremtő, és még a szakszervezetek működését is toleráló multinacionális cégekkel, politikai lojalitásukért cserébe a protekcionista nemzetállamnál kerestek menedéket. Ezt bizonyítja, hogy a Scheiring által „jobboldali tőkéseknek" nevezett csoport tagjai a számukra rendelkezésre álló két jobboldali párt közül szinte kivétel nélkül a Fideszt választották, nem pedig a Jobbikot. A felemelkedő jobboldali erők közül csak a hatalomra kerülésre esélyes (majd hatalomra kerülő) párt felé fordultak, mert attól remélhettek szabályozási előnyöket és állami juttatásokat.

Habár az *Egy demokrácia halála* elsősorban kritikai politikai gazdaságtani elemzés, Scheiring Gábor bebizonyítja, hogy otthonosan mozog a politikai szociológia és a szűkebben vett politikatudomány nemzetközi szakirodalmában is. Végigelemzi a liberális demokrácia bukására vonatkozó domináns magyarázatokat, amelyek között a politikai elitek normaszegésére, a kulturális determinizmusra, a modernizáció kifulladására és a világrendszer hatásaira hivatkozó értelmezéseket emeli ki. A politikai voluntarizmusra összpontosító elitista magyarázatokat joggal érheti kritika mind a modernizáció-elmélet, mind pedig a világrendszer-elmélet képviselői részéről. Ám az egy országra vonatkozó, esettanulmányt igénylő kérdésekre a túl általános világrendszer-elméletnél az intézményelmélet vagy a politikai ágensek szerepét vizsgáló elitelmélet jobb válaszokat ad.

AZ OSZTÁLY FOGALMA

A könyv kulcskategóriái az osztály, az állam és a függőség fogalmai. Scheiring Gábor könyvének egyik újítása, hogy bátran rehabilitálja az osztályelemzést és hangsúlyozza, hogy az osztály fogalma a XXI. század buborék-társadalmaiban, az instabillá vált politikai környezetben és az individualizált tömegtársadalomban sem veszítette el létjogosultságát. Ragaszkodik hozzá, hogy a Marx által bevezetett fogalom – amelyet a huszadik század második felében többször elparentáltak – továbbra is aktuális, még ha nem is pontosan úgy, ahogy azt Marx elképzelte. A szerző a munkásosztályhoz tartozók körébe sorolja mindazokat, akik tudásukat vagy munkaerejüket adják el, ám egyúttal azt is leszögezi, hogy a mai társadalmakat már nem lehet pusztán két osztályra, a munkásokra és a tőkésekre tagolni.

A munkásosztályon belül Scheiring különbséget tesz képzett és képzetlen munkások között, a tőkésosztályon belül pedig a transznacionális és a nemzeti tőke képviselői között. „Szűkebb értelemben" a munkásosztály fogalma alatt azokat érti, „akik megélhetésük biztosítása érdekében kénytelenek saját munkaerejüket áruba bocsátani, és nem rendelkeznek jelentős mértékben sem gazdasági, sem kapcsolati, sem tudástőkével" (82. o.). Azzal azonban, hogy mit tekint *tágabb értelemben* vett munkásosztálynak, a szerző adós marad. Egy pillanatra úgy tűnik, mintha a technokráciát is ide sorolná, ám később leszögezi, hogy a menedzsereket és a szakértelmiséget a munkásságtól elkülönülő, új, kozmopolita technokrata osztálynak tekinti, amely végső soron közelebb áll a tőkésekhez, mint a munkásosztályhoz. Ezt követően a szerző az állam relatív autonómiájának tézisét is elfogadja, amiből azt a következtetést vonja le, hogy az államhatalom működtetői önálló szereplőként alkotják a politikai osztályt.

Scheiring Gábor szerint a jelenkori globális kapitalizmusban tehát *négy osztály* létezik: a munkásosztály, a tőkésosztály, a technokrata tudásosztály és a politikai osztály. A munkaerő és a profittulajdon mellett osztályképző erővé válik a konvertálható tudás és az állami hatalom. A szerző által követett osztályelmélet tehát „nem feltételez szükségszerűen adott társadalmi osztályokat, a megélt osztályhelyzetekben a kulturális mező szimbólumainak és a politikai intézményeknek ugyanúgy szerepük van, mint az adott történelmi és földrajzi kontextusban létező gazdasági munkamegosztásnak, termelési módnak" (85. o.) Ráadásul nem kell, hogy az osztályok a mindennapok világában megnyilvánuljanak, elegendő, ha az eltérő érdekrendszerükből fakadó politikai cselekvéseik „bizonyos kritikai csomópontként működő" válsághelyzetekben felszínre törnek.

Mindebből az rajzolódik ki, hogy a szerző meglehetősen laza osztályfogalommal dolgozik, amelyben a gazdasági struktúrák csupán az egyik lehetséges változót jelentik az osztállyá szerveződésben. Az osztályok alapvetően „magánvaló" osztályként (Marx), vagy „osztályhelyzetként" (Weber) léteznek, amelyek csak éles társadalmi konfliktusok idején dinamizálódnak és szerveződnek „magáért való" osztállyá (Marx), vagy társadalmi osztállyá (Weber). A szerző azonban még tovább bővíti az osztályelmélet érvényességi körét, amelylyel már Marx sem értene egyet – Bakunyin, Gyilasz, Szelényi és Gouldner viszont annál inkább. A szerző ugyanis azáltal, hogy a hagyományos antagonisztikus osztályok mellett az új, transznacionális, kozmopolita, szakértelmiségi technokrata osztályt is osztályként említi, elfogadja az „új osztály" elméletét. Végül a tudásosztály mellett Scheiring a politikai osztály fogalmát is bevonja az elemzésbe, amivel saját osztályelemzését olyan elméleti tradíciókkal tágítja ki, amelyek nemcsak a Gramsci és Poulantzas által képviselt marxi hagyományt, hanem mellettük Foucault és Bourdieu hatását is tükrözik.

A szerző tehát úgy igyekszik hű maradni az osztályelemzést rehabilitáló kutatási programjához, hogy az osztály fogalmát rendkívül tágan, a poszt-

strukturalista megközelítésekre is nyitottan értelmezi. A struktúra és a cselekvő ágensek hatását együtt elemzi, továbbá osztályképző erőt tulajdonít olyan felépítményi tényezőknek, mint a politikai intézmény és a kulturális mező. Itt azonban a szerző már csúszós talajra érkezik, mert a „mező" és a „habitus" fogalmát Bourdieu éppen a struktúrákra és aktorokra tagolt osztályelemzés alternatívájaként dolgozta ki.

Scheiring osztályelemzése az immanens rendszerkritika keretei között mozog: kritikai pozíciója nem antikapitalista, hanem rendszeren belüli baloldali álláspontként fogalmazódik meg. Marx továbbra is fontos forrás marad számára, de nem annyira tartalmi, mint inkább módszertani szempontból. Elveti a proletariátus ideologikus, forradalmi ágensként való értelmezését, és a munkásság szociológiai megközelítésére koncentrál. Amikor például a kapitalizmus és demokrácia összeegyeztethetőségével foglalkozik, Adam Przeworskinak az 1980-as években írt munkáit gondolja tovább. Przeworski tézise szerint a tőkések és munkások között nincs mindig antagonisztikus ellentét, ellenkezőleg, képesek arra, hogy szembenálló érdekeik dacára tartós kompromisszumot kössenek egymással. A tőkés uralom, a jogállam, a beágyazott pártrendszer és a kollektív érdekvédelem fogalmaival pedig a szociáldemokrata stratégia bontakozik ki a szemünk előtt.

Przeworski a szociáldemokrácia történetével foglalkozó kutatásaiban arra a következtetésre jutott, hogy a munkások számára a jóléti demokratikus kapitalizmus vonzóbb opció, mint a bizonytalan kimenetelű szocialista forradalom (Przeworski, 1985; Przeworski–Sprague, 1986). Amennyiben a kapitalista állam garantálni tudja számukra az anyagi jólét és a demokrácia lehetőségét, a munkások a kapitalizmust fogják választani a forradalommal szemben. A demokrácia osztálykompromisszum eredménye, amelyet gazdaságilag és politikailag jól szervezett osztályok képviselői kötnek meg. A második világháború utáni szociáldemokrata, kereszténydemokrata és szociálliberális rendszerek a jóléti államok által fenntartott demokratikus kapitalizmus modelljére épültek. Talán azért is alakulhatott ez így, mert a nyugati kapitalista demokráciákkal szemben egészen 1989–91-ig fennállt a Marxra hivatkozó, szovjet típusú rendszeralternatíva. Ez a rendszer ugyan nem volt se kulturálisan vonzó, se gazdaságilag sikeres, de katonailag sokáig komoly veszélyt jelentett az emberiség számára.

Scheiring Gábor könyvéből is kitűnik, hogy a klasszikus, osztálykompromisszumra épülő szociáldemokrata politika nem volt elérhető alternatíva a posztkommunista átalakulás sokkján átesett kelet-közép-európai országok számára. Az 1990-es években hatalomra kerülő új, demokratikus, posztkommunista elit a piaci koordináció elsődlegességében hitt, sőt voltak köztük olyanok, akik abszolutizálták a piaci logika társadalmi szerepét. A szerző őket nevezi piaci fundamentalistáknak. Ezekben az országokban a létező baloldal a modernizációs paradigma keretei között liberalizáló, piacosító és kulturálisan kozmopolita politikát folytatott, a létező jobboldal pedig a társadalmi alrend-

szerek nemzetállami ellenőrzését pártfogolta. A baloldal egyszerre volt gazdasági és kulturális értelemben liberális, míg a jobboldal egyszerre volt mindkét értelemben antiliberális. Mindez megelőlegezte a demokratikus törésvonalakon túlmutató társadalmi polarizáció kialakulását. Scheiring elemzése meggyőzően mutat rá a magyar munkások és a gazdasági elit között egyre inkább elmélyülő materiális és kulturális szakadékra.

Az átalakuló kelet-európai társadalmak ezzel nem voltak teljesen egyedül, mert a 2008-as válság időszakára a nyugati országokban is megindult a demokráciát sokáig fenntartó osztálykompromisszum szétforgácsolódása. Ráadásul a vetélytárs nélkül maradó kapitalizmus maga is paradigmaváltáson esett át a hidegháborút követő évtizedekben. Az osztályelemzést megnehezítette, hogy a helyi jóléti kapitalizmusokat felváltó globális kapitalizmusban a jóléti állam helyébe a „piaci társadalom", a demokrácia helyébe a „posztdemokrácia", a szervezett munkásosztály helyébe pedig a fragmentált, bizonytalan helyzetű prekariátus lépett (Crouch, 2004). A globális elit és a munkavállalói csoportok közötti megélhetési olló látványosan szétnyílt és az egyenlőtlenség kultúrája normalizálódott.

Scheiring az államszocialista osztálypolitika széthullását követő, kelet-európai vadkapitalista tapasztalatok ellenére – vagy tán épp azért – fontosnak tartja, hogy visszahozza a hazai társadalomtudományi diskurzusba az osztályelemzést. Ebben talán az a konstruktivista megközelítés is inspirálta, hogy azok a társadalmi jelenségek, amelyekre fogalmakat alkotunk, léteznek. A szerző „békeidőben" is munkásosztályról és tőkésosztályról beszél, amikor az osztálylyá szerveződés politikailag láthatatlan. Érdemes lett volna arra is kitérni, hogy mi a szerepe a rendszer fenntartásában a további két említett osztálynak: a technokrata és a politikai osztálynak. Ha elfogadjuk azt a plauzibilis állítást, mely szerint minden demokrácia osztálykompromisszum eredménye, akkor egy újabb kutatásban érdemes lesz megvizsgálni azt is, hogy e kompromisszumokat osztálytudatos szereplők, vagy hasonló osztályhelyzetben lévő, véletlenszerűen a hatalom közelébe sodródó cselekvők kötik-e meg. Hipotézisként megfogalmazható, hogy a felek osztálykompromisszumot kritikus történelmi pillanatokban – jellemzően válsághelyzetben – szoktak kötni, tehát akkor, amikor a hasonló osztályhelyzetbe tartozó szereplők osztálytudatát a válság átmenetileg dinamizálja.

AZ ÁLLAM FOGALMA

A kötet másik jelentős újítása az állam átalakulásának leírása. A rendszerváltás alatti és az azt követő időszakot egybevéve a szerző három szakaszt különít el egymástól és mindegyikhez az állam eltérő típusát rendeli. Az első az államszocializmusból megörökölt csökevényes jóléti állam, a második a húsz éven át tartó demokratikus időszakban kialakult versenyállam, a harmadik

pedig az orbáni posztdemokratikus korszakban gyökeret eresztett felhalmozó állam. Scheiring szerint az államszocializmus korszaka nem a Kornai János által leírt „koraszülött jóléti államot" (Kornai, 1989; 1993) teremtette meg, hanem az ennél általa pozitívabban értékelt „csökevényes jóléti államot". Tehát a szocializmus idején nem az volt a baj az állam jóléti szolgáltatásaival, hogy azok túl korán jöttek volna, hanem hogy túl kevés területre terjedtek ki. Itt vonzó intellektuális kihívás kínálkozott volna arra, hogy Scheiring részletesebben is kritikai elemzés alá vegye Kornai koncepcióját, de ezzel a lehetőséggel nem élt – nyilván azért, mert a könyvének elsődleges tárgya nem az 1989 előtti szocialista állam elemzése volt.

A rendszerváltás utáni korszakban a csökevényes jóléti államot fokozatosan a piacpárti (és helyenként neoliberális) „versenyállam" váltotta fel. A versenyállam (fogalmához lásd Drahokoupil, 2008) fő feladatának a piacosítást, a makroökonómiai stabilizációt, a vonzó befektetési környezet megteremtését, tehát a kapitalizmus sikeres adaptálását tekintette, és a versenyből kiesőket korai nyugdíjazással és munkanélküli segéllyel pacifikálta. Mindezzel lényegesen csökkent a foglalkoztatottak aránya a népességen belül, tehát a versenyállam, paradox módon, az eltartottak egyre nagyobb hányadát cipelte a hátán. Ez az ellentmondás megengedi azt a következtetést, hogy a versenyállam nem is volt igazán neoliberális, hiszen a verseny vesztesei számára a szociális béke fenntartása érdekében továbbműködtette az államszocializmus egyes vívmányait. Itt talán érdemes lett volna jobban kiemelni a rendszerváltást közvetlenül követő évek gazdasági és politikai elitjének felelősségét a privatizáció – nemcsak antiszociális, hanem kriminális – „menedzselése" miatt. A kialakuló versenyállam domináns volt, de nem kizárólagos, mert a korszak egészében fennmaradtak a csökevényes jóléti állam egyes struktúrái, amelyek a kapitalizmusba való átalakulás társadalmi feszültségeit csökkentették. Például ezekre a struktúrákra és elvárásokra kívánt építeni a Medgyessy-kormány, amikor 2002-ben meghirdette a „jóléti rendszerváltás" szociáldemokrata programját.

A rendszerváltást követő második évtized végére azonban kiderült, hogy a versenyállam nem tudta tovább erősíteni az ország versenyképességét. Ami az 1995–2005 közötti évtizedben még sikeres volt, az az ezt követő években fokozatosan csődött mondott. A 2008-as világgazdasági válság kézzelfoghatóvá tette a gazdaságpolitika megváltoztatásának szükségességét. A versenyállam elitje azonban a válságra a régi módon reagált: továbbra is pénzügyi és gazdasági megszorításokban gondolkodott. Mindez gyors politikai hitelvesztéshez és a politikai kereslet radikális megváltozásához vezetett.

A 2010 után kialakult államot Scheiring a Magyarországon kevésbé használt, de a nemzetközi szakirodalomban ismert „felhalmozó állam" fogalmával (lásd Wolfe, 1977) írja le. Ebben a paradigmában az állam feladata egyes hazai tőkéscsoportok erőteljes és túlzott jutalmazása révén belső erőből, hazai erőforrásokra támaszkodva felpörgetni a gazdasági fejlődést. Ám kérdés, hogy a

felhalmozó állam fogalma mennyiben alkalmazható arra a helyzetre, amikor az államot belülről elfoglaló politikai vállalkozók a jogállami kondíciókat lerombolva a közpénzeket az általuk felépített strómanokhoz, és a politikai lojalitás alapján hozzájuk kötődő tőkésekhez csoportosítják át. Ez az állam keveseket elhalmoz, de sokakat kifoszt: egy viszonylag szűk kört szisztematikusan megjutalmaz – ha ugyan az államnak egyáltalán „relatív autonómiája" van, tehát egyáltalán leválasztható erről a körről – míg a leszakadó rétegekkel szemben „munka alapú", szociáldarwinista politikát követ. Fennmaradását nem csupán a 2010-es évek világgazdasági konjunktúrája tette lehetővé, hanem a közmédia állami kontrollja, a társadalom megosztása, az idegenellenes, etnicista politika, a permanens háborús retorika, a kormányfő személyes karizmája, valamint az Európai Unió bizonytalan – strukturálisan korlátozó, de esetileg támogató – politikája is (Bozóki–Hegedűs, 2018b; Tamás Gáspár Miklós, 2020).

Scheiring korrekt módon megemlíti a saját álláspontjával ellentétes megközelítéseket is – Kornai János elméletén túl például Magyar Bálint „maffiaállam" (Magyar, 2015; 2018) koncepcióját – de érdemben nem száll velük vitába. Utóbbit neoutilitárius megközelítésnek nevezi. Egy ponton félreérti a maffiaállam tézisét, amikor azt a „haveri kapitalizmus" körében tárgyalja. A haveri kapitalizmusban ugyanis az egymásnak kölcsönösen osztogató „haverok" többé-kevésbé egyenlők. A maffiaállam lényege viszont a központosított, vertikális, személyes hatalom. Gyakorlóinak köre nem annyira a reciprocitással és horizontális kapcsolatokkal írható le, mint inkább a „fogadott politikai család" viszonyrendszerével, amelyet egyetlen személy, a gazdasági és politikai hatalmat, befolyást és presztízst felülről osztogató, „családfő", mint politikai *boss* irányít, akit követői kritikátlanul elfogadnak. Ellentétben a haveri kapitalizmussal, a maffiaállamban minden pozícióban lévő személy a „családfő" által lekenyerezett szereplő.

A posztkommunista maffiaállam perszonalizált rendszer, amely nem a fennálló formális intézményekre, hanem a vezető informális hatalmára és ebből fakadó önkényes döntéseire épül. Ebből fakadóan mindegy, hogy az államfő, a legfőbb ügyész, az alapvető jogok biztosa, az alkotmánybíróság vagy a médiatanács tagja papíron „független" szereplő, mert őket a gyakorlatban a rezsim névadója irányítja. Ebben a struktúrában a központi döntések a tulajdonviszonyok átrendezésére is irányulhatnak, például tranzitállamosítás módszere szerint. Az állam „ragadozó" természete a vezér azon törekvésére épül, hogy klienseinek igényei ki legyenek elégítve, mert támogatásuk nélkül a rendszer nem tartható fenn. Mindazonáltal a maffiaállam tézise részleges elmélet, mert az állam működésére koncentrál és önmagában nem ad választ az állam és a társadalom viszonyára és nem elemzi a rendszer legitimációját vagy a társadalom belső mozgásait sem. Ez utóbbira inkább az útfüggőségre *(path-dependency)* építő elméletek – a refeudalizációra, a kultúrára és az értékrendszerre vonatkozó kutatások – hívhatók segítségül.

Az Orbán-rezsimben államosítás és újraprivatizálás egyaránt megfigyelhető, de mindez végső soron nem is lényeges, mert elmosódnak a határok a magántulajdon és a köztulajdon, valamint az állam, a párt és a vezető köre között. Utóbbiak közös halmazát nevezhetjük „politikai családnak". A felhalmozó állam fogalma azért lehet problematikus, mert a kormányfő az ország vagyonát lényegében a sajátjaként kezeli, amitől a rendszer szultanisztikus (más megközelítésben: neopatrimoniális, neoprebendális) vonásokat ölt (Csillag–Szelényi, 2015). Az állami felhalmozás kizsákmányoló jellegű, mert elszívja az erőforrásokat a kisebb keresetűek elől, és a közcélokat is aszerint állapítja meg, hogy e források átcsoportosíthatók-e a felhalmozó klikk számára.

A szerző a felhalmozó állam két korszakát különbözteti meg. Az első szakasz a XVIII. század végére, a XIX. század elejére esik, amikor a nemesség és a burzsoázia közötti kiegyezés alapján a régi rend megtarthatta befolyását, cserében az általa irányított állam a burzsoázia tőkefelhalmozását szolgálta. Ez a „demokrácia előtti" állam nem volt érdekelt a munkásosztály rendszerbe integrálásában – sőt, kifejezetten annak kirekesztésére törekedett – mert elsődleges céljának azt tekintette, hogy állami beavatkozással hazai és nemzetközi piacokat szerezzen a burzsoázia számára. Scheiring e ponton az amerikai vadnyugati vasútépítő nagyvállalatokat (Central Pacific Railroad, Union Pacific Railroad), valamint a brit parlamenthez kötődő Kelet-indiai Társaság nevét említi a felhalmozó állam kedvezményezettjeinek klasszikus amerikai és angol példáiként. A szerző szerint – legalábbis az angol esetben – volt két, egymástól független szereplő: a felemelkedőben lévő burzsoázia és a régi, arisztokratikus rend, amelyek kompromisszumot kötöttek egymással és közös, nagy projektekbe vágtak bele.

A felhalmozó állam másik korszaka (egyúttal típusa) a szerző szerint a félperifériás magyar gazdaságban figyelhető meg, ahol a posztkommunista felhalmozó állam nem csupán közvetít a hazai és a nemzetközi tőke között, hanem mindkettejük érdekét kiszolgálja. Scheiring szerint a versenyállam csak a kapitalizmus bevezetésére és működtetésére törekedett, és ezáltal a transznacionális tőke befolyása alá került. Vele szemben a felhalmozó állam – szintén a munkásosztály marginalizálása révén – szövetségest talált a nemzeti tőkében a transznacionális tőkével szemben, és előbbi érdekeit próbálja ellensúlyként képviselni az utóbbi ellenében. Erre azért nyílik lehetősége, mert az állam, mint politikai osztály egyúttal saját osztályérdekeit képviseli és egyaránt törekszik a politikai ellenzék és az alávetettek kirekesztésére. Míg tehát a versenyállam a demokrácia keretei között is tudott érvényesülni, a felhalmozó állam rákényszerül a demokráciával való szakításra, mert különben nem maradhatna fenn.

A felhalmozó állam tehát nem fér össze a demokráciával. Míg azonban a centrumországok korai felhalmozó állama két osztály kompromisszuma volt, a félperifériás posztkommunista régió magyar felhalmozó állama hármas szö-

vetségként (politikai osztály, transznacionális tőke, nemzeti tőke) van leírva. Ez azonban már jobban hasonlít a dél-amerikai új függőségi elméletek által leírt modellre, mint a régi angliai vagy észak-amerikai fejlesztési stratégiákra. A mai félperifériás autoriter rendszerben a politikai osztály azáltal hozza helyzetbe a nemzeti tőkéseket, hogy maga alá rendeli és feltétlen politikai lojalitást vár el tőlük. Ahogy a szerző írja: „a hatalmi tömb az intézményi autoritarizmust és az autoriter populizmust kombináló tekintélyelvű hatalomgyakorlást folytat az új felhalmozási rezsim stabilizálása érdekében" (257. o.) Cégek és vezetőik kerülhetnek rövid időn belül a csúcsra, majd tűnhetnek el a süllyesztőben az állam akaratából. Az Orbán-rendszerben nem a nemzeti tőkésosztály és a politikai osztály egymástól független szereplőként megkötött kompromisszumáról van szó, hanem a tőkésosztály politikai behódolásáról. Olyan kapitalizmus ez, amelyben a tőkések sorsa rendszerszintűen a politikai lojalitásuktól függ.

Ennélfogva e két, időben távol eső „felhalmozó állam" közös nevezőre hozása túlságosan is kalandos vállalkozásnak tűnik. Abból, hogy az elmúlt évszázadok történetéből releváns példákat tudunk mondani arra, hogy a felhalmozó állam erőteljesen hozzájárult egyes kapitalista vállalatok felvirágzásához, nem következik, hogy ezekben az országokban az állami beavatkozás rendszerszintű volt. Nagy képzelőerőre van szükség ahhoz, hogy a James Lancaster által létrehozott és a londoni politikai körök által támogatott Kelet-Indiai Társaságot, valamint Mészáros Lőrinc magyar vállalatbirodalmát ugyanabban a paradigmában, egymással analóg példaként szemléljük. Míg az előbbi az Indiai-óceánon és a Bengáli-öbölben, globális nemzetközi versenyben állt helyt évszázadokon át, addig az utóbbi alig tízéves vállalatvezetői múltra visszatekintő hazai szereplő legfeljebb a Balkán néhány kisállama felé nyújtózkodik. A két vállalatbirodalom – minden, itt nem részletezendő különbsége ellenére – abban kétségkívül hasonlít, hogy egyaránt ellátott politikai és gazdasági funkciókat. Míg azonban a Kelet-Indiai Társaság csak politikai kérdésekben tartozott a brit korona fennhatósága alá, de gazdasági tevékenységében szabad volt, addig Mészáros Lőrinc vállalatcsoportjánál a politikai és a gazdasági lojalitás szálai elválaszthatatlanok egymástól.

Rendkívül izgalmas lenne, ha Scheiring a felhalmozó államra nemcsak ennyire extrém módon eltérő példákat hozna – amelyek viszonylag könnyen megkérdőjelezhetők – hanem a magyar állam közelebbi szomszédait is elemezné. Kíváncsi lennék, hogy a szerző a szlovák Meciar korrupt rendszerének titkosszolgálati és rendőrállamát, a szerb Milosevic paramilitáris, gengszterkapitalista államát, vagy akár a mai lengyel autoriter állam működését is a „felhalmozó állam" fogalmi körében tárgyalná-e. A könyv elemzéséből nem teljesen világos, hogy a szerző mennyiben tartja egyedinek a magyar felhalmozó államot régiós összehasonlításban, ahol az egyes országok 1990-ben hasonló „starthelyzetből" vágtak bele a piacgazdaság kiépítésébe.

A felhalmozó állam fogalmának magyarországi alkalmazásával tehát nem az a probléma, hogy az „túl barátságos" lenne az Orbán-rendszerrel, hanem a *conceptual stretching*, a fogalom érvényességi körének túlzott kiterjesztése az elemzés során. Kétszáz éves összehasonlításban az osztályok jellege, száma és tevékenységük valódi tartalma már nem feleltethető meg egymásnak olyan kézenfekvő módon, ahogy a szerző feltételezi, így a probléma módszertani jellegű.

A FÜGGŐSÉGI ELMÉLETEK

A könyv harmadik sarokpontja a függőségi elmélet. A szerző ezt az elméletet a modernizációs elmélettel szemben határozza meg, helyesen, hiszen a függőségi elmélet épp a annak egyoldalúságaira adott válaszként született meg. Az a megközelítés viszont túlfeszítettnek tűnik, hogy a modernizáció gondolatát liberálisnak nevezi. Annyiban volt liberális, amennyiben a második világháború utáni korszakot liberálisnak tekintjük. A modernizációs teória a XX. század ötvenes-hatvanas-hetvenes éveiben, a két világrendszer versengése és békés egymás mellett élése idején nem egyszerűen liberális elmélet volt, hanem olyan fejlődéselméleti paradigma, amelyet Hruscsovtól Huntingtonig számos eltérő eszmei irányultságú politikai szereplő és politikatudós elfogadott. A modernizációs elmélet fő tanait sokáig egyaránt osztották liberálisok, konzervatívok, szocialisták, sőt a feltörekvő országok nacionalistái is. A hetvenes évek éles kritikái nyomán rákényszerült a megújulásra, és a nyolcvanas évektől újabb hullámokban jelentkezett. A régi modernizációs elméletekkel szembeni jogos kritika (túl absztrakt megközelítés, alternatív utak elvetése, egyenes vonalú fejlődés feltételezése, a nyugati fejlődési pálya abszolutizálása, a nemzetállami kerethez, mint elemzési egységhez való ragaszkodás stb.) már nem volt érvényes az új modernizációs elméletekre.

Mindez a megújulás éppúgy jellemző volt a függőségi elméletekre. Az André Gunder Frank nevéhez kötődő régi függőségi elmélet a dependenciát hagyományos gazdaságpolitikával megváltoztathatatlan történelmi determinációnak tekintette, és olyan fejlődési stratégiát próbált kidolgozni, amely gyökeresen szakít a függőséggel (Frank, 1966). Az 1970-es évek közepétől jelentkező új függőségi elméletek képviselői ezzel szemben ráébredtek arra, hogy a világgazdasági függőség olyan adottság, amelyen a forradalmi út nem javít, hanem inkább csak ront. Viszont a függő fejlődés nemcsak hátrányokat hozhat, hanem, jó fejlesztési stratégiával, előnyöket is felcsillanthat. Scheiring Gábor e könyvében néhol hajlik arra, hogy az új függőségi elméleteket a *régi* modernizációs elméletekkel állítsa szembe. Az új függőségi elméletek a régi modernizációs elméleteknél jóval szofisztikáltabbak, de az újakkal összehasonlítva ez már nem mondható el róluk. A szerző pozíciója tehát rendszerkritikus, de nem rendszerellenes: nem a függést eleve csapdának tartó, Frank-fé-

le forradalmi, régi függőségi elméletekre támaszkodik, hanem – Cardoso, Faletto és Peter Evans nyomán – a függőséget a fejlődés új modelljének esélyeként értelmező elemzésekre (Cardoso–Faletto, 1979; Evans, 1979). Utóbbiakból pedig már nem a szocialista forradalom igénye következik, hanem baloldali szociáldemokrata program kidolgozása a kapitalizmus keretei között.

A latin-amerikai példák sokszor megvilágító erejűek a 2010 utáni magyar rendszerrel kapcsolatban is, különösen nemzetközi beágyazottságának megértésében. Ilyen példa lehet a bürokratikus autoriter állam (*bureaucratic authoritarianism*, vagy röviden: BA) Guillermo O'Donnell által kidolgozott fogalma, amelyet az 1970-es évek argentin diktatúrája gazdaságpolitikájának leírásához használt (O'Donnell, 1988). A BA-állam jellegzetessége ugyanis abban állt, hogy a gazdaság versenyképessé tétele érdekében tudatosan korlátozta a demokráciát és a munkások jogait, és arra törekedett, hogy politikailag marginalizálja a bérből és fizetésből élőket. Ezt a megközelítést a szerző nem elemzi, pedig nagyon hasonló ahhoz, amit a magyar felhalmozó állam működéséről leír: „Ha nem a felhalmozás lenne a hatalmi kompromisszum lényege, akkor nem lenne szükség a felhalmozás veszteseinek politikai semlegesítésére, azaz ellenvéleményük megszervezésének politikai megakadályozására" (255. o.). A semlegesen csengő „felhalmozás" kifejezés valójában nagyon is agresszív beavatkozás, ami a javak átcsoportosítását jelenti, beleértve a tulajdonviszonyok önkényes átrendezését.

Az új függőségi elméletek a gazdasági fejlődést a multinacionális tőke, a nemzeti burzsoázia és az állami bürokrácia háromszögében vizsgálják, és a három szereplő között létrejövő koalíciók lehetséges konfigurációinak hatásait elemzik. A Peter Evans által leírt hatalmi háromszög a transznacionális tőke, a helyi tőke és az „állami burzsoázia" (vagyis az államapparátus „vállalkozó frakciója") összjátékára, változó viszonyaira épül (Evans, 1979; 1989). Ennek következtében, a hatalmi ciklusok váltakozása szerint, a domináns politika lehet populista vagy neoliberális, de a rendszernek nem feltétele, hogy egyetlen személyhez kötődjön. Az Orbán-rezsim a latin-amerikai országok közül a perszonalizált uralmi rendszerekre hasonlít, de a többiektől különbözik.

Olykor úgy tűnik, mintha a szerzőnek a magyar eset elemzésén túlmutató célja a liberális világrend átfogó kritikája lenne. Ezt jelzi, hogy jóval kritikusabb a modernizációs elmélet híveivel szemben, mint annak tagadásaként létrejött függőségi vagy világrendszer-elméletek képviselőivel. Holott a világrendszer-elmélet módszertanilag nehezen (vagy egyáltalán nem) alkalmazható az egyetlen országban végbement rapid változások magyarázatára, mert képviselői azt is a világrendszer mozgásával magyarázzák. Ezáltal ok és okozat felcserélhetővé válik – a világrendszerben bekövetkezett elmozdulás egyszerre lehet oka és következménye a jelenség magyarázatának – így az elméleti következtetések rendre tautologikusak maradnak (vö. Wilkin, 2016). Amint azt a szerző is látja, arra a kérdésre, hogy miért éppen Magyarországon omlott

össze a demokrácia – és miért nem Szlovéniában, Romániában vagy Szlovákiában – a világrendszer-elmélet nem tud jó magyarázatot adni, hiszen nagy elemzési egységekben és hosszabb történelmi távlatokban mozog.

A nemzetközi gazdasági és politikai függőségek elemzésénél ez a veszély nem áll fenn, ellenkezőleg, rendkívül szerteágazó és esetről esetre változó kapcsolati hálókat lehet felfejteni a kutatások során. Például azt, hogyan próbálja tágítani nemzetközi mozgásterét az európai félperiférán elhelyezkedő posztdemokratikus ország vezetője és miként használja fel az ország EU-tagságát – haszonelvűen, *bargaining chip*-nek tekintve – mind a hazai, mind a balkáni, mind pedig a „keleti nyitással" összefüggő politikájában. A függőségi elmélet hatalmas utat tett meg az elmúlt ötven évben, mialatt periférikus, a Harmadik Világra koncentráló, forradalmi marxista elméletből a globalizáció, a multipoláris világrend, és a kölcsönös függés hálózatainak kialakulása révén domináns fejlődéselméleti paradigmává vált.

AZ EMPIRIKUS ELEMZÉS

Scheiring Gábor könyvének kiemelkedő erénye a problémaérzékenység, az interdiszciplináris közelítés és a módszertani pluralizmus, amelyek eredményeként a szerző nemcsak elméleti, hanem empirikus következtetésekre jut. Munkájában nemcsak teoretikus politikai gazdaságtani, hanem a rendszer működését leíró empirikus szociológiai kutatásokat is végez. Habár e recenzióban elsősorban a könyv elméleti alapjaival foglalkoztam, nem hagyhatom említés nélkül azt az eleganciát, ahogyan a szerző az elméleti kérdésfeltevéseit az empirikus kutatásban alkalmazza. Ez azért fontos, mert egyértelművé teszi, hogy a tudományos megismerésben az elméletalkotást és a valóság feltárását egyaránt fontosnak tartja. Tudja, hogy a valóság nem tűnhet el az elmélet szivárványos világában, mert – ahogyan Vörösmarty A merengőhöz című versében írja – „a látni vágyó napba nem tekint". Ennek szellemében Scheiring nagy figyelmet fordít az empirikus fejezetekre is, amelyek egyaránt foglalkoznak a gazdasági elittel, a munkásosztállyal, illetve a felhalmozó állam gyakorlati működésével és a kötet fő mondanivalójához kapcsolódó egyéb résztémákkal.

A forgóajtó-metaforát használva a szerző bemutatja a gazdasági elit képviselőinek életpályáját. Ezek közös jellegzetessége, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben az elitbe tartozók rendre megfordultak az államigazgatás vezérlőpultjai mögött is. A szerző arra keres választ, hogy honnan jöttek, hol végeztek, merre dolgoztak, és hogyan váltogatták munkahelyeiket ezek a szereplők az állami és a magánszektor között, illetve mennyiben mozogtak a nemzeti és a nemzetközi tőke világában. A kutatás feltárta, hogy míg a „baloldali" pénzügyminiszterek inkább a bankszektorból érkeztek, addig a „jobb-

oldaliak" kevésbé a gyakorlati életből, mint inkább az egyetemi szférából. Mindkét irányzatban megtalálhatók a piacosítás radikális hívei és a mérsékeltebb modernizátorok, ezért a gazdaságpolitikában az absztrakt ideológiai irányultságnak kevesebb értelme van. Ezeket a történeteket e könyvben inkább vázlatosan – főként az ismert nevekre koncentrálva –, nem szisztematikusan tekinti át, de a feltárt összefüggések így is revelációként hatnak. Ebben a formában a kutatás első eredményei azt a gramsciánus szellemben fogant további kutatási hipotézist sugallják, hogy a gazdasági vezetők beállítódásai és döntései az életútjukból megmagyarázhatók. Ez a fejezet önálló esettanulmányként is olvasható, de épp ezért érdemes lenne később önálló könyvben részletesen is kidolgozni.

Scheiring azonban nem csak az elittel foglalkozik. A tőkések különböző csoportjainak pozicionális – a politikai főhatalomhoz való közelségét is bemutató – elemzése mellett kiterjedt figyelmet fordít a munkásság képviselőinek megszólaltatására. Az egykori bányászvárosok munkásaival készített interjúk bepillantást engednek a munkásosztály szegényebb csoportjainak drámaian megváltozott helyzetébe. A helyenként megrázó vallomásokból vett idézetek azt húzzák alá, hogy a munkások – érthető módon – visszasírják a Kádár-rendszert, amelyben fiatalon, erejük teljében, olyan közösségekben dolgozhattak, amelyekben erős volt a kollektív szellem és az egyenlőség ethosza. Az erős családi és szomszédi kapcsolatok és a szocialista brigádok belső szolidaritása akkor is pozitív példa maradt számukra, ha életük tágabb, távolabbi kereteit a politikai elnyomás határozta meg. A munkások közötti durkheimi „mechanikus szolidaritás" (Durkheim, 1984) azonban azért is lehetett ennyire erős, mert védekező jellegű volt (Ágh, 1987). A társadalmi önvédelem mikroszintű szolidaritás-közösségei voltak hivatva kivédeni a makroszintű bizalmatlanságot, vagyis a demokráciákból ismert „organikus szolidaritás" teljes hiányát. Senkiben se bízhattak, csak egymásban.

Az empirikus fejezetek igazi érdeme, hogy közel hozzák az olvasóhoz a könyv fő állításait, amelyet a szerző kvantitatív módszerekkel, statisztikailag is alátámaszt. Erre annál is inkább szükség van, mert az interjúk maguk is szükségképpen példálózó jellegűek, s egyszerre szolgálnak a történet bizonyítására és illusztrálására. Az olvasóban némi hiányérzet támadhat az interjúk olvastán, mert belőlük csak az 1989 utáni új rendszer egyértelmű elutasítása hallatszik ki, disszidens hangok nem jelennek meg. A megkérdezettek a vesztesek nézőpontjából értékelik a rendszerváltás után kialakult új gazdasági helyzetet. A szerző által bemutatott kutatás hajlik arra, hogy a Kádár-rendszer – elképzelt fennmaradása esetén – jobb lett volna a bérből és fizetésből élőknek, jobb perspektívát ígért volna gyermekeik számára, mint a rendszer bukása után megszületett új demokrácia. A szerző személyes életútja – amelyet az előszóban röviden megoszt olvasóival – azonban azt mutatja, hogy a rendszerváltás hihetetlen kitörési lehetőségeket is nyújtott a tehetséges, nem értel-

miségi családból származó fiatalok számára. A Kádár-korszakról ambivalens képet őriz az utókor, amelyben a rendszer szinte egyszerre jelenik meg „munkásparadicsomként" és a „munkásáruló" káderbürokrácia uralmaként. Az interjúkból azonban az első interpretáció domborodik ki.

A 2010 után megszilárdult rendszer retorikája azt sugallja, hogy a „neoliberális uralom" korszaka után a kormány megvédi a magyar embereket: a nemzeti burzsoázia szövetséget kötött az állami bürokráciával a multik ellen, hogy megvédje a hazai munkavállalókat a kizsákmányolástól. A populizmus azonban csupán elfedni hivatott azt, ami az Orbán-rendszert a demokratikus korszakkal összeköti. Valójában az orbáni felhalmozó állam – ezúttal „stratégiai megállapodások" és egyes kulcsfontosságú szektorok favorizálása révén – továbbra is a külföldi tőkebevonást támogatja. Talán nem véletlenül, hiszen a magyar munkások a multiknál jobb munkakörülmények között dolgoznak, magasabb bért vihetnek haza, továbbá a multikkal sport- és infrastrukturális támogatásokban is meg lehet egyezni, ami hozzájárul a rendszer legitimitásához. „Ne figyeljenek oda arra, amit mondok, egyetlen dologra figyeljenek, amit csinálok" – adta meg a kulcsot leendő rendszere értelmezéséhez még hatalomra kerülése előtt a névadó (Orbán, 2011).

Míg az Orbán-rendszer a saját klientúráját, a felső-középosztályt, az egyházakat és a látványsportokat támogatja, az ehhez szükséges állami bevételek jelentős részét az itt megtelepedett autógyárak és multinacionális cégek termelik meg. További részét a rezsim az európai adófizetőktől kapja EU-támogatások formájában, egy kisebb porcióját pedig a külföldön dolgozó magyarok utalják haza. A magyar munkásosztály jelentős része kékgalléros vállalkozóként, bébiszitterként vagy szociális gondozóként, nyugat-európai országokban dolgozik. A munkásosztály – ha e vitatott kifejezést érvényesnek fogadjuk el – 2010 óta a lábával is szavaz: az *„exit"* és a *„loyalty"* között választhat, mert hatékony tiltakozásra nincs lehetősége (vö. Hirschman, 1970).

Végül, mielőtt az olvasó a munkásságot kezdené hibáztatni a magyar demokrácia haláláért, a szerző hangsúlyozza, hogy a munkásosztály lázadása nem adott felhatalmazást a Fidesznek a demokrácia lebontására. A munkások nem valami ellen, hanem valamiért lázadtak: nem a demokrácia ellen, hanem a beígért nagyobb biztonságért. A szerző szerint lehet, hogy a munkások antiliberálisak voltak, de nem voltak antidemokraták. Ennek az állításnak az érvényességét azonban épp a szerző által készített munkásinterjúk kérdőjelezik meg, mert a megkérdezettek rendre jobbnak tartották a kádári diktatúrát, mint az utána következő demokráciát. Miért ne adhattak volna a Fidesznek felhatalmazást a demokrácia lebontására az egzisztenciális biztonságot jelentő új munkalehetőségek reményében?

Talán azért, mert mást értettek a demokrácia fogalma alatt. Demokrácia alatt a saját szűkebb családi-szakmai, kollegiális szolidaritás-közösségeiket értették és nem érdekelték őket a nagy struktúrák, a tágabb horizont, a rend-

szer maga. Úgy látták, hogy 1989 után széthullottak ezek a közösségek. Az optimista várakozásokkal szemben a munkások a kapitalista demokrácia kialakulását nem pozitív civilizációs (vö. Sztompka, 1995), hanem dehumanizációs fordulatként élték meg. A demokrácia fogalmát egyrészt visszavetítették a múltba, az egykor létezett helyi szolidaritás-közösségekre, másrészt egyre nagyobb várakozással fordultak az etnikai identitás elsődlegességét sulykoló politikai erők felé. A demokráciát nem állampolgárként, hanem kisemmizett munkavállalóként keresve, joggal vélhették úgy, hogy a politika felhőrégióiban történő események az ő mikrovilágukat tovább már nem ronthatják; a demokratikus rendszer országos szintű megőrzése nem az ő dolguk, így a lázadásukban nincs vesztenivalójuk.

Scheiring könyvét a szakirodalom átfogó ismerete, igényes elemzés és módszertani pluralizmus jellemzi. Munkájában egyaránt alkalmazza a kvantitatív és kvalitatív megközelítéseket, és sikerrel törekszik az elmélet és az empíria egyensúlyban tartására. Szokatlan könyv Scheiring Gáboré: olvasás közben szinte minden lényeges állításával vitára ingerel, de a végén mégiscsak oda jutunk, hogy az összképet tekintve igaza van.

IRODALOM

Ágh Attila (1987): A védekező társadalom. *Magyar Tudomány*, 1.

Block, Fred (n. d.): „Reframing the Battle: Market Fundamentalism vs Moral Economy". Longview Institute.

Bozóki, András–Hegedűs, Dániel (2018a): Democracy, Dictatorship and Hybrid Regimes: Concepts and Approaches. In: Magdalena Solska–Florian Bieber–Dane Taleski (eds.): *Illiberal and Authoritarian Tendencies in Central, Southeastern and Eastern Europe*. Bern, Peter Lang, 21–49.

Bozóki, András–Hegedűs, Dániel (2018b): An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, April 13. https://doi.org/10.1080/13510347.2018. 1455664.

Cardoso, Fernando H.–Faletto, Enzo (1979): *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, University of California Press.

Crouch, Colin (2004): *Post-Democracy*. Cambridge, Polity Press.

Csillag, Tamás–Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist / Neoconservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe. *Intersections*, 1. 18–48.

Drahokoupil, Jan (2008): The Rise of the Competition State in the Visegrád Four: Internationalization of the State as a Local Project. In: Bastiaan Van Apeldoorn et al. (eds.): *From Lisbon to Lisbon: Contradictions and Limits of Neoliberal European Governments*. London, Palgrave, 187–208.

Durkheim, Émile (1984): *The Division of Labor in Society.* New York. The Free Press.

Evans, Peter (1979): *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil*. Princeton, Princeton University Press.

Evans, Peter (1989): Predatory, developmental and other apparatuses. *Sociological Forum*, Vol. 4, No. 4, 561–587.

Frank, André Gunder (1966): *The Development of Underdevelopment*. New York, Monthly Review Press.

Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, Voice, Loyalty*. Cambridge, Harvard University Press.

Kornai János (1989): *Indulatos röpirat.* Budapest, HVG Rt.

Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Rt.

Kovács, János Mátyás–Trencsényi, Balázs (2020): *Brave New Hungary: Mapping the System of National Cooperation.* Lanham–Boulder, Lexington Books.

Levitsky, Steven–Way, Lucan A. (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press.

Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest, Noran Libro.

Magyar, Bálint (2018): Towards a Terminology for Post-Communist Regimes. In: Bálint Magyar (ed.): *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*. Budapest–New York, CEU Press, 97–176.

Magyar, Bálint–Vásárhelyi, Júlia (eds.) (2017): *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest–New York, CEU Press.

O'Donnell, Guillermo (1988): *Bureaucratic Authoritarianism: Argentina 1966–1973 in Comparative Perspective*. Berkeley, University of California Press.

Orbán Viktor (2011): Orbán a Wikileaksen: Ne arra figyeljenek, amit mondok, hanem arra, amit teszek. *Paraméter*, szeptember 6.

Przeworski, Adam (1985): *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press.

Przeworski, Adam–Sprague, John (1986): *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. Chicago, University of Chicago Press.

Schedler, Andreas (ed.) (2005): *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition.* Boulder, Lynne Rienner; Andreas Schedler (2015): *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism.* Oxford, Oxford University Press.

Scheiring Gábor–Szombati Kristóf (2019): Ezért nem rengették meg a rabszolgatörvény-ellenes tüntetések az Orbán-rezsimet: A baloldali politika strukturális csapdája. *Mérce*, december 26.

Scheppele, Kim Lane (2020): Orbán's Emergency. *Hungarian Spectrum*, March 22.

Soros, George (1998): *The Crisis of Global Capitalism*. New York, Public Affairs. Magyarul (1999): *A globális kapitalizmus válsága*. Budapest, Scolar.

Szalai Erzsébet (2004): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 33: 9, 2–6.

Sztompka, Piotr (1995): Cultural and Civilizational Change: The Core of Post-Communist Transition. In: Bruno Grancelli (ed.): *Social Change and Modsernization: Lessons from Eastern Europe*. Berlin–New York, De Gruyter, 235–248.

Tamás Gáspár Miklós (2020): Szabadság és járvány. *Mérce*, április 12.

Wilkin, Peter (2016): *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. New York, Lexington Books.

Wolfe, Alan (1977): *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism*. New York, The Free Press.

MOZGALMI INNOVÁCIÓK

Oross Dániel, PhD
(TK Politikatudományi Intézet)

A recenzió beérkezett: 2019. november 2. – véglegesítve: 2019. november 10.

(Mikecz Dániel: A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Zöldek, Pacifisták, Házfoglalók. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018. 226 p.)

Miként születtek és milyen változást hoztak a magyar politikába a 2000-es években megjelenő globalizációkritikus mozgalmak? Ha egyetlen kérdésbe kellene sűríteni a kötet által körüljárt témát, akkor a fenti mondat mentén ragadható meg az a probléma, amit Mikecz Dániel a globalizációkritikus mozgalmak nemzetközi szakirodalmának feldolgozásával, valamint saját empirikus kutatásai tükrében alaposan körüljár. A kötet erénye, hogy egyben láttatja a globalizációkritikus mozgalmak létrejöttét és a folyamat hazai szereplőit, jól alkalmazva a téma vizsgálatának nemzetközi szempontrendszerét a hazai folyamatok sajátosságainak megvilágítására. A szerző értelmezésében a magyar globalizációkritikus mozgalom része a tágabb magyar alternatív mozgalomnak, annak egy adott (2000 utáni) időszakhoz köthető és megkülönböztető jegyekkel bíró változata. E megkülönböztető jegyek feltárásának, valamint az általa vizsgált mozgalmak által bevezetett mozgalmi innovációknak kiemelt figyelmet szentel a könyv.

Ha valamiféle előképét keresnénk a kötetnek, akkor felépítésében és célkitűzéseit tekintve Szabó Máténak 1985-ben a Gondolat Kiadónál megjelent, *Zöldek, alternatívok, környezetvédők, az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája* című könyvével mutat hasonlóságot. Szabó Máté akkor megjelent munkája a zöldmozgalmak nemzetközi történetét mutatta be a magyar közönségnek, míg ez a könyv a globalizációkritikus, alternatív mozgalmiság hazai történetét tárja fel. Mikecz könyve egy esettanulmány, egy mára lezárult korszakot, a globalizációkritikus mozgalmak magyarországi megjelenését mutatja be 2000 és 2010 között.

A kötet bevezetője kellő megalapozottsággal, mégis tömören foglalja össze azt a nézőpontot (globalizáció alulnézetből), ahonnan az általa vizsgált szervezetek tekintenek a globalizációra, egyúttal elhelyezi témáját a hatvanas éveket követő nemzetközi folyamatok, valamint a 80-as években született magyar alternatív mozgalom történetének korszakai között. Azonban már a beveze-

Politikatudományi Szemle XXIX/2. 142–145. pp. © Társadalomtudományi Kutatóközpont
https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.142

tőben megjelenik egy, a kötet egészét érintő probléma: az egyes alfejezetek egymáshoz illesztése nem sikerült tökéletesen, ami a kötet koherenciáját csökkenti. Így például ebben a részben szerencsésebb lett volna talán előbb az alapfogalmakat (társadalmi mozgalmak, globalizációkritikus mozgalom, magyar alternatív mozgalom) tisztázni, s csak azt követően kitérni a kötetbe foglalt empirikus vizsgálat módszertanára (már csak azért is, mert ez a rész egyúttal egy tömör áttekintését is adja a kötet tartalmának és a benne található elemzéseknek).

Az *Elméleti kiindulópontok* fejezet nyolc, sok ponton egyébként nagyban eltérő irányzat (az erőforrások mobilizációjának elmélete, a vállalkozói irányzat, a politikai folyamat-irányzat, a politikai lehetőségstruktúra, a kontextus rendszer, a szociális konstruktivizmus, az új társadalmi mozgalmak elmélete, valamint a média és a társadalmi mozgalmak elméletei) vizsgálatát szintetizálja a témájához igazítva, a kötetben alkalmazott módszertan igényeire szabottan. A fejezet végére illesztett első táblázat az, amiből világossá válik, miként tekintenek a különböző mozgalmi elméletek a mozgalmak által alkalmazott kommunikációs technikákra, arra a kérdésre, amire a könyv fókuszál. A szerző kétségkívül tanúbizonyságát adja annak, hogy az általa vizsgált téma nemzetközi kutatási irányzatait ismeri, ugyanakkor talán érdemes lett volna egy-egy példával megvilágítania, miként alkalmazza, hogyan vonatkoztatja az ismertetett elméletek megállapításait a könyv harmadik és negyedik fejezetébe foglalt elemzésre, e példák nélkül ugyanis az olvasónak úgy kell követnie a szerző gondolatmenetét, hogy azok hazai alkalmazhatóságáról, illetve annak esetleges korlátairól keveset tud meg. A fejezet végén szintén érdemes lett volna reflektálni arra, mennyire férnek meg egymással ezek az elméletek, milyen különbségek, esetleg ellentmondások azok, amelyeket a szerzőnek könyve írása során át kellett hidalnia.

A harmadik, a politikai lehetőségstruktúra és a globalizációkritikus mozgalom viszonyát áttekintő fejezetben válik kifejezetten zavaróvá az egyes alfejezetek egymáshoz nem illése. Az olvasó ebben a fejezetben előbb kap egy áttekintést a gyülekezési jog hazai szabályozásáról, majd a rendszerváltást követően kialakult magyar mozgalmi szektor sajátosságairól (benne egy egyébként roppant érdekes empirikus vizsgálattal arról, hol és miként zajlottak a szerző által vizsgált tiltakozások és miként tudósított azokról a sajtó), s csak aztán ismerheti meg azt a történeti kontextust, amilyen környezetben a magyar alternatív mozgalom megszületett. Véleményem szerint az első két alfejezetet és az azt követő alfejezetek sorrendjét feltétlenül érdemes lett volna felcserélni, hogy az olvasó fokozatosan ismerkedhessen meg a témával, s követni tudja a szerző gondolatmenetét, vizsgálati szempontjait. Ezzel együtt is igaz ugyanakkor, hogy a fejezet egésze roppant fontos meglátásokkal szolgál a hazai globalizációkritikus mozgalmak sajátosságainak megértéséhez, illetve a globális mozgalmakhoz való kapcsolódásról. Az alternatív mozgalom alak-

változásáról írt alfejezetből az olvasó egyfelől megérheti, honnan erednek a globalizációkritikus mozgalmak, milyen elvekre alapozva jöttek létre, mik voltak a sikerességük hátterében álló tényezők, illetve a 2001. szeptember 11-i terrortámadás miként szűkítette mozgásterüket, valamint azt is, miként született a magyar alternatív mozgalom, majd a rendszerváltást követően miért nem formálódott párttá. Azon túl, hogy behatárolja a hazai globalizációkritikus mozgalom létrejöttének és aktivitásának sajátosságait a magyar alternatív mozgalom egésze felől nézve, rendkívüli alapossággal, nemzetközi összevetésben járja körül az ideológiai bal/jobb törésvonal relevanciáját a globalizációkritikus mozgalom résztvevői körében.

A könyv legizgalmasabb, sokoldalúan megírt, kvalitatív és kvantitatív kutatási eredményeket egyaránt magába foglaló része a negyedik fejezet, amely a globalizációkritikus mozgalmak által meghonosított innovációkat mutatja be. Azon túl, hogy a mozgalmi kommunikáció sajátosságait ismerteti, a szerző példaként bemutatja, a házfoglaló mozgalom miként vonta be a nyilvánosságot két akciójába. Arról is képet kap az olvasó, miként hoztak létre új, online médiatartalmakat a mozgalom tagjai világszerte, illetve miként csatlakoztak ahhoz a hazai mozgalmárok. Az elméleti megalapozottság szigorú módszertani alapossággal párosul abban a részben, ahol a Zengő-konfliktus szereplőinek médiában megjelent üzenetein, mint esettanulmányon keresztül mutatja be a globalizációkritikus mozgalom és a vele szembe kerülő állami szereplők konfliktusát és az ügy kimenetelét. Egy további mozgalom, a Critical Mass mobilizációs gyakorlatán keresztül azt is megtudhatjuk a könyvfejezetből, miként éltek a kétezres évek elején a globalizációkritikus mozgalmak az internet adta új kommunikációs lehetőségekkel. A fejezet végén mikro-, mezo- és makroszintű példákon keresztül ismerteti a globalizációkritikus mozgalmak által meghonosított látványos, performatív politikai akciókat, amelyek nem csupán a mozgalom láthatóvá válását, kommunikációs stratégiájának fejlődését tették lehetővé, de egyúttal kiindulópontként szolgáltak a mozgalom párttá szerveződésének folyamatában.

A kutatás megállapításait összegző, záró fejezet nem egyszerűen összefoglalja, hanem bizonyos, az elméleti részben ismertetett szempontok figyelembe vételével kiegészíti a kötetben bemutatott eredményeket, így például tömören ismerteti az alternatív mozgalom alakváltozását a mozgalom szervezettsége, ellenségképe és az alkalmazott akcióformák alapján. Záró gondolatai egyúttal a globalizációkritikus mozgalmak és a 2000-es években (főként Budapesten) bekövetkezett kulturális változások kapcsolatát is elemzik, megállapítva, hogy az alternatív mozgalmak felgyorsították a hazai kulturális változást, a nyugati hatások recepcióját, sajátos hazai lendületet, ízt adva egyúttal a folyamatnak.

Nagy hiányosság mutatkozik meg abban, hogy a szerző elmulasztotta aktualizálni a szöveg egyes megállapításait. Az önmagában még nem lenne prob-

léma, hogy a könyvben ismertetett empirikus vizsgálatok adatai 2005–2006-ból származnak, de fontos lett volna kiemelni, hogy az azokból levont következtetések mennyiben érvényesek napjainkban. Különösen a 2010 óta bekövetkezett, rendszerszintű változások azok, amelyek jelentősen módosították a hazai globalizációkritikus mozgalmak számára adott lehetőségstruktúrát. Miközben a szerző alaposan körüljárja azt a kérdést, hogy a hazai lehetőségstruktúra mely elemei segítették elő a Lehet Más a Politika párttá válását, arra a kérdésre már szinte egyáltalán nem tér ki, mi okozta a párt kettészakadását (noha például a globalizációkritikus mozgalmon belüli bal/jobb megosztottság okait hosszan elemzi), mint ahogyan arra sem, hogy az Orbán-rendszer feltételei között milyen kihívásokkal találta magát szemben a párt. Kifejezetten elavult a gyülekezési jog szabályozásáról írt rész, amely a 2010 előtti állapotokról úgy ír, mintha az akkori körülmények ma is mérvadók lennének, noha 2018 nyara óta új törvényt fogadott el az Országgyűlés. Ezekre a változásokra tekintettel talán érdemes lett volna már a címben is, valamint a szövegben több helyütt jelezni, hogy a kötet legfontosabb megállapításai a 2000 után eltelt évtizedre, vagyis a 2000–2010 közötti időszakra vonatkoznak.

Jövőbeli kutatások számára tehát egyfelől adott a lehetőség, hogy a szerző által kitaposott ösvényen haladva elemezzék, értelmezzék a hazai globalizációkritikus mozgalmak alakváltozását, különös tekintettel az Orbán-rendszernek a politikai lehetőségstruktúrára gyakorolt hatása felől vizsgálódva. Másfelől a kötetben ismertetett mozgalmak történetét, a demobilizáció okait is érdemes volna a 2010 óta eltelt idő fényében körüljárni. A vizsgálat óta eltelt időszak újonnan született mozgalmai is kétségkívül figyelmet érdemelnek: elég például a Greta Thunberg nevével fémjelzett, a klímaváltozás ügyét a középpontba állító Fridays for Future mozgalomra utalni, amely Magyarországon is diákok és globalizációkritikus felnőttek ezreit mozgatja meg.

Miközben a könyv bevezetője és következtetései közérthetően és gördülékenyen íródtak, laikus olvasó eltévedhet a kötet többi fejezetét strukturáló szerzői szempontrendszer összetettségében, valamint abban a fogalmi labirintusban, amit a kötet a különböző nemzetközi vizsgálatok elméleti keretrendszeréből kialakított. Bár a szerző igyekszik világossá tenni a mozgalmi elméletek és a kommunikáció viszonyát egy táblázattal (66. oldal), ennél több erőfeszítésre lett volna szükség ahhoz, hogy a társadalomtudományokban járatlan olvasó számára is világossá, követhetővé váljanak fontos összefüggések. Mivel pedig a kötet egyes részei aktualizálásra szorulnak, félő, hogy a közéleti kérdésekben járatlan olvasó bizonyos, a kötet írásakor még aktuális, ám mára elavult információkat a jelenre nézve is érvényesnek tekinthet. Ugyanakkor a mozgalmak iránt érdeklődő, az aktuálpolitikát követő, társadalomtudományi végzettségű olvasók, kutatók, szakértők és egyetemi hallgatók számára rendkívül hasznos a könyv olvasása.

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2020. 2. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2020. május 25.

JOG, JOGTUDOMÁNY

BARTKÓ Róbert: Az irreguláris migráció elleni küzdelem eszközei a hazai büntetőjogban
Gondolat, 2020. 204 p.

BODNÁR Eszter, POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán, SOMODY Bernadette (szerk.): Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt
Gondolat, 2020. 370 p.

SZIGETI Péter (szerk.): Ordo Et Connexio Idearum
Ünnepi tanulmányok Takács Péter 65. születésnapjára
Gondolat, 2020. 330 p.

SÓLYOM László: Documenta 1-3. kötet
I. Polgári jog, II. Alkotmányjog, III. Közélet
HVG-ORAC, 2019. 1994 p.

Ian URBINA: Törvénytelen óceán
Athenaeum, 2020. 450 p.

VÉKÁS Lajos: Fejezetek a magyar magánjogtudomány történetéből
HVG-ORAC, 2019. 185 p.

MÉDIA, KOMMUNIKÁCIÓ

BAJOMI-LÁZÁR Péter: A patrónusi-kliensi médiarendszer
Napvilág Kiadó, 2020. 220 p.

LIMPÁR Ildikó: Rémesen népszerű
Szörnyek a populáris kultúrában
Athenaeum, 2020. 300 p.

SÓLYOMFI Andrea Hanna, VIRÁNYI Péter(szerk.): A propaganda propagandája
Gondolat, 2020. 407 p.

POLITIKA, POLITIKATUDOMÁNY

BENE Márton: Virális politika. Politikai kommunikáció a Facebookon
L'Harmattan, 2020. 246 p.
(Politikai kommunikáció)

CSIZMADIA Ervin (szerk.): Milyen Magyarország? Milyen Európa?
Magyar politikai gondolkodók 1900–1945
Gondolat, 2020. 266 p.

LOSONCZ Miklós: Brexit
Noran Libro Kiadó, 2020. 152 p.
(Progress könyvek)

Richard McGREGOR: Ázsia a világban
Harc a globális dominanciáért
Gondolat, 2020. 443 p.
(Oikumené könyvek)

METZ Rudolf: A politikai vezetés három arca
A vezetés értelmezési lehetőségei és gyakorlatai a demokráciában
Gondolat, 2020. 283 p.

PAÁR Ádám: A populisták (h)ősei
Magyar Nyugat kvk., 2020. 316 p.

Amélie POINSSOT: Orbán Viktor fejében
Noran libro, 2020. 168 p.

POKOL Béla: Szuverenisták kontra föderalisták
Századvég, 2020, 250 p.
(Furor politicus)

Bartholomew SPARROW: A stratéga
Brent Scowcroft és a nemzetbiztonság hivatása
Antall J. Tudásközp., 2020. 704 p.

POLITIKATÖRTÉNET

ABLONCZY Balázs: Ismeretlen Trianon
Az összeomlás és a békeszerződés történetei 1918–1921
Jaffa K., 2020. 272 p.

Nicolas AUBIN [et al.]: A második világháború infografikája
Kossuth, 2020. 192 p.

Ingrid CARLBERG: Itt egy szoba, és rád vár...
Raoul Wallenberg története
Noran libro, 2020. 608 p.

DOMBI Gábor: Osztályellenségek
Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai
Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020. 260 p.
(Magyar zsidóság a diktatúrában)

EILER Ferenc, TÓTH Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve
Nemzetiségpolitika és helyi közösségek.
Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum K., 2020. 312 p.

GÖTZ Aly: Európa a zsidók ellen 1880–1945
L'Harmattan, 2020. 384 p.

HATOS Pál: Rosszfiúk világforradalma
Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története
Jaffa K., 2020. 280 p.

JOBBÁGYI Gábor: ŐK és MI – Győztesek és vesztesek
Kairosz, 2020. 112 p.

KÁDÁR Lajos: A doni halálbánya
Egy juhászbojtár naplója
Időjel K., 2020. 240 p.

KAHLER Frigyes, M. KISS Sándor, RIBA András: A snagovi tükör
Ecsetvonások a politikus pályaképéhez
Magyar napló, 2020. 760 p.

Gróf KLEBELSBERG Kuno: Utolsó akkordok
Szépmíves könyvek, 2020. 288 p.

KOVÁCS Zsuzsanna, MIKÓ Zsuzsanna, SZABÓ Csaba:
Erdély – 1000 év öröksége
Libri, 2020. 248 p.

NOVÁK Attila: Ideológia és önazonosság
Az 1953-as budapesti cionista per
Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020. 203 p.
(Magyar zsidóság a diktatúrában)

Dennis PRAGER, Joseph TELUSHKIN: Miért a zsidók?
Minerva, 2020. 260 p.

PRITZ Pál: 100 év
A trianoni Magyarország képes története
Kossuth, 2020. 304 p.

Pedro SEBESS: Így dőlt el Magyarország sorsa
Három eltérő elképzelés a háború utáni világrendről: Sztálin, Churchill és Roosevelt
Gondolat, 2020, 277 p.

Viktor SZUVOROV: Tatyjana volt a neve
A Nagy Évtized krónikája
Kairosz, 2020. 240 p.

TRIANON 100 – 1. kötet: Kosztolányi Dezső (szerk.): Vérző Magyarország
2. és 3. kötet: Gyurgyák János (szerk.): Emlékező Magyarország.
Osiris, 2020. 1384 p.

TOLNAINÉ KASSAI Margit: Óvoda az óvóhelyen
Feljegyzések a Sztehlo-gyermekmentésről
Magvető, 2020. 496 p.
(Tények és tanúk)

UNGVÁRY Krisztián: Horthy Miklós
A kormányzó és felelőssége 1920–1944
Jaffa K., 2020, 224 p.

VALUCH Tibor: Mindennapi történeteink
Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok
Kronosz, 2020. 276 p.

PUBLICISZTIKA, ÉLETRAJZ, EMLÉKIRAT

BÁLINT László: Beütve
(„beütve" = beszervezve)
Magánkiadás, 2020. 168 p.

Anna FIFIELD: Kim Dzsongun
Az észak-koreai diktátor felemelkedése és uralma
Libri, 2020, 360 p.

GYŐRFI Károly: Európa felszámolásának fő tényezői
Püski, 2020. 372 p.

KOLTAY Gábor: Mr. Nyugodt Erő
Boross Péter egykori miniszterelnökkel beszélget Koltay Gábor
Püski, 2020. 250 p.

KUNCZE Gábor: Várjuk ki a végét...
Beszélgetés Mihancsik Zsófiával
Kossuth, 2020. 288 p.

LÉVAI Balázs: Azok a régi csibészek
Párbeszéd a rock and rollról
Kossuth, 2020. 336 p.

Claudio LOMNITZ: A mi Amerikánk
Egy kelet-európai zsidó család útkeresése
Noran Libro, 2020. 416 p

Alexander NORMAN: A dalai láma
Cartaphilus, 2020. 416 p.

Daniil TUROVSKY: Orosz hekkerek
Így lettek lázadókból Putyin katonái
Athenaeum, 2020. 304 p.

SZOCIOLÓGIA

BARABÁSI Albert-László: Villanások
A jövő kiszámítható
Libri, 2020. 340 p.

BODOR-ERANUS Eliza, SZVETELSZKY Zsuzsanna: A pletyka természete
Ahol nincs információ, ott keletkezik
Typotex, 2020. 248 p.

CSEPELI György: Ember 2.0
A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai
Kossuth, 2020. 272 p.

Tabi Jackson GEE, Freya ROSE: Mit tenne De Beauvoir?
Megoldások hétköznapi problémáinkra a legnagyobb feministáktól
HVG könyvek, 2020. 192 p.

Paolo GIORDANO: Járvány idején
Európa, 2020. 84 p.

Mark OLSHAKER, Michael T. OSTERHOLM: Halálos ellenségünk
Háborúnk a gyilkos vírusok ellen
Művelt Nép, 2020. 360 p.

Jonathan SAFRAN FOER: Globális öngyilkosság
Bolygónk megmentése a reggelinél kezdődik
Helikon, 2020. 308 p.

ABSTRACTS

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Politics in the 'post-truth' age. Hannah Arendt about truth and lies in politics

The statement about the 'post-truth' age seems surprising in light of the fact that politics have always conflicted with truth, and telling the truth has never been one of the virtues of politics. There was no period in history in which truth was particularly valued in politics, or in which it was made a basic principle of selecting politicians. And yet the increasing attention paid to the relationship between politics, truth and lies suggests that there has been a change in their relationship. What is novel is not that truth has lost its significance and effect in politics, but how politicians and political audiences react to it.

Could politics be based on truth? Is it possible not to lie at all? It would be naive to think that lies could be eliminated from politics, and yet we cannot accept politics based on lies, because that would be cynical. It seems we have no choice but to accept that there are spheres in which we must accept, or at least tolerate the possibility of lying, but at the same time demarcate areas in protection of communal efforts in which we do not only reject lies, but consider the expression of the truth to be the only option.

Keywords: Hannah Arendt, truth, lies, 'post-truth', propaganda, image

ANNA UJLAKI

Republicanism: A Possible Approach to Migration?

Migration is often regarded as a fundamental challenge of our age. Political theory has a crucial role in interpreting the questions that arise in the topic and proposing solutions to those questions. However, the mainstream of the political theory of migration is biased by some assumptions that prevent the creation of a systematic and action-guiding approach. The paper aims to show that contemporary republican political theory has a valuable potential to discuss issues of migration. The paper identifies four elements of Philip Pettit's

republicanism, that political theory of migration could use to its advantage while addressing the topic of migration. Then, it demonstrates that Pettit himself does not harness the potential of this republican approach, but rather reproduces the presuppositions of the mainstream political theory of migration.

Keywords: republicanism, migration, political theory, Pettit

DÁNIEL GAZSÓ

The Political Dimensions of Diaspora

The main aim of this paper is to give a general overview of diaspora policies with an emphasis on kin-state activism in Central and Eastern Europe, especially as it relates to Hungary. The first section of the paper examines why and under what circumstances diaspora policies have developed in this part of Europe; as well as whether or not diaspora policies in this region show common characteristics, and if they do, how these commonalities among different kin-states can be justified. The second section of the paper will turn to Hungarian diaspora engagement practices with special regards to the period from 2010 to our present time. I will analyze this expanding political sector at four different levels: (1) at the level of legislation; (2) at the level of decision-making bodies and consultative forums; (3) at the level of programs; and (4) at the level of aid policy.

Keywords: diaspora engagement practices, kin-state, Central and Eastern Europe, Hungary

ÁKOS HUSZÁR–VIKTOR BERGER

The New Middle Class?

According to the most widespread view, a broad and strong middle class appears as a guarantee of social stability and a decisive force for democratization. This paper first examines this normative concept of the middle class. We then look at the question of how the situation of the middle class changed in Hungary after the regime change and how broad and strong it is today. Finally, we examine to what extent today's Hungarian middle class can be regarded as the foundation of democracy and the engine of democratization.

Keywords: middle class, embourgeoisement, democratization, social structure

KÁLMÁN PÓCZA

Nation States and Global Constitutionalism: Why Democratic Regimes Constrain Themselves?

This paper first discloses the origins of the idea and practice of global constitutionalism, and, second, presents the incentives and motivations of democratic nation states to constrain themselves by accepting the standards of global constitutionalism – as manifested in international human rights conventions and international human rights courts. The explicit aim of this study is to give a literature review for the Hungarian readers on the questions formulated above. It focuses on three relationships: first on the relationship between national constitutions and global constitutionalism, second on the relationship between national constitutional courts and global constitutionalism, and third on the relationship between international courts and global constitutionalism. After summarizing the theoretical approaches, the paper presents the results of empirical studies on the relationship between constitutions, national courts, international courts on the one hand, and global constitutionalism, on the other hand.

Keywords: consitutionalism, globalization, democratic theory, judicial review, international courts

CONTENTS

TRUTH AND LIES
- *László Levente Balogh:* Politics in the 'Post-Truth' Age. Hannah Arendt on Truth and Lies in Politics 7

THE INTERPRETATION OF MIGRATION
- *Anna Ujlaki:* Republicanism: A Possible Alternative to the Interpretation of Migration? 25

PUBLIC POLICY
- *Dániel Gazsó:* The Political Dimensions of Diaspora 47

DISCUSSION
- *Ákos Huszár– Viktor Berger:* The New Middle Class? 71

KITEKINTŐ – LOOKING OUT
- *Kálmán Pócza:* Democracy in the Age of Global Constitutionalism 103

BOOK REVIEW
- *András Bozóki:* Social Class, Government and Dependence on the European Semi-Periphery 125
- *Dániel Oross:* Political Movement Innovations 142

BOOK WATCH 146

ABSTRACTS 152

TISZTELT LEENDŐ ÉS KORÁBBI SZERZŐINK!

Örömmel értesítjük Önöket, hogy a *Politikatudományi Szemle* 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett **DOI** megjelölést kap. Ezzel a lapunk nemzetköziesedik, mert a különböző keresőmotorok gyorsabban és hatékonyabban tudják cikkeinket megtalálni.

A DOI azonosítót a szerkesztőség **automatikusan** fogja **adni** az egyes cikkeknek. Felépítése a következő lesz: https://10.30718/POLTUD.HU.2018.2.8. A törtvonal előtti rész az ún. **DOI prefix**, amit **minden egyes cikk** megkap az előzetes regisztrációnk alapján. Ez tehát egy állandó elem. A POLTUD.HU utal a lapunkra, a többi rész viszont mindig változik, hiszen az aktuális lapszámhoz és oldalszámhoz igazodik. A DOI azonosító örök, ugyanakkor pénzbe kerül. A DOI-t a szerkesztőség szolgáltatásként nyújtja az Önök számára, ezért a költségeket saját maga állja.

Ezzel Önöknek, Tisztelt Szerzők, tehát nincs külön dolguk.

A DOI ugyanakkor kölcsönösségi, viszonossági alapon működő rendszer, ezért elvárásokat fogalmaz a szerkesztőségekkel és a szerzőkkel szemben.

Tisztelettel kérjük Önöket, hogy ezentúl az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót** [például laptársunknál, a Socio.hu-nál a következő azonosítóról van szó: https://10.18030/socio.hu.2018.1.69]. Az egyes cikkek hivatkozását a következő helyen találja meg: https://search.crossref.org/

A CrossRef-regisztrációnk során, ami lehetővé teszi a DOI használatát, szerkesztőségünk vállalta, hogy elfogadja ezt a feltételt, azaz minden cikknél feltünteti a szakirodalmi hivatkozásokhoz tartozó DOI azonosítót. Kérjük tehát, hogy Önök is tegyenek eleget ennek az egyébként nem túl nagy kérésnek. Amikor készítik az irodalomjegyzéket, másolják be a vonatkozó cikkhez tartozó DOI azonosítót, és illesszék be a hivatkozás végére.

Kérjük, ne feledjék, mindig a teljes azonosító feltüntetésére van szükség!

Örüljünk együtt ennek az újdonságnak!

Üdvözlettel,

a *Politikatudományi Szemle* szerkesztősége

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.

2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art" illetve a „review of article" műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.

3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@tk.mta.hu* címre elküldeni.

4. A kéziratnak tartalmaznia kell:
   a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
   b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
   c. kulcsszavakat, valamint
   d. a szerző titulusát és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.

5. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.

6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknevét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).

7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelöljék (így: [1]), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjegyzet alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

A Politikatudományi Szemle 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett **DOI** megjelölést kap. Kérjük szerzőinket, hogy az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tűntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót, így: https://doi.org/...**

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:
a) könyveknél:
Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b) tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében:
Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–79.

c) folyóiratban megjelent tanulmány esetében:
Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 16, No. 2. April, 203–222. pp. https://doi.org/10.1177/0951629804041119

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.
Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban,
ára 1590 forint, előfizetőknek 890 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén *(1453 Budapest, Pf. 25.)*,
valamint a *posze@tk.mta.hu* e-mail címen.
Az előfizetés ára egy évre: 4100 forint.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt
Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

ELTE Könyvesbolt
Bp., V., Kecskeméti u. 10–12.

ÍRÓK BOLTJA
Bp., VI., Andrássy út 45.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
Bp., IX., Budapest, Tóth Kálmán u. 4.